آذربایجان
شفاهی خلق ادبیاتی

تالیف
دکتر جواد هیئت

طهران - ۱۳۶۷

وارلیق مجله سی نین ضمیمه سی

چاپ کاویان

آذربایجان

شفاهی خلق ادبیاتی

تألیف

دکتر جواد هیئت

تهران - ۱۳۶۷

"وارلیق" مجله‌سی‌نین نشریه‌سی

آذربایجان شفاهی خلق ادبیاتی
هیئت ـ جواد
"وارلیق" مجله‌سی‌نین ضمیمه‌سی
بیرینجی چاپ ۱۳۶۷
تیراژ: ۲۰۰۰ نسخه
چاپ ـ کاویان
چاپ حقی محفوظ دور
فیلم : لادن

بسم الله الرحمن الرحیم

اؤن سؤز

مملکتیمیز ایرانین مدنی - فکری تاریخی، هر شئیدن اول، ان قدیم عصرلردن باشلامیش تا بوگونه‌قده‌ر، بورادا یورد سالیب، اؤلکه‌نین ملی - سیاسی وارلیغینی وار قوه‌سیله قوْرویان و قرنلردن بری بورادا جانلانان مدنیت و اجتماعی دوشونجه‌آخینلاریندا اؤز یورددا شلیق سهمینی اؤده‌ین خلقلرین مدنی - فکری یاشاییش تاریخیدیر.

تاریخ‌بوْیونجا، بورادا یئرله‌شیب یاشایان خلقلرین ان دوغما و انسانی احساس، اینانیش، دوشونجه، اجتماعی‌حیات تجروبه‌لری و بیرسؤزله بدیعی یارادیجیلیق باجاریقلاریندان آخیب گلن مذنی - خلقی‌آخینلاردان بیری ده شفاهی‌خلق ادبیاتی اولموشدور.

عمومی‌تعبیر ایله فولکلور و یا خلق بیلیکلری آدلانان خلق مدنیت و بیلیگی‌ساحه‌سینده اولدوقجا گئنیش و اهمیتلی‌یئر توتان شفاهی‌خلق‌ادبیاتی باشقا اؤلکه‌لرده اولدوغوکیمی، ایراندا دا انسان حیاتی‌نین ان ابتدائی چاغلاردان باشلامیش، تاریخین‌آیری - آیری مرحله‌لرینین سوزگجیندن گئچمیش، و بیزیم‌زمانیمیزا قده‌ر گلیب‌چاتمیشدیر.

یازیلی‌ادبیاتدان چوخ - چوخ اول یارانیب و ساده‌انسانلارین حیات تجروبه‌لرینی، اینانیش و اینانملارینی، ایستک و آرزولارینی، احساس و اوره‌ک چیرپینتی‌لارینی، شادلیق و کدرلرینی بدیعی‌شکیلده ترنم‌ائدن شفاهی خلق ادبیاتی نمونه‌لری هریئرده اولدوغوکیمی بورادا دا قرنلر بویو دیلدن - دیله و نسلدن نسله‌گئچمیش و حتی‌بیرچوخ فردوسی، نظامی، مولوی، عطار، جامی عبیدزاکانی، فضولی و اونلارکیمی سؤز استادلارینا اؤز اؤلمز اثرلرینی یاراتماقدا اولگو و تمل داشی اولموشدور.

ایران خلقلری‌نین طرفیندن تاریخ‌بویو یارانان چوخ‌ساحه‌لی و رنگارنگ شفاهی‌خلق‌ادبیاتی، چوخ‌عصرلیک تاریخه مالک اولدوغوحالدا، بو سؤز، دویغو و دوشونجه خزینه‌سینده پارلایان یوزلر و مینلرافسانه، داستان، ناغیل، نغمه لطیفه، آتالارسؤزو، بیلمه‌جه و آیری - آیری بوکیمی‌اینجیلری بیریئره‌توپلا - ییب اونلارین اوزه‌رینده علمی‌آراشدیرما ایشی چوخ صونرالار باشلامیشدیر.

بو اؤنملی‌ایش ،بیرینجی‌نوبه‌ده ایکی‌یوز ایل بوندان قاباقدان بیرچوخ‌غرب شرقشناسلاری‌طرفیندن باشلاندیغی‌حالدا ،صون یوز ایلده ایراندا خلق‌ادبیاتی و فولکلور مسئله‌لری‌ایله‌اوغراشان محقق و فولکلورچیلار طرفینـــــدن دوام ائتدیریلمیشدیر . بو فولکلورشناس و محققلرین‌آراسیندا کوهی‌کرمانی،صادق هدایت ،دکترمحمدجعفرمحجوب ،صبحی‌مهتدی،امیرقلی‌امینی ،سیدابوالقاسم‌انجوی شیرازی کیمی سیمالارین گؤردوکلری قیمتلی‌ایشلردن آد آپارماق چوخ یئرلی اولاجاق .

ایران خلقلرینین یاراتدیغی‌زنگین و توکنمزشفاهی‌خلق‌ادبیاتی بیرعمان بلکه‌ده بیراقیانوسدا گیزله‌نن اینجیلری آراماق اوچون بئش - اوچ نفر آدامیوخ، بلکه‌یوزلرجه‌اینجی‌آرایان و حکومتین ده حمایتیندن بهره‌منداولان صراف و علمی‌ایشچی گرک دیر .

آذربایجان شفاهی‌خلق‌ادبیاتی ایران خلقلرینین تورک دیللی‌قسمینه‌عاید اولدوغوکیمی، تورک دیللی‌خلقلرین ده آغیز ادبیاتلارینین بیر قؤلـونـو همده زنگین بیر قولونو تشکیل وئریر . کتابین متنی‌نین ایلک قسمینده‌شرح وئردیگیمیز کیمی بوباره‌ده قوزئی‌آذربایجاندا درین آختاریشلار آپاریلیب قیمتلی‌اثرلر تألیف و نشر ائدیلمیشدیر . بیزده ، ۶۰ ایله‌یاخین بیرمدتده یعنی پهلوی لر دؤورونده دیلیمیز و ادبیاتیمیزی یازیب-اوخوماق یاساق اولدوغو اوچون، بوساحه‌ده تک-توک ،یاری قاچاق-یاری گیزلی شکیلده بعضی‌اثرلر نشر ائدیلمیشسه‌ده ، سیستملی و دواملی‌شکیلده آغیز ادبیاتمیز حقینده یازی یازماق واثر نشر ائتمک آنجاق اسلام‌انقلابیندان صونرا ممکن و میسر اولموشدور .

بوکتابدا ۶۱- ۱۳۶۰ ایللرینده وارلیق مجله‌سینده آذربایجان شفاهی خلق‌ادبیاتی‌حقینده یازدیغیمیز سلسله‌مقاله‌لریمیزی توپلو اولاراق بیـــر یئرده نشر ائدیریک . امید ائدیریک گله‌جکده بوساحه‌ده داها تفصیلاتلـی اثرلر نشر ائدیلسین.

بومقاله‌لرین دوزه‌نله‌نیب ،کتاب شکلینده چاپا حاضیرلانماغیندا منه هر دورلو یاردیم‌ائدن و امک وئرن عزیزدوستوم و گؤزکملی شاعریمیز کریم مشروطه‌چی‌یه (سؤنمز) اورکدن تشکرائتمه‌گی اؤزومه بورج بیلیرم آیریجا اون ایلدن بری وارلیق مجله‌سینی و بوگون ده بوکتابیمیزی چاپ ائـــدن کاویان چاپخاناسینا تشکر وشکران دویغولاریمی بیلدیرمک ایسته‌ییرم .

تهران - فروردین ۱۳۶۷

دکتر جواد هیئت

آذربایجان شفاهی‌خلق ادبیاتی

آذربایجان شفاهی‌خلق ادبیّاتی دونیانین‌ان زنگین و قدیم‌خلق ادبیّاتلاریندان دیر. بۆتون خلقلرده اۏلدوغوکیمی، بیزده ده اۏلجه شفاهی خلق ادبیاتی یارانمیشدیر. خلقیمیزین یاراتدیغی داستانلار، ناغیللار، نغمه‌لر، آتالارسؤزو، لطیفه‌لر، تاپماجالار و عاشیق قوشمالاری نسیلدن ـ نسیله‌گئچه‌رک حافظه‌لرده یاشامیشدیر. بدیعی‌سؤز صنعتی‌نین بو ساحه‌سینه، خلق ادبیاتی ائل ادبیاتی، آغیزادبیاتی، وبعضاً‌ده فولکلور دئییلمیشدیر. فولکلور خلق حکمتی، خلق بیلیگی و داها دوغروسو خلق یارادیجیلیغی دئمک دیر.

شفاهی‌خلق ادبیاتی‌نین ایلک نمونه‌لری قدیم انسانلارین ابتدائی امک فعالیّتلری و طبیعت حادثه‌لری‌حقّینده‌کی تصوّرلری و یا مذهبی اینانیشلاری ایله علاقه‌دار اولان امک و مراسم‌نغمه‌لری اۏلموشدور. انسانلار قورخولو حیوانلاری اۏولادیقدا، آغیریۆکلری قالدیردیقدا بیرگه حرکتلرینی تنظیم ائتمک اوچون آهنگلی‌سسلردن و سؤزلردن استفاده ائتمیشلر، وگۆرولن ایشین ریتمینه اویغون اولان بو سسلر و سؤزلر ایلک امک نغمه‌لری نین اساسینی تشکیل ائتمیشدیر. صونرالار بو نغمه‌لر تدریجاً ایش‌جریانیندان آیریلیب، مستقل شکیلده استراحت زامانلاریندا اوخونماغا باشلامیشدیر.

شفاهی‌ادبیّاتین قدیم‌نمونه‌لری خلقیمیزین تاریخی‌انکشاف مرحله‌لری‌ایله علاقه‌دار اولاراق، داها چوخ اۏوچولوق، اکینچی‌لیک و مالدارلیقلا باغلی اولموشدور. زامانلا خلقین حیات تجروبه‌سی‌نین آرتماسی، ادراک و تخیّلون گئنیشلنمه‌سی سایه‌سینده بدیعی‌سؤز یارادیجیلیغی دا انکشاف ائتمیش، بیر طرفدن یئنی ـ یئنی اثرلر یارانمیش، بیرطرفدن ده اسکیدن یارانمیش اثرلر آغیزدان ـ آغیزا گزمیش، دولاشمیش و استعدادلی‌سؤز اوستادلارینین یعنی‌ناغیلچیلارین، داستانچیلارین، مغنّی‌لرین و عاشیقلارین ایفاسیندا جلالانمیش و تکمیل لشمیشدیر.

شفاهی‌خلق ادبیاتی داها چوخ زحمتکش خلقین کۏلّئکتیو (تۏپلو، دسته جمعی) یارادیجیلیق محصولو اولوب، ایستک و آرزولارینی، کدر و سئوینجی‌نی معیشت طرزی و عادت ـ عنعنه‌لرینی، ذوق و اینام و اعتقادلارینی، و دونیا گۆروشلرینی عکس ائتدیرمکده دیر. بو سببدن شفاهی‌ادبیات تاریخی‌نی تدقیق ائدرکن، خلقیمیزین کئچمیشده‌کی عادت و عنعنه و بۆتون‌خصوصیّاتی‌نین مختلف تاریخی دؤرلرده کئچیردیگی انکشاف مرحله‌لری‌ایله ده تانیش اولوروق.

بو ادبیاتدا، عمومی‌اولاراق امگه یۆکسک قیمت وئرمک و تنبل لیگه‌قارشی

نفرت ، آزادلیق آرزولاری، وطنپرورلیک و انسانیّت حسّلری، ظلمه وحقسیزلیگه قارشی نفرت ،آزاد حیاتا و گلەجەگە اومید و حقّین‌باطیله‌غلبه‌سی‌اینانجی آیدین بیر شکیلده گؤزه چارپیر.

شفاهی‌خلق ادبیاتی خلقین یارادیجیلیق محصولو اوْلدوغو اوچون، دیل و افاده طرزی ساده و تمیزدیر. هرباخیمدان خلقی‌اوْلان بو ادبیات خلقین قهرمانلیق تاریخی‌نی ده عکس ائتدیرن گؤزل منبعلردن بیری دیر.

شفاهی‌خلق ادبیاتی‌نین تربیه‌وی و بدیعی‌اهمیّتی ده بؤیوکدور. بیز هله اوشاقلیقدان ناغیللارلا تانیش اوْلوروق. بونلار بیزده حیاتا ،وطنه وخلقه اوْلان محبّتیمیزی آرتیریر و بیزده خلقین دوشمنلرینه‌قارشی کینه و نفرت حسّی اوْیاندیریر، و عینی‌زاماندا بیر دیل‌خزینه‌سی‌کیمی، اصیل تورک سؤزلرینین اؤیره‌نیلمه‌سینه یاردیم ائدیر.

معاصیر خلق ادبیاتیندان گؤردویوموز کیمی، کئچمیش فوْلکلور نمونه‌لری نین ده هر بیری نین مؤلّیفی اوْلدوغو شبهه‌سیزدیر. کئچمیش دؤورلره عاید اوْلان ناغیللار، داستانلار،ماهنیلار آیری‌ـ‌آیری شخصلر طرفیندن یارانمیشدیر. لاکین، بو اثرلر یازیلی‌شکیلده محافیظه ائدیلمه‌دیکلری اوچون گئتدیکجه عمومون استفاده‌سینه گئچمیش ، مختلیف ایفاچیلار طرفندن ایسته‌نیلدیگی شکیلده تکرار ائدیلیب ، خلقین مالی‌اوْلموشدور. ایفاچیلار بو اثرلری اشتراک ائتدیکلری مجلیسین ترکیبینه گؤره ده دگیشدیریرلر. مثلاً عاشیقلار چیخیش ائتدیکلری مجلیسده‌کی آداملارین ترکیبی‌نی، اوْنلارین ماراغی‌نی و دؤورون اجتماعی‌ـ‌اخلاقی طلبلری‌نی ده نظره آلاراق سؤیله‌دیکلری داستانلاردا دگیشمه‌لر عمله گتیریرلر و بو سببدن آغیز ادبیّاتی محصوللاریندا واریانتلار، چئشیتلر مئیدانا گلیر. بو دگیشمه‌لر حماسه‌ای اثرلرده لیریک ، منظوم‌اثرلردن داها چوْخ گؤرولور. بئله‌کی، بعضاً عئینی بیر ناغیلدا و یا داستاندا مختلیف‌دؤرلرین حیات‌طرزی، اجتماعی‌مناسبت ـ لری و دیل خصوصیّتلری ده اؤز عکسینی تاپمیش‌اوْلور.

آغیز ادبیاتی‌نین خصوصیّتلریندن بیری ده اوْنداکی اینام، اومید و نیک بین لیک روحیّه‌سی‌دیر. زحمتکش‌خلق ظالیم‌حکمدارلارین و استیثمارچی‌لارین تضییقی آلتیندا نه‌قدر آغیر زحمت و اذیّت‌لره معروض‌قالمیش‌اولسادا آزادلیق اومیدینی و حقّین صوْن غالبیّتینه ایناميني الدن وئرمیر. بو روحیّه اوْنون یارادیجیلیغیندا عکس‌اوْلونموش و نیک‌بین اثرلرین مئیدانا چیخماسینا سبب‌اوْلموشدور.

آغیز ادبیاتی رئآلیست‌بیر ادبیاتدیر. خلق یارادیجیلاری حیاتین و معیشتین مختلیف‌موضوع و حادیثه‌لرینی و اؤز انطباع و دویغولارینی

اوْلدوغو کیمی بدیعی‌بیر شکیلده بیان و ترنّوم ائتمیشلر.
آتالارسؤزلری و مثل لرین تدقیقی خلقین فکر و اعتقادلاری باخیمندان تاریخ بوْیونجا کئچیردیگی انکیشاف و دگیشمه‌لری آیدینجا گؤسته‌ریر. مثلاً چوْخ اسکی بیر آتالارسؤزو اوْلان " آللاها تاپشیر دانانی، قورد یئمز "صوْنرا دان خلقین فکری انکیشافی نتیجه‌سینده بئله‌بیر آتالارسؤزونه‌چئوریلمیشدیر:
"**اوّل دانانی باغلا، صوْنرا آللاها تاپشیر!**"
یوخاریدا سؤیله‌دیگیمیز کیمی،بو ادبیاتین نمونه‌لری خلقین مختلیف تاریخی دؤورلرده یاشاییشی‌نین و بوتون خصوصیّت لرینین گؤزگوسو کیمی‌دیر. عئینی زاماندا خلقیمیزین حیات تاریخی‌نین تدقیقی‌اوچون ان اصیل و گؤوه‌ن وئریجی قاینا غی ساییلیر. بو باره‌ده بؤیوک روس‌یازیچی‌سی ماکسیم قورکی بئله‌دئمیشدیر: **شفاهی‌خلق یارادیجیلیغی‌نی اؤیرنمه‌دن زحمتکش خلقین حقیقی تاریخی‌نی بیلمک ممکون دگیلدیر. فوْلکلور اؤز خصوصی یوْلو ایله تاریخه یوْلداشلیق ائدیر.**"
دیگر ملّت لرده اوْلدوغو کیمی،آذربایجان کلاسیک ادبیاتی‌نین مشهور ادیب و شاعیرلری ده زنگین شفاهی‌خلق ادبیاتی ارثینه درین حرمتله یاناشمیشلار، و اوْنون مختلیف نوعلرده اوْلان نمونه‌لرینی ماراقلا اؤیرنمیشلر. بو مسئله‌نی نظامی‌نین، خاقانی‌نین،فضولی‌نین، آخوندوفون، صابرین،لعلی‌نین، و معجزین، عزیز حاجی‌بیگ اوفون، جعفرجبّارلی‌نین، صمد وورغونون و دیگر شاعیرلریمیزین یارادیجیلیغیندا آیدین گؤرمک اوْلار.
آذربایجان فوْلکلورو ایله یازیلی‌ادبیات آراسینداکی سیخ علاقه‌و قارشیلیقلی تأثیر عصرلر بوْیو دوام‌ائتمیشدیر. ادیب و شاعیرلر شفاهی ادبیاتین موضوعلاریندان، شکیل، وزن و افاده واسیطه‌لریندن استفاده‌ائده‌رک گؤزل حکایه،منظومه و قوْشمالار یازمیشلار. شفاهی‌ادبیاتین یاراديجی‌لاری اوْلان عاشیقلار، ناغیل دئینلر ده نظامی،نسیمی،ختائی‌و واقف‌کیمی صنعتکارلارین ارثیندن استفاده ائده‌رک یئنی‌داستانلار،ناغیللار و شعر نمونه‌لری یاراتمیشلار.
خلقیمیزین آنادیلی تؤرک دیللریندن بیری اوْلدوغو اوچون آغیز ادبیاتیمیزین ان‌اسکی نمونه‌لری اوْرتا آسیا تورک ائللری آراسیندا یارانمیشدیر. بو ساحه‌ده میلاددان قاباغا عاید اوْلان اثرلر مختلیف تورک ائللری و قبیله‌لری آراسیندا، شامان، قام، تویون، باقسی و اوْزان آدی وئریلن روحانیلرین سؤیله‌دیکلری الاهی‌لر (آللاه اوچون سؤیله‌نن سؤزلر) و یا دینی‌مراسم‌نغمه‌لری دیر.نسبتاً یاخین زامانلاردا مخصوصاً اوْغوزلار آراسیندا اوزان آدی وئریلن بو شخصیتلرین دینی‌وظیفه‌لریندن تدریجاً

آیریلاراق ساز شاعیری اوصافینیآلیب ، قوپوز دئیلن سازی چالاراق خلقی‌نین هرچئشیت دویغولارینی، الاهی، افسانه و منقبه‌لرینی ترنّوم ائتدیکلری آیدینلانمیشدیر .

اسکی‌تورک داستانلاری یازیلمادیغی اوچون زامانلا چوْخلاری اوُنودولوب گئتمیشدیر . آنجاق بعضی چین، ایرانو عرب قاینا قلاریندان و (دیوان لغات ترک) کتابی‌نین یازدیغی خلاصه‌لردن بو داستانلارین و اسکی تورک نغمه‌لری‌نین بیرحصّه‌سی بیلینمیشدیر .

تورکلرین ان اسکی‌داستانلاری"آلپ ارتونقا"(افراسیاب)داستانی‌دیر . آلپ ارتونقا ساکالار زامانیندا قهرمان بیر حکمدار اوْلان تاریخی بیر شخصیّت دیر، و تخمیناً ۷۰۰ ایل میلاددان قاباق یاشامیش ، و ایرانلیلارلا محاربه‌لره گیریشمیشدیر . آلپ ارتونقا " فردوسی"- نین یازدیغی‌شهنامه‌ده افراسیاب آدیله تورانلیلارین باش‌قهرمانی اوْلاراق تصویر ائدیلمیشدیر. "دیوان لغات ترک "- ده یازیلان منظومه‌لردن بیری آلپ ارتونقا مرثیه‌سی‌دیر . لیریک بیر روح و صمیمی‌بیر افاده ، و اوْلغون فکرله سوْیلنمیش بو شعر دوققوز دوْردلوکدن عبارتدیر و شکیل جهتیندن بوگون آذربایجان و ترکیه ساز شاعیرلری نین مرثیه‌شعرلری نین عینی‌دیر . بورادا ایکی‌بندینی بو گونکو تورکجه‌میزله بیرلیکده درج ائدیریک :

آلپ ارتونقا اوُلدی می = آلپ ارتونقا اوُلدی می
ایسیز عجون قالدی می = پیس‌دونیا قالدی می
اوُزلک اوُچین آلدی می = فلک اوُچون آلدی می
ایمدی یوْرک ییرتیلیر = ایندی اوْرک ییرتیلیر
بکلر آتین آرقوروب = بکلر آتینی یوْروب
قادقی آنی تورقوروب = قایقیا ونلاری احاطه‌ائدیب
منگزی یوْزی سارقوروب = بنیزی(یاناقلاری) سارالیب
کوُرکوم‌آنقا رتورتولور = سانکی زعفران سورتولور

. . . .

چین قایناقلاریندا میلاددان ایکی‌عصر قاباغا عاید اوْلان و آشاغیدا درج ائدیلن دوُرد مصراعلیق بیرشعر تورک نغمه‌لری نین اسکی‌بیرنمونه‌سی‌دیر :

یئنگی شانی الدن وئردیک
قادینلاریمیزین گوْزل لیگی آرتیق قالمادی
کی‌لی‌ین داغلارینی بوراخدیق
حیوانلاریمیز آرتیق باخیلمیاجاق

اوْزان و قوْپوز شعری عنعنه‌سی‌نین میلاددان صوْنرا دا بوتون تورک

ائللری آراسیندا دوام‌تاپدیغی تاریخی‌قاینا قلاردا یازیلمیشدیر .آتیلانین اؤلومونو شرح وئرن بیزانس‌تاریخچیلری بو حادیثه‌اوچون ترتیب ائدیلن یاس مراسمینده اوْزانلارین آغیت (مرثیه)لار سؤیله‌دیکلری‌نی بیلدیریر ، و بو آغیتلاردان بئله‌بیر ترجومه‌نقل ائتمیشلر :

" هونلارین ان بؤیوک حکمداری و مونجوقون اوْغلو ، ان جسور قوملرین باش بوغو (سرکرده‌سی) آتیلا ، اؤزوندن قاباق هئچ ائشیدیلمه‌میش بیرقوّتله "ایسکیت "و "ژرمن" بؤیوک اؤلکه‌لرینه‌صاحیب اؤلدو . اوْ بؤیوک اؤلکه‌لرین بیرچوْخ صاحیبلرینی ضبط ائتمک صورتیله "روْما "- نی قوْرخوتدی . باشقا یئرلرداها اوْنون پنجه‌سینه دوْشمه‌سین قوْرخوسیله روما (دولت روم)اوْنو خواهشلرله و هر ایل وئردیگی‌وئرگی(مالیات)سایه‌سینده دوردورا بیلدی . بوْتون بونلاری ائتدیکدن صوْنرا طالعین خصوصی بیر یاردیمیله اؤلدی . لاکین دوشمنلرین ووروشلاری‌ایله ، یاخود اؤز آدا ملارینین خیانتیله یوْخ ، توْی نشئه‌لری‌ایچینده ، قوّتی هئچ پوْزولمایان ملتی‌آراسیندا ان کیچیک بیر آغری دویمادان اؤلدی . هئچ کیمسه‌نین انتقام ائدیله‌میه‌جه‌گی بو اؤلومی کیم‌تصویر ائده‌بیله‌جک ".

میلادین ۶/۴ - نجی‌عصرلرینده "چین"- ین شمالیندا دولت‌قوران تورکلر آراسیندا بو چئشیت شعرلرین فوْرما لاشدیغی چین قاینا قلاریندان ائدیلن ترجومه‌لردن آیدینلاشیر . "قاوال تورکولری" ویا "نئی" نغمه‌لری آدلانان بو شعر پارچالاری حقیقتاً گوْزل و اوْلقون اثرلردیر . بورادا ، نمونه‌اوچون بیرنغمه‌دن اوچ بندینی درج ائدیریک :

آتا مینه‌رم ، الیمده قمچیم یوْخ
دؤنوب‌بیر سؤگود دالی قوْپاریرام
آیاقلاریمی سالاییب اوْتورورام ،نئییمی چالیرام
گلیب گئدن‌لر کدردن اؤلورلر

- - - - - -

آتینیزین قمچیسی اوْلماق ایسته‌ییرم
گلیب قولونوزا گیرمک ایسته‌ییرم
آیاقلاریمی‌ازادیب ،دیزینیزین دیبینده اوْتورماق ایسته‌ییرم
اوزاقلاردان منگ‌-کین ده‌کی ساری ایرماغی گوْرورم
سؤیوتلر کدردن سالانیرلار .
من اسیر بیر عائله‌نین اوشاغی‌یم
خانلارین (چین حکمدارلاری) نغمه‌سینی آنلامیرام
قاوال توْرکولری ۲۴ نغمه و یا ماهنیدان عبارتدیر و دسته‌جمعی‌وحدا

سؤیلنمیش و داها چوْخ اوْبا حیاتینا عاید عشقی اثرلردیر. لاکین بونغمه‌لر آراسیندا "مولان نغمه‌لری" ایله معروف اوْلانی گؤزل بیر قهرمانلیق داستا- نی‌دیر. بو داستان، بؤیوک قارداشی اوْلمادیغی‌ا وچون اوْزو سا‌واشا گئدیب -گلمیش مولان آدیندا بیر قیْزین منظوم‌حکایه‌سی‌دیر:

تسه، تسه... گینه تسه‌تسه
مولان قاپی یانیندا قوماش توْخویور
دستگاهین سسی ائشیدیلمیر
یالنیز گنج قیزلارین نفس‌آلیشی دؤیولور
قیْزا نه دؤشوندوگونو سوْروشورام
قیزا نه‌یی خاطیرلادیغینی سوْروشورام
قیز بیرشئی دوشونمور
قیز بیرشئی خاطیرلامیر
دؤنن گئجه عسکر گؤنده‌ریلدیگی‌نی گؤردوم.
خاقان بؤیوک بسیج اعلان ائتدی
عسکری لیسته اوْن‌ایکی پارچادیر
هر لیسته‌ده بابامین آدی دا وار
بابامین یئتیشمیش اوْغلو یوْخ
مولانین بؤیوک قارداشی یوْخ
بازاردان بیر آت، و یه‌هر آلماق ایسته‌ییرم
بابامین یئرینه جبهه‌یه گئده‌جه‌گم.
دؤغو بازاردان بیرگؤزل آت‌آلدی
باتی‌بازاریندان بیر یه‌هر آلدی
گونئی بازاریندان بیر جیلوْو آلدی
قوزئی بازاریندان دا بیر اوزون قمچی آلدی،
سحرچاغی آتاسینا، باباسینا وداع ائدیب، آیریلدی.
. . . .

تورکلر اسلام دینی‌نی قبول ائتدیکدن صوْنرا، غرب اؤلکه‌لرینه (ایران، روم و اوْرتاشرق) مهاجرت ائتمیشلر و اؤزلریله برابر، اوْزانلارینی و عادت- عنعنه‌لرینی ده یئنی‌وطنلرینه گتیرمیشلر. لاکین خلق یارادیجی- لیغی یئنی اؤلکه‌لرده یاشایان ائللرده انکیشافینا دوام ائتمیش و یئنی - یئنی داستانلار و ماهنیلار یارادیلمیش، بیرطرفدن ده اسکیدن اولو بابالاریندان قالان میراثی گئنیشلندیره‌رک انکیشاف ائتدیرمیشلر.
بیلدیگیمیزکیمی آذربایجان و ایرانین دیگر یئرلرینده، حتّی آناطولی

دا داها چوْخ اوْغوز تورکلری بئرلشدیکلری اوچون بورالاردا اوْغوزتورکجه‌سی یاییلمیش و ۱۳– نجو میلادی عصریندن صوْنرا آذری و آناطوْلی لهجه‌لری ویا تورکجه‌لری ظهور ائتمیشدیر. بو ایکی‌تورک لهجه‌لری اصلینده بیر دیلدن نشأت ائتدیکلری حالدا، صوْنرالار، ایکی‌مستقل دیله چئوریلیب ،ایکی‌مستقل ادبیاتا صاحیب اوْلموشلار. بونونلا بئله، ائللر آراسینداکی دیل آیریلیغی ولهجه‌فرقی شهرلیلرین دیلی وادبیاتی قده‌ر چوْخ اوْلمامیش وبیرچوْخ‌داستان– لار(دده‌قورقود داستانلاری، کوْراوغلو وسایره) و آتالارسؤزو و آغیزادبیا– تی نین دیگر نوعلری بو اؤلکه‌لرده یاشایان خلقلرده مشترک قالمیش ویا کیچیک فرقلرله یاشامیشدیر.

دده‌قورقود داستانلاری اوْغوز ائللری‌نین یارادیجیلیغی‌نین شاه‌اثری ساییلان نمونه‌لری دیر. بو بؤیوک، اؤلمز آبیده ۱۵ –نجی عصرین‌اوْرتالاریندا یازی‌یا آلینمیشدیر. مؤلّیفی ویا توْپلایانی بللی‌دگیلدیر. کتابین دیلی آذربایجان تورکوسونون خصوصیّتلرینی‌گؤسته‌ریر. عینی‌زاماندا ،شرقی آنادوْلو لهجه‌سی‌نین ده اؤزل لیک لرینی احتوا ائتمکده‌دیر.بو دا کتابداکی داستا– نلارین ۱۳ –نجو عصرده سؤیلندیگینی ثبوت ائدیر. بونونلا بئله ،داستانلارین کؤکو داها دا اسکی دیر و بعضی‌حصّه‌لری اسلامدان قاباقکی دؤورلره عایددیر کتاب ۱۲ داستاندان و بیر مقدّمه‌دن عبارتدیر. مقدّمه‌ده دده‌قورقودون خصو– صیّتلری و اؤیودلری یازیلمیشدیر. دده‌قورقود اوْغوز اوْزانی و ائلین آغ – ساققالی و مصلحتچی‌سی‌دیر. اوْ،اوْغوز ایگیدلرینه آد تاخار، و قوْپوزی‌ایله چالاراق قهرمانلارا بوْی اوْخور. داستانلاردا اوْغوز قهرمانلاری نین و اوْغوز قبیله‌لرینین یاشاییشی،معیشت ،عادت – عنعنه‌لری،عقیده و اینانملاری بدیع بیرشکیلده توصیف و ترسیم‌ائدیلمیشدیر. داستانلار منظوم و منثورحصه‌لردن تشکّول ائتمیش ،منظوم قسم‌لار موْوزون و بدیعی‌شکیلده‌سؤیلنمیش ، آهنگلی اوْزان شعرلری دیر. بوکتاب ۱۸۱۵ – ده "آلمانیا"نین "درسدن"– شهری نین کتابخاناسیندا مشهور شرقشناس "دیتس" طرفیندن تاپیلمیش وکتابین‌اوْزه – رینده بوعنوان یازیلمیشدیر: "کتاب دده‌قورقود علی لسان طایفه‌ی‌اوْغوزان".

دده‌قورقود کتابی و داستانلاری اوْزه‌رینده بیرچوْخ آوروپالی شرقشناسلار تدقیقات‌آپارمیش و بیرچوْخ دیللره، حتّی فارسجایا ترجومه‌ائدیلمیشدیر.

روس‌عالیملریندن "پروفئسور بارتولد" عمرونون چوْخ حصّه‌سینی دده‌قورقود داستانلاری نین تدقیقی‌ایله گئچیرمیشدیر. تورکیه‌ده "معلم‌رفعت" (۱۹۱۵ م) ، صوْنرا "محرم‌ارگین" و "ا– شائق گوکای" و آذربایجاندا "حمیدآراسلی، دمیرچی‌زاده، ا. سلطانلی و م.ح. طهماسیب ایللر بوْیو دده‌قورقود داستان– لاری اوْزه‌رینده علمی‌شکیلده ایشله‌میشلر و قیمتلی اثرلر نشر ائتمیشلر.

ایراندا ، ایکی‌ایل قاباق اۆرک سکته‌سیندن اؤلن ملی شاعیریمیز "بولود قاراچورلو" (سهند) دده‌قورقود داستانلارینی نظمه‌چکمیش و کتابی‌نین بیرینجی جلدینی" سازیمین سؤزو"آدیله" پهلوی"رژیمی‌نین یاساقلارینا باخمیاراق چاپ ائتدیرمیشدیر (۱۳۴۵). وارلیق نشریه‌سی‌نین ۶۰- ۱۳۵۹ سایلاریندا دا "بررسی دربارهٔ کتاب دده‌قورقود" عنوانیله "آقای علیرضا صرّافی" طرفیندن سککیز مقاله نشر ائدیلمیشدیر.

علمی تدقیق

شفاهی‌خلق ادبیاتی، یازیلی‌ادبیاتلا بیرچۆخ باخیمدان مشترک خصوصیتلره مالک دیر، چونکی هر ایکیسی ده سؤز صنعتی‌دیر وفۆلکلور شناسلیق علمی، ادبیات شعبه‌سی‌نین بیر قۆلو کیمی‌سایپلماقدادیر، و اۆنونلا سیخ علاقه‌داردیر. فۆلکلورشناسلیق بیر علم‌کیمی ۱۸- نجی‌عصرین صۆنو و ۱۹- نجو عصرین اۆلّلرینده اۆرتایا چیخمیشدیر. اۆندان قاباق بیرچۆخ‌یازیچی و تاریخچیلر خلق اثرلرینی‌تۆپلاماقلا، بعضاً ده چاپ ائتمکله، قیصّا شرحلر و پراکنده قیدلرله کفایتلنمیشلر.

فۆلکلورشناسلیق هر شئیدن اوّل،تاریخله رابیطه‌ده‌دیر، چونکی‌هر بیر خلق اثرینی دۆغرو و هرطرفلی دگرلندیرمک اوچون اۆنون میدانا گلدیگی دؤورو، تاریخی‌شرایطی و اجتماعی مناسبتلری دقّتله اؤگرنمک وبیلمک لازیم‌دیر.

فۆلکلورشناسلیق تدقیقینده ائتنوقرافی‌نین ده بؤیوک اهمیّتی واردیر. چونکی خلق یارادیجیلیغیندا خلقین حیاتی،معیشتی،عادت و عنعنه‌لری و مراسم و بایراملاری اؤز بدیعی عکسینی‌تاپیر. بو سببدن خلق اثرلرینی یاخشی اؤگرنمک و دۆغرو تفسیر و توجیه‌ائتمک اوچون اۆ خلقین ائتنوقرافی‌سینی، اصل و نسبی‌نی ده یاخشی بیلمک لازیم‌دیر.

فۆلکلورون دیل ایله‌ده علاقه‌سی آیدیندیر. مأ قسیم‌قۆرکی‌دیلی‌ادبیاتین ایلک عنصری آدلاندیریر. عصرلردن بری خلق طرفیندن یارادیلمیش فۆلکلورون تحلیلی و بدیعی قیمتی‌نی آشکار ائتمک اوچون خلقیمیزین دیل تاریخی‌نی بیلمه‌میز و انکیشاف مرحله‌لریله تانیش اۆلماغیمیز لازیم‌دیر.

آذربایجان اؤلکه‌سی‌نین مختلیف منطقه‌لرینده آذری تورکجه‌سی‌نین مختلیف لهجه‌لری دانیشیلدیغی اوچون بوتون منطقه‌لرین خلق یارادیجیلیغینی تدقیق ائتمک اوچون مختلیف‌لهجه‌لری، یعنی دیالکت‌لری ده بیلمک ایجاب ائدیر. شفاهی‌خلق ادبیاتی موسیقی‌ایله برابر اۆلدوغو اوچون، خلق موسیقی‌سینی ده تانیماق لازیم‌دیر. دئمه‌لی، خلق یارادیجیلیغی‌نین

علمی تدقیقینده خلقین تاریخینی،قومی خصوصیتلرینی(ائتنوقرافی)،دیلینی و دیل تاریخینی و لهجه‌لرینی و موسیقی‌سینی ده گوز اؤنونده توتماغیمیز لازیم‌دیر.

فؤلکلورون منشأیی

شفاهی‌خلق ادبیاتی‌نین خلق طرفیندن ایلک دفعه نه‌کیمی عامیللر اساسیندا یارانماسی، چؤخ دا آیدین دگیلدیر. غرب فؤلکلورشناسلاری میتولوژی و یا خلق اسطوره‌لری نین ان بؤیوک و قدیم‌عامل اؤلدوغونو ایره‌لی سوُرموشلر. بو باره‌ده گئچن عصرین باشیندان بری، آلمان فؤلکلورچیلاریندان "قریم" قاردا شلاری چؤخلو تدقیقات ائدیب ،مختلف خلقلرین اساطیرلرینی مقایسه‌لی شکیلده تحلیل ائتمیشلر، و اساطیرآراسیند اؤلان اؤخشارلیغی همین خلقلرین قوُهوملوغوندا آختارمیشلار، و فکرلرینی (میتولوژی نظریّه‌سی) آدیله بیان ائتمیشلر. بونلارین عقیده‌لرینه گؤره ناغیل اوّلجه آللاهلار حقّینده اساطیرکیمی یارانمیش‌دیر، و مراسم‌لر ، و نغمه‌لری ابتدائی دینی اینانیشلارلا علاقه‌داردیر.

بو باره‌ده ک. مارکس‌داخی "سیاسی‌اقتصادین تنقیدینه دایر" اثری‌نین مقدّمه‌سینده میتولوژیانین "ایلیاد" و" اؤدئسیا "کیمی قهرمانلیق داستانلاری نین یارانماسینا کؤمک ائتدیگینی گؤسته‌ریردی.

بو نظریّه‌نین نماینده‌لری فؤلکلورشناسلیغی بؤتون دونیادا بیر علم کیمی تانیتدیلار و دونیا علمی‌محفل لرینین دقّتی‌نی خلقلرین بو معنوی تروتینه‌جلب ائتدیلر و بئله‌جه خلق ادبیاتی‌نین توپلانماسی و اؤگره‌نیلمه‌سی‌نین بناسینی قویدولار.

۱۹ –نجو عصرین اؤرتالاریندان بیر سری آوروپا شرقشناسلاری شرقه‌گلیب، بوراداکی خلقلرین دیل، فولکلور و ادبیاتلارینی اؤگرنمه‌گه باشلادیلار. بونلارین تدقیقاتی سایه‌سینده معلوم‌اؤلدو کی، شرق اؤلکه‌لری نین افسانه ناغیل و داستانلاریله آوروپا خلقلری نین شفاهی یارادیجیلیغی آراسیندا مهم اؤخشارلیقلار واردیر. بو اؤخشارلیقلاری ایضاح ائتمک اوچون مختلیف نظریه‌لر میدانا چیخدی. بونلارین ان مهمی "اقتباس" نظریه‌سی‌دیر. اقتباس نظریه‌سی آلمان شرقشناسی "بئن فئی (BENFEY)طرفیندن اؤرتایا قویولوب و مهم نقطه‌لری بوندان عبارت‌دیر:

۱ – دونیانین مختلیف فؤلکلورلاریندا موضوعلارین اؤخشارلیغی،بو موضوعلارین هند منبعلریندن اقتباس ائدیلمه‌سیله ایضاح اؤلونور.

۲ –بو اقتباس، خلقلرین مختلیف تاریخی علاقه و ارتباطلاری دؤورلرینده مثلاً "اسکندر"– ین یوروشلری و خاچلی سفرلر (جنگهای صلیبی) دؤورونده

اوْلموشدور. بیزیم فکریمیزه گؤره اوْرتا آسیا تورانی ائللری نین (آتیلا و هونلار) شرقی آوروپا یا کؤچمه‌سی و اوْرادا یئرله‌شیب ژرمن و دیگر آوروپا ملّتلریله قاینا شماسی بو اوْخشارلیقلارین و اقتباسلارین عمله گلمه‌گینده بؤیوک روْل اوْینامیشدیر. معاصیر فوْلکلورشناسلار موضوعلارین اوْخشارلیغنی بیر صیرا سببلره باغلاییرلار. بورادا بیرنئچه‌سینی ذکر ائدیریک:

۱- موضوعلارین یاخینلیغی خلقلرین تاریخاً قوْهوملوغونون نتیجه‌سی اوْلابیلر. بورادا دیل قوْهوملوغو داها مهم روْل اوْینایر. خصوصیله تورک دیللی خلقلر آراسیندا گئنیش یاییلمیش بیرچوْخ ناغیل و داستانلارین موضوعلاری نین اوْخشارلیغی و حتّی بیرلیگی بو شکیلده ایضاح اوْلونور.

۲- موضوعلارین اوْخشارلیغی خلقلرین تاریخاً قارشیلیقلی مدنی علاقه و مناسبتلرینه باغلی اوْلابیلر. بئله تاریخی- مدنی علاقه‌لره مثال اوْلاراق ایران و قافقازیادا عصرلردن بری قوْنشو حالدا یاشایان تورک، فارس، کؤرد، ارمنی و گرجی خلقلرینین شفاهی یارادیجیلیغی نی گؤسترمک اوْلار. بو خلقلر قارشیلیقلی اوْلاراق، بیری- بیری نین موضوعلاریندان استفاده ائتمیشلر.

۳- اوْخشایان موضوعلار بعضاً عینی و یاخود یاخین اجتماعی شرایطده مستقل اوْلاراق دا میدانا گله‌بیلر. دونیانین مختلیف خلقلرینده تولید قوّه‌لرینین انکشافی نین بیر سویّه‌ده اوْلماغی اجتماعی مناسبتلرین و حاکیم ایدئوْلوژی نین اوْخشارلیغی فوْلکلوروندا اوْخشارلیغینا سبب اوْلا بیلر.

سوسیالیست رئالیزمی نین بانیسی کیمی تانینان م. قورکی خلق یارادی- جیلیغی ساحه‌سینده چوْخلو تدقیقات آپارمیش و فوْلکلورو گئنیش زحمتکش کوتله‌لرین بدیعی- شفاهی یارادیجیلیغی کیمی قبول ائتمیشدیر. اوْنون فکرینه گؤره "خلق یالنیز مادی ثروتلری یارادان قوّه دگیل، معنوی ثروتلرین ده یگانه و توْکنمز منبعی دیر، و خلقین امگی ده اینجه صنعتین اساسی دیر. گئنه م. قورکی‌یه گؤره "اساطیر عمومیّتله طبیعت حادثه‌لرینین، طبیعتله مبارزه‌نین گئنیش بدیعی عمومی‌لشدیرمه یوْلیله اجتماعی حیاتین عکسلریندن عبارتدیر."

ماقسیم قورکی، یازیچیلاری و صنعتکارلاری خلق ادبیاتیندان یارادیجی استفاده‌یه چاغیریردی: "بوتون اؤلکه‌لرین بؤیوک شاعرلرینین- یاخشی اثرلری لاپ قدیمدن بری بوتون پوْئه‌تیک عمومی‌لشدیرمه‌لر، بوتون شهرتلنمش صورت و تیپلرین وئریلمیش اوْلدوغو خلقین کوْلکتیو یارادیجیلیغی خزینه- سیندن گؤتورولموشدور." اوْ، خلق یارادیجیلیغی اوستادلارینا و صنعتکار- لارینا بؤیوک حرمت بسله‌ییردی. اوْ، داغیستان خلق شاعیری عاشیق سلیمان ستالیسکی حقّینده ۱۹۳۴- نجو ایلده شوروی یازیچیلارینین بیرینجی عمومی اتفاق

قورولتاییندا بئله‌دئمیشدیر: " من قافقازییا و اوْرتا آسیا ملّتلری نماینده‌لرینه دوْستلوق مصلحتی‌ایله مراجعت ائدیرم. من بیلیرم‌کی، یالنیز منه دگیل، هامی‌یا "عاشیق سلیمان"ساریسیدیجی بیر تأثیر باغیشلادی... ۲۵/۰ –نجی عصرین "هومر"– ی اوْلان بو قوْجا سلیمان کیمی شعر اینجیلری یارادان باجاریقلی آداملاری قوْروْیون!"

آذربایجان فوْلکلورشناسلیغی

آذربایجان فوْلکولورونون تاریخی، خلقی قده‌ر قدیم اوْلدوغو حالدا، بو باره‌ده یازیلی‌کتاب و اسنادی محدوددور، و اوْرتا عصرلری گئچمه‌مکده‌دیر.

فوْلکلورشناسلیق علمی، خلق ادبیاتی نمونه‌لرینین یازی‌یا آلینماسی و توْپلانماسیله باشلاییر. بوندان صوْنرا، بو اثرلرین منشأیی،موضوع وبدیعی خصوصیتلری تدقیق ائدیلیرکی، بو ملاحیظه و مشاهیده‌لر زامانلا بیر سیستم حالینا گلیر و بئله‌لیکله‌ده فوْلکلورشناسلیق علمی یارانیر.

قدیم و اوْرتا عصرلر تذکره‌لرینده خلق ادبیاتینا عاید اثر یوْخ‌کیمیدر. بو تذکره‌لرده داها چوْخ عرب و فارس دیللرینده اوْلان اثرلردن نمونه‌لر داخیل ائدیلمیش، اوْنلاری یازانلارین ترجمه‌ی حاللاری و یارادیجیلیقلاری باره‌ده بحث ائدیلمیشدیر. بوندان باشقا، اوْرتا چاغدا، تئز– تئز باش وئرن محاربه‌لر نتیجه‌سینده موجود اوْلان ال یازمالاری دا آرادان گئدیب، و یاخود، باشقا اؤلکه‌لره آپاریلمیشدیر. بونا گؤره، اوْرتاعصرلره عاید منبعلرده خلق ادبیاتی نمونه‌لرینه چوْخ نادیر حاللاردا راست‌گلیریک.

آذربایجان خلق ادبیاتی‌نمونه‌لرینین ایلک یازی‌یا آلینماسی تخمیناً ۱۹/۱۸ –نجی عصرلره عایددیر. البتّه داها قاباقکی‌عصرلرده یاشامیش شاعیرلریمیز شفاهی‌ادبیاتدان هرباخیمدان استفاده ائتمیشلر. مثال اوچون "نظامی"– نین اثرلرینی‌گؤسته‌ره‌بیله‌ریک. جُنگ آدلانان بو ال یازمالاریندا، یالنیز خلق ادبیاتی‌نمونه‌لری دگیل، یازیلی‌ادبیاتیمیزدان دا چوْخلو اثرلر ساخلانیلمیشدیر. خلق ادبیاتیندان داها چوْخ لیریک پارچالار توْپلانمیشدیر. مثلاً بایاتی،ماهنی،عاشیق شعرلری،خلق داستانلاریندان قوْشمالار و سایره. بو جُنگ‌لرده " کوْراوغلو"، "اصلی و کرم"، "عاشیق قریب"، " شاه‌اسماعیل" داستانلاریندان قوْشمالار،عاشیق عباس، عاشیق والئه ،خسته‌قاسیم و باشقا ائل صنعتکارلاریمیزین شعرلری ده ساخلانماقدادیر. بو اثرلرین معاصیر نمونه‌لرله مقایسه‌لی تدقیقی فوْلکلورشناسلار و دیلچی‌لر اوچون چوْخ‌اهمیّت‌لی‌دیر.

۱۸/۱۷ –نجی عصرلره عاید ارمنی و گرجی منبعلرینده ده چوْخلو مقداردا

آذربایجان فولکلور نمونه‌لری موجوددور. بونلار ارمنی، و یاخود گرجی الیفبالاریله تورکی‌دیلینده یازیلمیشدیر. بو نمونه‌لر ایچه‌ریسینده بایاتیلار، ماهنیلار، عاشیق شعرلری، خصوصیله داستانلاردان پارچالار واردیر. ان چوْخ کوْراوغلو و اصلی‌وکرم داستانلاریندان قوْشمالار و هابئله عاشیق پاشانین و عاشیق عباسین شعرلرینه راست‌گلیریک.

بو جُنگ‌لردن تاجر" الیاس موشق "- ین "نغمه‌لر" کتابی چوْخ اؤنملی‌دیر "موشق "۱۷۲۱ - ده تبریزدن روسیه‌یه گئدرکن، هشترخاندا توتولموش، و وار- یوْخو الیندن آلینمیشدیر. لاکن سوْرغو- سئوالدان سوْنرا سوچسوز اوْلدوغو ثبوت‌ائدینجه اموالی اؤزونه قایتاریلمیش، آما "نغمه‌لر"کتابی مسکووایا گؤنده‌ریلمیشدیر.

بو ال یازماسی ۳۲۶ صحیفه‌دن عبارتدیر. بورادا کوْراوغلو، مجنون، عاشیق غریب، اسماعیل آدلاریله باغلی‌قوْشمالار، "محمدحسین"- ین عاشیق طرزینده اوْلان شعرلری،تجنیسلری،خلق بایاتیلاری،نسیمی،ختائی،فضولی و بیر صیرا باشقا شاعیرلرین ده اثرلری واردیر.

"نغمه‌لر" کتابیندا "کوراوغلو" داستانی حقینده اوْلان یازیلار داها جالب دیر. اوْرادا داستانین قهرمانی کوْراوغلو حقینده بئله بیر قید وار " کوْراوغلو بیرچوْخ آتلیلارین باشیندا دوراراق یوْللاردا آغالیق ائدرمیش بعضاً گئچن تاجرلری سوْیار، بعضاً ده اوْنلاردان راضیلیقلا پول آلارمیش. اوْنون اساس اوْلدوغو یئر قارص و ارزروم داغلاری آراسیندا ایمیش. اوْرادا بؤیوک بیر مئشه وار، ایندی سوْغانلی آدلانیر. اوْرادا، اوْ، بیر قالا دا تیکمیشدیر کی، "کوراوغلو" قالاسی آدلانیر. باشقا یئرلرده ده قالاسی‌واردیر بو، ایران شاهی"شاه‌عباس" وتورکیه سلطانی"سلطان مراد"ین حاکمیتی‌زمانیندا اوْلموشدور." بو قیدلر داستانین هله‌اوْ زامانلار گئنیش‌اراضیده مشهور اوْلماسینی گؤسته‌ریر.

نغمه‌لرده‌کی قوْشمالار، اؤز صمیمی‌لیگی،رنگارنگ‌لیگی و اؤریژینال‌لیغی ایله ده فرقله‌نیر. بورادا، هم‌لیریک،هم‌قهرمانلیق،هم‌ده چاغیریش‌روحلو و وطنپرورلیک تبلیغ ائدن قوْشمالارا راست‌گلیریک.

۱۹ - نجو عصرده آذربایجان فوْلکلورشناسلیغی

آذربایجان شفاهی‌خلق ادبیاتینا عاید نمونه‌لرین بیرحصّه‌سی ۱۹ - نجو عصرده یازیلان جُنگ‌لرده نقل ائدیلمیشدیر. بونلارین ان اهمیّتلی‌سی ۱۸۰۴ ده اهرلی‌شاعیر' عندلیب قره‌جه‌داغی"طرفیندن یازیلان کتابدیر. بو کتابدا آشاغیداکی خلق ادبیاتی‌اثرلری واردیر:

۱ ــ فاطمه ایله خسروون حکایه‌سی
۲ ــ ابراهیمین حکایه‌سی
۳ ــ سلیمان
۴ ــ خاص پۆلادین حکایه‌سی
۵ ــ قلندرین حکایه‌سی
۶ ــ "یوسف"ین حکایه‌سی
۷ ــ "عبدالله"نین حکایه‌سی

بورادا، عینی‌زاماندا "کوراوغلو"و" اصلی و کرم" داستانلاریندان قوْشمالار واردیر.

۱۹ ــ نجو عصرده (۱۸۲۸) تاریخیمیزین ان‌آجی و اونودولماز حادیثه‌سی‌باش وئرمیش و آذربایجانین شمالی‌قسمتی آنا وطندن آیریلاراق، روس امپراطورلوغونا ضمیمه ائدیلمیش،و آراز چایی یوردوموزو ایکی‌یه بؤلموشدور. بو آجی حادیثه‌نین بوراخدیغی کدرلی خاطیره ایللر بوْیو خاطیرلاردا یاشامیش، و یئنی‌ـیئنی ماهنی و نغمه‌لرین، بایاتی وعاشیق شعرلرینین یارانماسینا سبب اوْلموشدور. خلقین صمیمی دویغولارینا و اوْرک یانقیلارینا ترجمان اوْلان بو نغمه‌لرین موضوعلارینی آیریلیق آجیسی،هجران و ظلم‌تشکیل ائتمیشدیر. بوگون ده خلقین آغزیندا و خاطیرینده اوْلان بو آیریلیق ماهنیلاریندان نمونه‌اوچون ایکی‌سینی درج ائدیریک:

آراز‌ـ آراز، خان آراز ــــــ سلطان آراز، خان آراز
گؤروم سنی یاناسان ــــــ گل دردیمی قان، آراز!

آرازی آییردیلار ــــــ قوم‌ایلن دوْلدوردولار
من سندن آیریلمازدیم ــــــ ظلم‌ایلن آییردیلار

۱۹ ــ نجو عصرده تئزار (چار) حکومتی‌نین استعمار و استثمار سیاستی شمالی‌آذربایجاندا حاکیم اوْلدوغو حالدا، بیرصیرا مدنی و ادبی ایشلرین گؤرولدویو ده قید اوْلونموشدور. بیر طرفدن آذربایجانلی ادیب وعالملر روس‌دیلی و مدنیّتی‌نی اؤگره‌نه‌رک، آوروپا مدنیّتی‌ایله تانیش‌اوْلموشلار. بیر طرفدن ده آذربایجان و قافقازیایا سوْرگون ائدیلن قاباقجیل روس اجتماعی فکر نماینده‌لری، دۀکابریست‌لر و پوشگین، لئرمانتوف،پولنیس‌کی کیمی شاعیرلر آذربایجان خلقی‌نین فوْلکلورو ایله ماراقلانمیش، بیر صیرا فوْلکلور نمونه‌لری یازیب، اوْز اثرلرینده اوْنلاردان استفاده ائتمیشلر.

۱۹ ــ نجو عصرده آذربایجان فوْلکلورونون بوتون نوعلرینه‌عاید نمونه‌لر

آتالارسؤزو، تاپماجالار، افسانه‌لر، لطیفه‌لر و ناغیللار و سایره توْپلانمش، روس مطبوعاتیندا چاپ ائدیلمیشدیر.

آذربایجان منوّرلریندن "عینعلی‌سلطانوف" آتالارسؤزلری باره‌سینده روسجا ایکی‌مقاله نشر ائتمیشدیر. مؤلّیف بو مقاله‌لرینده آذری قادینلاری حقّینده اوْلان آتالارسؤزلریندن صحبت آچیر و بیرچوْخ نمونه‌لری تقدیم‌ائدیر. عینعلی‌سلطانوف بوتون عمرو بوْیو، آذربایجان خلقی‌نین عادتلری،قادینلارین وضعیّتی و معیشتی‌ایله ماراقلانمیش و یازیلاریندا دا بو موضوعا خصوصی‌توجّه و دقّت یئتیریرمیشدیر. ع. سلطانوف‌آشاغیداکی آتالارسؤزونو نمونه‌گؤسته‌ریر و بوندان آذری قادینلارینین حقوقسوز، قول کیمی‌یاشادیقلارینی گؤسترمک ایسته‌ییر:

قیْزایدیم، سلطان ایدیم نشانلاندیم خان اوْلدوم
اره گئتدیم، قوْل اوْلدوم آیاقلارا چوْل اوْلدوم

گئچن عصرین صون ایللرینده باشقا منبعلرده ده آذربایجان آتالارسؤزو و دیگر خلق یارادیجیلیغینا راست‌گلیریک، مثلاً "آ. د. یئریتسوف" ۱۸۹۰ ایلینده ۱۱۴ ملانصرالدین لطیفه‌سی چاپ ائتمیشدیر. ملانصرالدین باره‌سینده ناشیر" زاخاروف "بئله‌قید ائتمیشدیر:

" ملانصرالدین تاتار لطیفه‌لری نین سئویملی قهرمانی دیر.اوْنون‌آدی نه‌اینکی تاتار آراسیندا (آذربایجاندا)، همده باشقا شرق خلقلری ایران تورکیه ،ارمنی‌خلقلری آراسیندا دا چوْخ یاییلمیشدیر."

ملانصرالدین و اوْنون لطیفه‌لری هر یئردن چوْخ ایران، آذربایجان و تورکیه‌ده مشهوردور. تورکیه‌ده "آق شهر"ده اوْنون مزاری (نصرالدین خوجانین مزاری) زیارتگاه‌دیر، و هر ایل نئچه‌گون نصرالدین خوجا فستیوالی توتولور. تاریخی روایتلره گؤره ملانصرالدین امیرتیمور زامانیندا یاشامیش، و اوْنونلا گؤروشموش و تیمور طرفیندن تقدیر وحرمت‌گؤرموشدور.

ملانصرالدینین تاریخی‌بیر شخصیت اوْلماغی نه‌قده‌ر واقعیّته اویغون اوْلدوغو، و یاخود اوْنون آدینا سؤیله‌نن لطیفه‌لرین نه‌قدری نین اوْنا عاید اوْلدوغو مسئله‌سی قطعی‌شکیلده آیدین اوْلماماقلا برابر ،بولطیفه‌لرین تورک دیللی خلقلر طرفیندن سؤیلندیگی و بوخلقلرین یارادیجیلیق نمونه‌لری اوْلماغیندا شبهه‌یوْخدور. تورکلر آراسیندا مشهور ملانصرالدین لطیفه لری فارسلارین ملانصرالدین آدینا نقل ائدیلن لطیفه‌لرین عکسینه اوْلاراق پارلاق ذکا و حاضیرجوابلیق نمونه‌لری دیر.

۱۹ ـنجو عصر آذربایجان مطبوعاتینی‌نظردن گئچیرسک ،"ناغیل نمونه‌لری نین "دیگر خلق ادبیاتی‌نوعلریندن داها چوْخ توْپلانیب ، نشرائدیلدیگی

گؤره‌ریک. ناغیل خلقلر ایچه‌ریسینده داها چوْخ یاییلان، سئویلن و سؤیله‌نن نوع اوْلدوغو اوچون توْپلاییجیلار دا ایلک دفعه ناغیللاری شفاهی دیلدن یازاراق، ممکون اوْلانلاری چاپ ائتمیشلر.

ایلک آذربایجان ناغیلی ۱۸۲۵-ده روس دیلینده چاپ ائدیلمیشدیر. صوْنرا "اسمومیک" مجموعه‌سینده ملیک محمد، ملیک جمشید، شاه رستم، شاه قنبر، شاه اسماعیل و باشقا ناغیللار درج ائدیلمیشدیر. بوندان صوْنرا آ. زاخاروف، و آ. کالاشوف و باشقالاری ناغیل توْپلاییب نشر ائتمیشلر. نیکولای کالاشوف "گؤیچای "کند مکتبی‌نین مُفتّیشی اوْلموش و آشاغیداکی ناغیللاری توْپلامیشدیر

۱ - شاه اسماعیل ۲- نوروز ۳- علیخان ۴- سؤوداگر احمد ۵- ملیک محمد ۶- یالانچی شاهزاده و سایره.

اصلی و کرم، علیخان و پری خانیم، عاشیق غریب، نوروز و باشقالاری دا دفعه‌لرله چاپ ائدیلمیشدیر.

۱۹- نجو عصر روس مطبوعاتیندا، حقّینده چوْخ یازیلان فوْلکلور نمونه‌سی مشهور" کوراوغلو" داستانی دیر. بو داستان آذربایجانا گلن مختلیف سیّاح، عالیم و تاریخچیلرین دقّتی‌نی جلب ائتمیش دیر. بو آداملار داستاندان معیّن پارچالار چاپ ائتمیشلر، ویا اوْنون باره‌سینده بحث ائتمیشلر. آذربایجان یازیچی و شاعیرلری ده ۱۹- نجو عصرده خلقین شفاهی ادبیاتی ایله ماراقلانمش یئری گلدیکجه اوْنلاری توْپلامیش و ممکون اوْلانلارینی اُوز اثرلرینه داخیل ائتمیشلر.

نباتی(خان چوْبانی)، ذاکر، باکیخانوف، ن. وزیروف، سیدعظیم شیروانی یارادیجیلیغی گؤسته‌ریرکی، بو صنعتکارلاین حافیظه‌سینده، ویا خود آرشیو - لرینده کلّی مقداردا خلق ادبیاتی اثرلری اوْلموشدور.

میرزا فتحعلی‌آخوندوفون خلق اثرلرینی، خصوصیله بایاتیلاری توْپلاماسی حسن بیگ زردابی‌نین، ح. مفتی‌غایبوفون لیریک شعرلر، آتالارسؤزو و ضرب المثل لری توْپلاییب چاپ ائتمک ایسته‌دیکلری بیزه معلوم‌دور. آنجاق بونلارین نشری اوچون امکان اوْلمامیشدیر.

آذربایجاندا مطبوعات نشره باشلادیقدا، فوْلکلور نمونه‌لری نین نشرینه ده ماراق آرتمیشدیر. زردابی‌نین ۱۸۷۵ ده چیخارماغا باشلادیغی "اکینچی" غزه‌تی، آتالارسؤزلری، و ماهنیلاری نشر ائتمیش، "کشکول" غزه‌تی ده اُوز صحیفه‌لرینده خلق ادبیاتینا خصوصی‌بیر گوشه آییرمیشدیر. بو گوشه‌لر "دده‌لرین سؤزو" یاخود" لطایف "آدلانیردی. ۱۹- نجو عصرین صونلاریندا م.ح. قمرلنسکی آتالارسؤزو و مثللردن عبارت‌بیر کتابچا دا نشر ائتدیردی.

میرزا فتحعلی‌آخوندوف شعری، رقصی، نغمه‌نی انسانین معنوی غذاسی‌آدلاند-

یریر، و انسان‌حیاتی اوچون بونلارین اهمیّتیندن دؤنه‌ـ دؤنه دانیشیر، آنجاق مرتجع فاناتیک‌لر انسانلاری بو گؤزل معنوی غذادان محروم ائتمه‌گه چالیشیر دئییردی.

آخوندوف خلق شعرینی‌یاخشی بیلیر، و چوْخ سئویردی. اوْ توْپلادیغی بایاتیلاری ارمنی‌دۀ موقرات یازیچیسی " خ. آبوویان"ا وئرمیش، و بو یازیچی دا شعرلرین ترجومه‌سیندن "ارمنستان یارالاری" آدلی مشهورتاریخی رومانیندا استفاده ائتمیشدیر.

آخوندوف توْپلادیغی عاشیق شعرلریندن بیر مقداریني" آ .برژه "یه وئرمیش و مؤلّیف ترتیب ائتدیگی "مجموعه‌اشعار شعرای آذربایجان" کتابیندا بو شعرلری درج ائتمیشدیر.

حسن بیگ زردابی ده بوتون عمرو بوْیو خلق ادبیاتی نمونه‌لرینی‌توْپلاماغا مشغول اوْلموشدور. بونو، ادیب، باشقالارینا دا توصیه ائدیردی.زردابی آذربایجاندا اوْلان بیرچوْخ مکتبلرین معلّملرینه مکتوب‌یازیب، خواهش ائله‌میشدی کی، یا ائل ماهنیلارینی‌توْپلاسینلار، یاخود، آسان بیر دیلده علمی،معارفی‌تبلیغ ائدن ماهنیلار دوْزلدیب، اوشاقلارا اوْخوتسونلار. حسن بیگ زردابی بیر نئچه ایل ظرفینده چوْخلو مقداردا ماهنی‌توْپلایا بیلمیشدی. بو ماهنیلارین مضمونو یالنیز بالالاری علمه،تحصیله، ترقّی‌یه هوسلندیرـ مکدن عبارت‌ایدی. زردابی‌نین توْپلادیغی بو ماهنیلار ۱۹۰۱ - ۱۹۰۳- ۱۹۰۹ ایللرینده اوچ دفعه‌چاپ اوْلموشدور. کتابین اوْلینده ادیبین " اکینچی" غزۀتینده دفعه‌لرله یازدیغی آشاغیداکی سؤزلر، مقدّمه کیمی‌وئریلمیشدیر:

" هرکسی چاغیریرام، گلمه‌ییر، گؤسته‌ریرم گؤرمه‌ییر،دئییرم‌ائشیتمه‌ییر" ادیبین خلقی علمه،و معارفه چاغیران بو سؤزلری ضرب‌المثل حالینا دؤشه‌رک، اوْ زامان دیللرده دوْلاشیردی. بو ماهنیلار کتابی حقینده، حسن بیگ زردابی صوْنرالار بئله‌یازیردی :" ماهنیلاری باکی و غیر شهرلرین مکتبلرینه مُفته گؤندردیم‌کی، اوْخوسونلار، آما بیزلرده نوْت‌اوْلمادیغینا گؤره اوْنلارین هاواسینی گؤنده‌ره‌بیلمه‌دیم. آما نه‌قده‌ر "بلی‌ـ‌بلی" دئین اوْلدوسا،بیرشئی حاصیل اوْلمادی. معلملر"حاکیملردن قوْرخوروق"ـ دئییب اوْ نغمه‌لری شاگردلرین یادلاریندان چیخارماغا سعی ائتدیلر."

بو قیدلر گؤسته‌ریرکی، زردابی خلق ماهنیلارینین فکری، بدیعی و تبلیغی تأثیرینه بؤیوک اهمیّت‌وئریردی. ادیب مقاله‌لرینین بیرینده یازیردی: " کئچمیشده اکینچی غزۀتی چیخاندا اوْ وقتین شاعیرلریندن یازیب، توقّع ائله‌میشدیم‌کی، علم‌تحصیل ائتمه‌گین نفعلریندن، و بیز مسلمانلارا اوْلان ظلملرین باره‌سینده شعرلر یازیب، بیزیم عاشیقلارا خوش

صوتیله اوْخوماغی اؤگرتسینلرکی، عاشیقلار اوْنلاری توْیلاردا اوْخویوب اهالینی اوْیا تماغا سبب اوْلسونلار. اوْنلاردان بیرجه "سیدعظیم‌شیروانی" علم‌تحصیل‌ائتمک نفعلریندن بیرنئچه شعر یازمیشدیرکی." اکینچی"- ده چاپ اوْلونموشدور. زردابی‌نین چاغیریشینا "سیدعظیم‌شیروانی"دن صوْنرا "عباس‌صحّت"، "میرزاعلی‌اکبر صابر" و "عبدالله‌شائق" ده مثبت‌جواب‌وئریب، چوْخلو ماهنیلار یازمیشلار.

"زردابی"یه گؤره ماهنیلار انسانلاری دوْشوندورن و مشترک‌آمال‌ا وغرونـــدا بیرلشدیرن ان قوّتلی‌واسیطه‌لردن بیریسی‌دیر." هرطایفانین وطنداشلیـــق و ملّتی‌نین کئچمیشده اوْلان یامان و یاخشی گوْنلرینی شرح‌ائدن ماهنیلاری اوْلورکی، بو ماهنیلار آغیزدان آغیزا دوْشوب بیرلشدیرمه‌گه باعث اوْلور."

حسن بیگ زردابی خلق صنعتی،یارادیجیلیغی و اوْنون بدیعی ائستئتیـک و مفکوره‌وی اهمیّتی حقینده چوْخ قیمتلی فکیرلر سؤیله‌میشدیر. بو فکیرلرین آذربایجان فوْلکلورشناسلیق علمی‌نین تاریخینده مهم‌یئری و موقعی واردیر.

گئچن عصرین صوْن ایللرینده ایران آذربایجانیندا دا بعضی ماراقـــلی ادیب و شاعیرلر طرفیندن فوْلکلوروموزون نمونه‌لری توْپلانمیش ،لاکین‌اوْنلارین چاپینا امکان‌اوْلما میشدیر. بونلاردان "ملّاحسن ادیب اهری(طوطی)" ، "مـــلا مصطفا"و" محمدباقرخلخالی" دن آد آپارماق اوْلار. ملّامصطفا یازدیغی"تورکی فارسی" نصابیندا ۴۰۰ آذربایجان آتالارسؤزو گتیرمیشدیر. مرحوم محمدباقـر خلخالی ده یازدیغی"ثعلبیّه" کتابیندا چوْخلو آتالارسؤزو گتیرمیشدیر.

۲۰ - نجی عصرده آذربایجان فوْلکلورشناسلیغی

بو عصرین اوّللرینده باش‌وئرن اجتماعی-سیاسی حادثه‌لر و انقـلابـلار خلقده خلق ادبیاتینا اوْلان ماراغی آرتیرمیشدی. خصوصیله‌شمالی آذربایجاندا گئچن عصرین صوْن ایللرینده باشلامیش اوْلان ادبی-مدنی‌چالیشمالار شدّتله‌دوام ائتمیشدیر. بو دؤورده‌ده ،فوْلکلورا ، یازیچی و شاعرلرله بیرلیکده، تعلیم و تربیت متخصّصلری ده ماراق گؤسته‌ریردیلر. یازیلی‌ادبیات‌نماینده‌لری،فوْل- کلوردان اؤز یئه‌دا قوژیک فکیرلرینی یایماق اوچون بیرواسیطه‌کیمی استفاده ائدیردیلر.

ایکینجی طرفدن بو زامان فوْلکلور، آنادیلی،ملی‌دیل و خلق دیلی‌مسئله‌سی ایله سیخ باغلی‌ایدی وشفاهی‌خلق ادبیاتی آنادیلی‌نین،ساده‌خلق دیلی‌نیــــن اساس منبعی سایلیردی. بو دؤورده خلق دیلیندن صحبت اوْلاندا ، خلقیــــن قاباقجیل اوْولادلاری ایلک نوبه‌ده فوْلکلورون دیلینی،یعنی آنادیلی‌نی‌ایره‌لی آتیردیلار. فولکلور، هم‌مطبوعاتدا نشر ائدیلیر، همده آیری-آیری کتابـلار حالیندا چاپ ائدیلیردی."ملانصرالدین"، "مکتب"، "دبستان"، "رهبر" ژورنال-

لارینین صحیفه‌لرینده خلق ادبیاتی‌نمونه‌لرینه‌گئنیش یئر وئریلیر ، فولکلور-
ون مختلیف نوعلرینه عاید کتابلار نشر اۆلونوردی. ملّی‌نغمه‌لر ، ملک محمد ، ناغیللار مجموعه‌سی، صالح و والئه،ادبیات مجموعه‌سی،آرواد آغیسی، ماهنیلار سیف الملوک ،شیخ‌بهلول لطیفه‌لری، گؤزل ناماه‌لر ،کوراوغلو ،اصلی وکرم وسایر اثرلری بونا مثال گؤسترمک اۆلار. بو کتابلار مختلیف شخصلر طرفیندن تۆپلانمیش ،ترتیب ائدیلیب چاپ اۆلونموشدور. آنجاق بونو دا علاوه‌ائتمه‌لی-ییک کی، بو کتاب و مجموعه‌لرین ترتیبینده علمی‌پرنسیپلره رعایت اۆلونما-میش ،تنقیدی، نظری قیدلر وئریلمه‌میشدیر.

بو ایللرده "رشیدافندیف " ،"فریدون کؤچرلی" ،"عبدالله‌شائق" ،"م.محمود بیگ اوف " ،"عباس‌صحت " و باشقالاری نین دۆزلتدیکلری درسلیک لرده آذری فولکلوروندان نمونه‌لر داخیل ائدیلیردی.

فریدون کؤچرلی آذربایجان مدنیّتی‌تاریخینده بؤیوک رۆل اۆینامیش بیر شخصیت دیر. اۆنون چالیشمالاری زنگین و هرطرفلی اۆلموشدور.او، قاباقجیل معارفپرور ،معلم ،پئداقوق، فولکلور توپلایان و بوباره‌ده ده نظریه‌صاحیبی اۆلان ادبیات تاریخچی‌سی‌ایدی. اۆ ،ایلک دفعه‌ادبیات تاریخیمیزه‌دایر گئنیش مقیاسدا ماتریاللار تۆپلاییب ،ترتیبه‌سالمیش ،و علمی-تنقیدی فکیرلر سؤیله‌میشدیر. اۆنون چاپ ائتدیردیگی خلق یارادیجیلیغی‌اثرلری ایچینده "بابالارا هدیه " ،"سایاچی‌سؤزلری" ،"عاشیق والئه" وسایره واریدی.

فریدون کؤچرلی خلق ادبیاتی اثرلرینین تۆپلانماسی‌لزومونداندانیشاراق بئله‌دئییردی: " گئچمیشده شان-شهرت صاحیبی‌اۆلان تورک ملتی اؤز معیشتینه آئین و عادتینه‌دایر یاراتدیغی قسم- قسم ناغیللار ،حکایه‌لر ، گؤزل منظومه و بایاتیلار ،حکمت‌آمیز مثللر (آتالارسؤزو) ،نازیک معنالی‌معمّا و تاپماجالار بالالار قلبی‌آچان دۆزگولر و یانیلتماجالار ، حیوانات قسمینه‌مخصوص‌سایاچی سؤزلری مرور ایام‌ایله خاطیره‌لردن چیخیبدیر ، و بو حالدا اونودولماقدادیر."

اۆ، خلق ادبیاتینی خلقین سرمایه‌سی آدلاندیریر و فولکلورون تعلیم-تربیه‌اوچون اهمیتی‌نی ایلک پلانا چکه‌رک بئله‌دئییر: " اۆ ملت کی،اؤزتاریخی-نی، دۆلاناجاغینی،وطنینی و دیلینی سئویر ، بو قسم‌اثرلری کمال شوق ودقتله جمع ائدیب ذیقیمت سرمایه‌کیمی ساخلاییر و بالالارینین ایلک تعلیم‌وتربیه-سینه اۆنلاری اۆخوتماق ایله باشلاییر."

فریدون کؤچرلی آتالارسؤزو و مثللرین مقصدی وغایه‌سی،مضمون وخصوصیت-لری و یارانماسی باره‌سینده ملاحیظه‌لرینی بئله‌سؤیله‌میشدیر: " تورک دیلینده نئچه‌مین حکمت‌آمیز مثللر وارکی، تمامیمی تجروبه یۆلیله دئییلیبدیر. ملت حدّدن زیاده مثللر ،حکمت‌آمیز سؤزلر ، تاپماجالار ایجاد ائدیبدیرکی،

بونلارین واسیطه‌سیله بیلیگینی،تجروبه‌سینی،حکمتینی،اظهار ائدیر: " آتالار سؤزونون اساس‌غایه‌لریندن بیریسی ده آز سؤزله ییغجام‌شکیلده بؤیوک فکرلری، درین معنالاری افاده‌ائتمکدیر. ملت‌هربیر اتّفاقدا ، مناسب‌حال سؤیله‌مه‌گینی، دونیادا دوْلانماسینی،انسانلاریله رفتارینی وسایره‌مخلوقاتلا علاقه‌سینی آزسؤزلو، آما درین معنالی(مختصر- مفید)کلامی‌ایله‌بیان قیلیر."

فریدون کؤچرلی فولکلورو جامعه‌ده‌کی انسانلارین تربیه‌سی،آییلماسی و سوادلانماسی‌اوچون مهم‌واسیطه‌لردن حساب ائدیردی. اوْنا گؤره ده خلق ادبیاتی‌نین توْپلانماسی و نشری‌اوچون چالیشیردی.

رشیدبیگ افندیف‌داکؤچرلی‌کیمی آذربایجانین مشهورمعارف‌خادمی ویازیچی‌سی دیر. اوْ عمرونو خلقین شفاهی‌ادبیات نمونه‌لرینی ییغماقلا کئچیرمیشدر. گئچن عصرین صوْنلاریندا بیرچوْخ خلق افسانه‌لری،خلق اعتقادی،عادت-عنعنه‌لری و حتی خلق طبابتینه‌عاید چوْخ ماراقلی‌معلوماتی‌توْپلاییب روس مطبوعاتیندا چاپ ائتدیرمیشدی. صوْنرالار بو نمونه‌لرین بیرقسمینی‌بدیعی‌اثرلرینه داخل ائتمیش،بیرقسمینی اوشاقلار اوچون یازدیغی درسلیک‌لرده وئرمیش و بیرقسمینی ده آیریجا چاپ ائتدیرمیشدیر.

آذربایجانین گؤرکملی‌شاعیر و معارف‌خادمی عبداللّه‌شائق ده بو دؤورده خلق ادبیاتی‌نین بیرصیرا مسئله‌لری حقینده ماراقلی فکیرلربیان ائتمیشدیر. اوْ، خلق ادبیاتی‌اثرلرینی‌منتظم اوْلاراق توْپلاماغا باشلاییر. عینی‌زاماندا طلبه‌لرینه اؤز منطقه‌لرینین فولکلور نمونه‌لرینی‌بیر دفتره یازمالارینی تاپشیریردی. و بئله‌لیکله آز مدّتده بیرچوْخ ناغیللار،مینه‌قده‌ر آتالارسؤزو، آلتی‌یوزه‌یاخین تاپماجا و مین بایاتی‌توْپلایا بیلمیشدیر. عبداللّه‌شائق سوْوئت رژیمی‌حاکیم‌اوْلدوقدان صوْنرا دا، بو ایشینه اداماه‌وئرمیش، و اوْنون رهبرلیگیله عالی‌مکتب طلبه‌لری بوساحه‌ده چوْخ ایشلر گؤرموشلر. ۱۹۲۸- ده عبداللّه‌شائق معلم شفیقه‌خانم افندیووا ایله‌بیرلیکده توْپلادیغی‌بایاتیلاری نشر ائتدی. اوْ، خلق یارادیجیلیغی‌بار‌ه‌سینده" دیلیمیز و ادبیاتیمیز" آدلی مقاله‌سینده فکرینی بئله‌بیان ائدیردی:" معیشتیمیزین بیرر آیناسی اوْلان حدسیز- حسابسیز بایاتی، شکسته‌لریمیز،مثللریمیز، تاپماجالاریمیز، اورکلری ان دریندن چیرپیندیران، روحلاری سمالارداکی شفقلره قدر یوکسلدن ماهنیلاریمیز،نغمه‌لریمیز غبطه‌ائدیله‌جک سعادتلردن دگیلمی؟" گئنه ادیبه گؤره " بیزیم ائل ادبیاتیمیز" آدلی مقاله‌سینده آذربایجان ادبی‌دیلینی دوْغرو استقامتده انکشاف ائتدیرمک اوچون شفاهی‌خلق ادبیاتیندان گئنیش شکیلده‌استفاده ائتمه‌گه چاغیریردی. اوْ، ادبی‌دیلی آنلاشیلماز عرب و فارس سؤزلریله دوْلدورماغا قارشی چیخاراق ،ائل دیلی‌نین زنگینلیک‌لرینه

مراجعت ائتمه‌گی، و اوْنون اینجه‌لیکلرینه دریندن بیه‌لنمه‌گی ان دوْغرو یول حساب ائدیردی."

شمالی آذربایجاندا سوْوئت حاکمیتی زامانیندا خلق ادبیاتینا ماراق و باغلیلیق داها دا آرتدی. بو ایشده ۱۹۲۳- نجو ایلده قورولموش "آذربایجان تدقیق وتتبّع" جمعیّتی‌نین مهم روْلو اوْلموشدور. بو جمعیتین غایه‌سی آذربایجانی هرطرفلی اوْگرنمک و تاپیماقایدی بونون اوچون مختلف منطقه‌لره تدقیق هیئت‌لری گوْنده‌ریلمیش بو هیئتلر مختلیف یئرلرده اوْلان آبیده، قالا، و اسکی‌تاریخی‌بنالاری تدقیق ائدیر، بونلارلا علاقه‌دار اوْلان افسانه و روایتلری اؤگره‌نیب مطبوعاتدا درج ائدیردی.

جمعیتده خصوصی اؤلکه‌شناسلیق کورسلاری تشکیل ائدیب. خبرلر روس وتورکی دیلینده نشر ائدیلیردی. بوصیرادا لنینقراد، مسکو و غازاندا چالیشان گوْرکملی‌شرقشناس و تورکولوقلار باکی‌یا دعوت ائدیلیب آذری متخصّصلریله برابر چالیشماغا باشلادیلار. بونلارین آراسیندا: و. قوردله‌وسکی، آ. و. باقْری، ژوزه و باشقالاری نین آدلارینی ذکر ائده‌بیله‌ریک. جمعیتین بوراخدیغی "خبرلر" صحیفه‌لرینده بو عالیملرین آذربایجان ائتنوقرافیاسی، فولکلورو و دیلی حقینده ماراقلی‌تدقیق ائثرلری چاپ اوْلونوردو. بو دیللرده فولکلورساحه‌سینده چالیشانلار آراسیندا رشیدبیگ افندیف، ولی‌خلولو، حنفی زیناللی، یوسف وزیر چمن زمینلی، سلمان ممتاز، پروفئسور باقری، امین عابد و همت علیزاده‌نین آدلاری خصوصیله‌قید اوْلونمالیدیر. بونلار بؤیوک هوس و جدّیتله‌خلق ادبیاتیمیزین توْپلانماسی، نشری و اؤگره‌نیلمه‌سی‌ساحه‌سینده اهمیتلی‌ایشلر گوْرموشلر.

پروْفئسور باقْری خلق ادبیاتینا دایر خصوصی مجموعه‌ترتیب ائتمیشدیر. بورادا قافقاز خلقلریله بیرلیکده آذربایجان خلقی‌نین ده بیرصیرا ناغیل وافسانه‌لری چاپ اوْلموشدور. آیریجا ادبی سمینارلار تشکیل ائدیلمیشدیر.

حنفی‌زینااللی" آذربایجان تدقیق و تتبّع" جمعیتینده فولکلورقسمی‌نین صدری اوْلموش و فولکلورون مختلیف نوعلرینی توْپلاماقلا مشغول اوْلموشدور. ۱۹۲۶- دا "آذربایجان آتالار سوْزلری و مثللری" کتابینی‌نشر ائتمیشدیر. ح. زیناللی خلق ادبیاتینی منظوم ومنثورقسملره بوْلور: بایاتی، ماهنی، آغی، باغلاما، بئشیک باشی، میخانا، تعریفنامه منظوم‌قسمه، ناغیللار، داستانلار، قارا وللی‌لر، تمثیللر، افسونلار، تاپماجالار و آتالارسوْزلری‌ایسه منثور قسمه عایدائدیلیر. (داستانلارین چوْخ قسمی‌ویا هامیسی منظوم‌اولا بیلر).

۱۹۲۸- ده ح. زیناللی "آذربایجان تاپماجالاری" کتابینی نشر ائدیر. زیناللی تاپماجالار حقینده آوروپا و روسیه‌ده چیخان کتابلاری آراشدیرمیش ترتیب اصولونو یوْخلامیش و هامیسیندان استفاده ائتمیشدیر.

یوسف وزیرچمن زمینلی ده‌بو باره‌ده هرطرفلی بیلیگه‌مالیک مشهور یازیچی و عالیم اوْلموشدور. یارادیجیلیغا باشلادیغی‌زامان "ملیک ممد" ناغیلی‌نی چاپ ائتمیشدی. "خلق ادبیاتی‌نین تحلیلی" باشلیغی‌آلتیندا یازدیغی‌بیرسیری مقاله‌لرینده خلق ادبیاتی‌نین منشأیی، یاییلماسی و فولکلوردا اوْلان مختلف صورت و موضوعلاردان بحث ائدیر. مقاله‌لرینده آذربایجان خلقی‌نین عادت و عنعنه‌لرینه، زردشتی‌لیکله علاقه‌دار، خصوصیله نوروزلا باغلی‌اوْلان بیر صیرا مراسم‌لره دایر فکرلرینی بیان ائدیر. چمن زمینلی همده خلق ادبیاتیمیزین توْپلاییجی‌سی‌ایدی.

ولی خلولو ۱۹۲۷- ده "کوراوغلو"کتابینی‌چاپ ائتدیریر. همان‌ایلده "ائل عاشیقلاری" کتابینی‌دا نشر ائدیر. بورادا شامخور، تووز طرفینده یاشایان گؤرکملی‌عاشیقلار حقینده معلومات و نمونه‌لر وئریلمیش دیر. ان چوْخ عاشیق حسین شمعکورلو حقینده معلومات وئریلمیشدیر. صونرا "تاپماجالار" کتابینی نشر ائتمیش (۱۹۲۸). کتابین مقدمه‌سینده تاپماجالارین منشأیی باره‌سینده بئله یازیر: "طبیعتده و حیاتدا نه‌گؤرولورسه، تاپماجادا اوْنون‌وزرینده قورولور." کتابدا ۷۲۶ تاپماجا واردیر و الیفبا صیراسیله دوزولموشلر. هر تاپماجانین توْپلاندیغی یئر ده گؤسته‌ریلمیشدیر.

فولکلور ساحه‌سینده گؤرکملی ادبیاتشناس" سلمان ممتاز" دا بؤیوک‌ایشلر گؤرموشدور. اوْ، بوتون عمرو بوْیو فولکلور نمونه‌لرینی ییغمیش، ترتیبه سالمیش و ممکون اوْلانلارینی چاپ ائتدیرمیشدیر. اوْ، آذربایجانلیلار اوچون بؤیوک بیر خزینه قوْیوب گئتمیشدیر. بو خزینه آذربایجان خلقی‌نین دونیانی گؤروشونو، روحی خصوصیتلرینی و بدیعی تفکورونو اوْگرنمک ایشینده گؤزل و قیمتلی منبعدیر. سلمان ممتاز خلق ادبیاتینا دایر بیر نئچه‌کتاب چاپ ائتدیرمیشدیر. بونلارین ان مهم اوْلانلاری بونلاردیر: "عاشیق عبداله". مؤلف اوزون تدقیق و تحقیقاتدان صونرا ساری عاشیغین، عاشیق عبداله‌لا عینی‌شخص اوْلدوغو قناعتینه گلمیشدیر. توْپلادیغی بایاتیلارین کتابا دوزولوش اصولو باره‌سینده بئله قید وئریر: "بایاتیلار بیرینجی بیتین صون حرفینه گؤره الیفبا صیراسیله دوزولموشدور". بو اصولو بایاتیلارین تدقیقاتینی آسان‌لاشدیرماغا مناسیب گؤرور. ۱۹۲۸- ده "ائل شاعرلری" کتابینی ایکی جلدده نشر ائتمیشدیر. بو کتابدا صنعتکارلار اسلوبا، دؤوره، و یاشادیغی‌یئره گؤره قروپلاشمیشدیر. بو مؤلیفلردن داها گنج اوْلان"همت علیزاده" اساس ایشینی توْپلاما ساحه‌سینده صرف ائتمیشدیر. اوْ، اوْلکه‌نی قاریش-قاریش گزیب گؤروشدوگو آدام‌لارلا اوْز- اوْزه اوْتوروب، اوْنلارین آغزیندان یازیردی. اوْنون ایلک کتابی "آذربایجان ائل ادبیاتی" آدیله ۱۹۲۹- دا باکی‌دا نشرائدیلمشدد

سونرا "داستانلار و ناغیللار" کتابی ۱۹۳۷– ده نشر اوْلونموشدور. اوْندان سونرا ایکی‌جلددن عبارت "عاشیقلار"، "عاشیق علی‌عسکر"، "حسین بوزالقانلی" "عاشیق اسد" و سایرکتابلاری چاپ ائدیلمیشدیر. ۱۹۳۸– ده" بایاتیلار" و ۱۹۴۱–ده "کوروغلو" کتابلارینی چاپ ائتدیرمیشدیر.

۱۹۳۸– ده مسکوادا آذربایجان ادبیاتی و اینجه‌صنعتی اوْن گونلویو گئچیریلدی. بو مهم‌حادیثه آذربایجان اینجه‌صنعتی‌نین مسکووا تماشاچیلاری قارشی‌سیندا بیر امتحانی‌ایدی. بو مناسبتله گؤسته‌ریلن عزیز حاجی‌بیگوفون خلق داستانی‌اساسیندا یازدیغی "کوروغلو" اوْپئراسی آذربایجان‌اینجه‌صنعتی نین شهرتی‌نی اوْلکه‌دن چوْخ اوزاقلارا قده‌ر چاتدیردی. آذربایجان عاشیقلاری دا اوْز صنعتلرینی باجاریقلا گؤستردیلر. عاشیقلاردان حسین بوزالقانلی، میرزه، اسد، آواق، اسلام و بنزرلری اوْز اثرلرینی اوْخودولار، و آلقیش‌لاندیلار.

ایکینجی دونیا محاربه‌سیندن سونراکی ایللرده فولکلورون نشری وتدقیقاتی ایشینده یئنی‌بیر جانلانما گؤزه چارپیر. بو ایشده آذربایجان س. س. ر. آ. نظامی‌آدینا ادبیات و دیل انستیتوتو فولکلور شعبه‌سی‌نین فعالیتی دقته لایق دیر. شعبه مدیری"پروفئسورم. ح. طهماسب"ـ ین رهبرلیگی‌ایله دفعه‌لرله مختلیف منطقه و کندلره گؤنده‌ریلمیش ناغیللار، لطیفه‌لر، عاشیق شعرلری و یئنی‌داستانلار توْپلانمیشدیر. بو هیئت‌لره "اهلیمان‌آخوندوف و ح. سیدوف و باشقالاری یاخیندان اشتراک ائتمیشلر. بو دؤوره‌ده خلق ادبیاتی‌نین مختلیف‌نوعلری نین علمی‌نشری باشلامیشدیر. ۵– جلدده "آذربایجان ناغیللاری" چیخمیش و عاشیق علی‌عسکرین شعرلری علمی‌شکیلده نشر ائدیلمیشدیر. "کوروغلو" داستانی‌نین علمی‌نشری تاماملانمیشدیر.

"کتاب دده قورقود" (۱۹۶۱) و"قاچاق نبی" (۱۹۶۱) کیمی قهرمانلیق داستان‌لاری تازادان چاپ اولموشدور.

دده‌قورقود کتابی‌نی آذربایجاندا ایلک دفعه حمیدآراسلی تدقیق و نشر ائتمیشدیر. اوْ، داستانلارا، عاشیق یارادیجیلیغینا و ناغیللارا عاید بیر صیرا مقاله‌لر یازمیش و فولکلور نمونه‌لرینی اوْرتا مکتب‌برنامه ودرسلیک کتابلارینا گئنیش شکیلده داخیل ائتمیشدیر. عاشیقلار حقینده تدقیقاتینی بیر موْنوقرافی شکلینده توْپلامیشدیر." عاشیق یارادیجیلیغی".(باکی ۱۹۶۰)

اهلیمان‌آخوندوف اساساً توْپلاماق ایشی‌ایله مشغول اوْلموش، اوزون ایللر ناغیللار، داستانلار، عاشیق شعرلری نین توْپلانیب، چاپ اوْلونماسیندا یاخین‌دان اشتراک ائتمیشدیر. توْپلادیغی ماتئریالی" آذربایجان فولکلورو آنتو– لوگیاسی" آدیله ۱۹۶۸– ده ایکی جلدده چاپ ائتدیرمیشدیر. بوکتابدا مختلف

نغمه‌لر ،ماهنیلار ،بایاتیلار ،آتالارسؤزو ،تاپماجالار ،خلق تئآترو اۏیونـــلاری، نناغیللار ،داستانلار ،لطیفه‌لر ، قارا وللی‌لر ،افسانه و روایتلر ایضاحلاری‌ایله برابر درج ائدیلمیشدیر . کتاب ، نظامی آدینا یازی و دیل‌انستیتوتو طرفیندن نشر ائدیلمیشدیر . بو کتاب تورکیه‌ده سمیح تزجان طرفیندن بیر مقـــدمه و سؤزلوک علاوه ائدیله‌رک لاتین حرفلریله " تورک دیل قورومو یاییملاری"آ راسیندا "آذربایجان خلق یازینی‌اۏرنکلری" آدیله ۱۹۷۸- ده چاپ ونشر ائدیلمیشدیر .

آذربایجان ناغیللاری نین تۏپلانماسی ،نشری و اۏیگره‌نیلمه‌سی ساحه‌ســینده چالیشان فولکلورچیلاردان بیری ده ح. سیدوف‌دور . اۏ ، توپلادیغی‌ناغیلـلاری تورکی و روس‌دیلینده کتابچا حالیندا چاپ ائتدیرمیشدیر .

شفاهی‌خلق ادبیاتی‌ایندی یالنیز آکادمی‌نین فولکلور شعبه‌سی طـرفینـدن دگیل ، دولت اونیوه‌رسیته‌سی‌نین آذربایجان ادبیات‌کورسوسی طرفینـدن ده تدقیق اۏلونور . آذربایجان علملر آکادمی‌سی نظامی‌آدینا ادبیات ودیــل انستیتوتونون فولکلور شعبه‌سی ۶۱ – ۶۶ – ۱۹۶۹ نجی ایللرده اوچ جـــلدده "آذربایجان شفاهی‌خلق ادبیاتینا دایر تدقیقلر" کتابینی‌چاپ ائتدیرمیشدیر . بوتون بونلاردان باشقا آذربایجانین گؤرکملی‌اوستاد و ادیبلری ج.جبّارلی دان باشلایاراق صمد وورغون، ح. مهدی، میرزه ابراهیموف ، س . رحیـــــم ، ر. رضا ، عثمان ساری وللی و باشقالاری دا اۏز چیخیش و مقاله‌لریله آذربا- یجاندا فولکلورشناسلیغین انکشافینا یاردیم ائتمیشلر . بیر سؤزله ،بوگون فولکلورومیزون توپلانیب ، نشر ائدیلمه‌سی و علمی‌تدقیقی اثرلرین اۏرتایـا چیخماسینی داها چوخ شمالی آذربایجان ادیب ، یازیچی و محققلرینه بورجلو یوق . ایران آذربایجانیندا ۶۰- ایلدن بری پهلوی رژیمی‌نین شۏونیستیـک فارسلاشدیرما سیاستی‌نین نتیجه‌سی اولاراق ، آنا دیلیمیزده یازماق یاساق اولموشدور . طبیعی‌دیرکی،بو بوغونتولو شرایطده خلق ادبیاتی‌دا انکشـاف ائتمک دگیل، یاواش - یاواش سؤنمه‌گه و اونودولماغا معروض‌قالمیشدیر .

بونونلا بئله کندلرده یاشایان و آریامهری مدنیّتی‌نین آفتیندن شهرلی‌لـره نسبت داها اوزاقدا قالان خلقیمیز اۏز دیل و فولکلورونو شهرلی‌وطنداش - لاریمیزدان داها یاخشی قۏرویا بیلمیش‌دیر . بوگون نسبتاً صاف و تمیز تورکی دیلینی آنجاق کندلرده و ائللر ایچه‌ریسینده ائشیده‌بیله‌ریک . داها آچیق سؤیله‌مک ایسترسک ، دیلیمیزین قالماغینی،عادت و عنعنه‌لریمیزین قۏرونما- غینی ائلیمیزه و سوادسیز خلقیمیزه مدیونوق .

بو آجی‌حقیقتی درک ائتدیکدن صونرا ، تئزلیکله دیلیمیزه صاحب‌چیخماغمیز لازیمدیر . ایراندا ، انقلاب اسلامی‌نین گتیردیگی دیل و مدنیّت آزادلیغی‌نیـن وئردیگی فرصتدن فایدالاناراق ممکون اۏلدوغو قده‌ر دیلیمیزین و ادبیاتی -

میزین یئنی‌دن حیاتا قوُووشماسینا و انکشاف ائتمه‌سینه‌چالیشمامیزا یجاب ائدر. بو فرصتی‌الدن وئریرسک، خلقیمیزین قارشی‌سیندا و گله‌جک نسللرین مقابلینده مسئول و گناهکار ساییلاریق.

شدّتلی بوُغونتو و سانسور و یاساقلار آلتیندا یاشایان خلقیمیز آراسیندا گئنه‌ده دیلینه و ادبیاتینا باغلی و علاقه‌دار اوُلان ضیالیلار چیخمیش و گیزلی و یا آشکار صورتده اوُز دیلینده شعر سوُیله‌میش و بعضیلری ده فوُلـ کلور خزینه‌میزدن نمونه‌لر توپلامیشلار. بوندان ۵۶- ایل قاباق علینقی‌واعظ دهخوارقانلی، و ۵۵- ایل قاباق دا محمدرحیم‌نصرت الملک ماکوئی‌آذربایجان فولکلوروندان کتابچالار چاپ ائتمیشلر. ۱۳۲۲ -شمسی‌ده علی‌اصغر مجتهدی "امثال و حکم" آدلی کتابینی ۲۵۰۰ آذری آتالار سوُزونه و مثللرینه‌اختصاص وئرمیشدیر.

تبریزده ۱۳۲۴ -ده دِموقراتحکومتی‌زمانیندا آنا دیلیمیز و ادبیاتمیز مکتبلرده رسماً اوُخونماغا باشلادیغی‌زامان فولکلور نمونه‌لری ده‌توپلانماغا باشلانمیشدیر. اوُ زامان تورکی‌دیلینده نشر ائدیلن"آذربایجان"روزنامه‌سینده بایاتیلارین ایلک نمونه‌لری و دده‌قورقود داستانلاری بو گونکو دیلده‌م. ع. فرزانه طرفیندن نشر ائدیلمیشدیر. لاکن بو وضعیت بیرایلدن آرتیق ادامه تاپمامیش و دموکراتحکومتی داغیلاندان سونرا آنا دیلینده یازیلان کتاب ومطبوعات تهران حکومتی‌آداملاری طرفیندن یاندیریلیب، محو ائدیلدی، و گئنه‌تورکی‌دیلینده یازیب - اوخوماق قدغن اولدی.

۱۳۲۶ -دا تهران حکومتی و دانشگاهی‌طرفیندن گوُنده‌ریلمیش اولان استاد فروزانفر تبریز دانشگاهیندا وئردیگی‌نطقینده آذربایجان فولکلورونون توپلاناماسینی توصیه و تکلیف ائتمیشدی، لاکن بوگونه قده‌رتبریز دانشگاهی طرفیندن بو باره‌ده قابل توجه بیر ایش گوُرولمه‌میشدیر، ویا نظریمیزه چاتمامیشدیر.

وزارت‌فرهنگ و هنره باغلی‌اولان اداره‌ی فرهنگ عامّه‌طرفیندن بوتون ایران خلقلری نین فولکلور نمونه‌لری توپلاندیغی صیرادا آذربایجان فوُلـ کلور نمونه‌لریندن ده نمونه‌لر توپلانمیش اولسا، نشری گرکدیر. لاکن بونلاردان آنا دیلیمیزده هئچ بیرشئی نشر ائدیلمه‌میشدیر.

بوتون حیاتینی خلقینه‌خدمت ایله گئچیرن دوقتور س. جاوید توپلادیغی فولکلور نمونه‌لرینین بیرینجی جلدینی ۱۳۴۴ -ده چاپ ائتدیرمیشدیر. بو کتابین ایکینجی جلدینی "آذربایجان فولکلوروندان نمونه‌لر" آدیله ۱۳۵۸-

ده ، یعنی انقلابدان سونرا چاپ ائتدیره بیلمیشدیر.
دوقتور جاوید، عبدالکریم منظوری خامنه‌ایله بیرلیکده ۱۲۷۷ تاپماجالاری و ۳۸ یاهالماجالاری (شاشیرمالاری) و ۷۲ عاشیق باغلامالارینی" تاپماجالار" آدیله ۱۳۵۸ ـ ده نشر ائتمیشلر.
م. ع. فرزانه ایللر بوْیو توپلادیغی بایاتیلاری ایلک دفعه ۱۳۴۲ ـ ده و ایکینجی دفعه ۱۳۵۹ ـ دا چاپ ائتدیرمیشدیر.
یعقوب قدس دا نئچه ایللیک زحمت و چالیشمالاری نین محصولو اولان ۶۰۰۰ آتالار سؤزونون بیرینجی جلدینی فارسجا قارشیلیغی و ایضاحیله بیرلیکده ۱۳۵۹ ـ دا چاپ ائتدیرمیشدیر.
تبریزده" بهروز" انتشاراتی طرفیندن ر. پور اکبر ین" بررسی ادبیات شفاهی آذربایجان" آدلی کتابی فارس دیلینده نشر ائدیلمیشدیر.
تهراندا، ۱۳۵۵ ـ ده حسین صدیق طرفیندن فارس دیلینده" عاشیقلار" آدلی کتابی چیخمیشدیر.
گئنه تهراندا ۱۳۵۸ ـ ده "ادبیات شفاهی مردم آذربایجان" آدیله ح. روشن طرفیندن فارس دیلینده بوراخیلمیشدیر.
آذربایجان فولکلورونون توپلانماسینا مرحوم صمد بهرنگی و بهروز دهقانی ده چوخ چالیشمیشلار. خلق ایچه‌ریسیندن چیخمیش اولان بهرنگی، آذربایجان کند و قصبه‌لرینده معلم‌لیک له برابر، فولکلوروموز حقینده آراشدیرما آپارمیش و بیر چوخلو ماتئریال توپلامیشدیر. صمد بهرنگی بهروز دهقانی‌ایله بیرلیکده" مثلها و چیستانها" (مثللر و تاپماجالار) کتابی‌نین چاپینا موفق اولموشلار. بو ایکی معلم حیاتلارینی‌دا اؤز مدنی فعالیت لرینه و مفکوره‌لرینه فدا ائدیب، بهرنگی آرازدا" بوغولموش"، دهقانی ده تهراندا گئچن رژیمین آدا ملاری طرفیندن اشکنجه ایله اؤلدورولموشدور. صمد بهرنگی یازدیغی اوشاق ناغیللاری نین ماياسینی دا فولکلوروموزدان گؤتورموشدور.
داها اوّلده بحث ائتدیگیمیز کیمی، خلق شاعری مرحوم" سهند"، دده‌قورقود داستانلارینی نظمه چکیب، کتابین بیرینجی جلدینی" سازیمین سؤزو" آدی ایله ۱۳۴۵ ـ ده چاپ ائتدیردی. کتابین ایکینجی جلدی "دده‌مین کتابی" و اوچونجو جلدی" قارداش آندی" عنوانی آلتیندا یازیلمیش، لاکن بوگونه قده‌ر چاپ ائدیلمه میشدیر.
دده‌قورقود داستانلارینی تورکیه داستان شاعرلریندن" بصری قوجول"، "نیازی گنج عثمان‌اوغلو" دا نظمه‌چکمیشلر. سهندین "سازیمین سؤزو" کتابی دا تورکیه‌ده "دورسون بیلدیریم" طرفیندن لاتین حرفلرینه کؤچورولوب معارف وزارتی طرفیندن چاپ ائدیلمیشدیر (۱۹۸۰).

حسن مجیدزاده (ساوالان) آذری ماهنیلار و بایاتیلاری "تورکیترانه‌لـــر" آدیله ایکیجلدده ۱۳۴۱ و ۱۳۴۳ ـ نجو ایللرده چاپ ائتدیرمیشدیر.

۱۳۵۹ ـ دا " ادب خزینه‌سی" آدیله غزل،شعر،بایاتی،عاشیقلارسؤزو، لایلایلار، آتالارسؤزلری،حکمتلیسؤزلر،متاللار و تاپماجالاردان عبارت ایری حجملی بیر کتاب چیخدی . بوکتاب آقاعلیاصغر خرم طرفیندن حاضرلانمیش و پروفئســور غلامحسین بیگدلی رؤداقتورلوغو ایله چاپ ائدیلمیشدیر.

۱۳۳۲ ـ نجی‌ایلده" علیتبریزی" "اصلی و کرم" داستانینی اصلینه‌نسبت ایکی برابر حجمده، ایکی‌یوز صحیفه‌ده چاپ ائتدیرمیشدیر. گئنه علیتبریزی کاظم سردرودی‌ایله بیرلیکده" عاشیق غریب و شاه‌صنم" داستانینی بیرمقدمه‌ایلــه چاپ ائتدیرمیشدیر.

صون ایللرده حسین فیض‌اللهی‌وحید و نقابی طرفیندن آیریجا بایاتیــلار مجموعه‌سی نشر ائدیلمیشدیر.

شفاهی‌خلق ادبیاتی‌نین مختلیف نوعلری

آذربایجان شفاهی‌خلق ادبیاتی، نوع(ژانر) اعتباریله ده زنگیندیــر. خلق کؤتله‌لری عصرلردن بری ایستک و آرزولارینی، دویغو و خیاللارینی رنگارنگ شکیللرده ترنّم‌ائتمیشلر. بعضی مؤلیفلر بو ادبی‌نوعلری شعر ویا نثــر قسمینه‌آییرمیشلار، بعضیلری ده مؤلیفی‌بللی اوْلان و بللی‌اوْلمایان حصّه‌لــره بؤلموشلر. بیز شفاهی‌خلق ادبیاتیمیزین مختلیف نوعلرینی آشاغیدا صیرا ایله تدقیق ائده‌جه‌ییک :

۱ ـ داستانلار
۲ ـ عاشیق شعری
۳ ـ ماهنی‌لار و نغمه‌لر
۴ ـ بایاتیلار، قوْشمالار
۵ ـ لایلالار و اوْخشامالار
۶ ـ آتالار سؤزو و مثل لر
۷ ـ تاپماجالار
۸ ـ ناغیللار
۹ ـ لطیفه‌لر
۱۰ ـ خلق اوْیونلاری و درام‌لار

داستانلار : اسکی تورک ادبیاتی اوْرتا آسیادا تورک دیللی‌خلقلرین داستان ادبیاتی‌ایله باشلامیشدیر.

داستانلار ملّتلرین دین، فضیلت و ملی‌قهرمانلیق ماجرالاری نین اکثــرا" منظوم حکایه‌لری دیر. داستان کؤکو تاریخه‌دایانان و الهامینی تاریخدن آلان خلق ادبیاتی محصولودور. داستانلار خلق شاعیرلری، سازشاعیرلــری طرفیندن سازلا بیرلیکده سؤیله‌نیر و خلق گؤزویله گؤرولن، خلق روحیـــله دویولان و خلق خیالیندا ناغیل شکلینی آلان تاریخلردیر.

داستانلاردا ملتلرین دینلری، مختلیف اینانیشلاری، یاشادیقلاری منطقه‌

نین خصوصیتلریله بیرلشمیش احساس و دوشونجه‌لری واردیر.
داستانلارین، خصوصیله اسطوره‌لرین فکر وصنعت حیاتینا منبع تشکیل ائتمه‌لری چوْخ مهم‌دیر. اسکی‌یونان شعری نین بیرچوْخ ترنّم‌لری الهامینی و یونان تئآتری نین ان مشهور اثرلری موضوعلارینی یونان اساطیر وداستان‌لاریندان آلمیشدیر.
داستانلارین ملت‌لرین ملی‌منلیکلرینه دؤنمه‌لرینده،اؤزلرینه اعتماد و گوّوه‌ن حسّی‌نین آرتماسیندا بؤیوک روْلو واردیر. مثلاً آلمان ملتی‌نین آیاغا قالخماسیندا" جرمن "ناغیل و داستانلارینین بؤیوک تأثیری اوْلموشدور.
داستانلارین ملی‌بیرلیک اوْیاندیرماق و ملیّت‌لری تانیتماق و یاشاتماق یوْلونداکی قدرتی‌نی گؤسته‌رن ان یاخشی‌مثال ایران دیر.
بیلدیگیمیزکیمی، عرب و اسلام‌استیلاسیندان صوْنرا، ایراندا پهلوی دیلی و ادبیاتی ترک ائدیلمیش، یئرینه عرب‌دیلی‌حاکیم‌اوْلموشدور. بوحادثه‌نین آردیندان تورک قوم‌لری ایراناگلیب و مینایل حکومتی اله‌آلمیشلار. بوتون بونلارا باخمایاراق ایران زامانلا اؤز استقلال و حاکمیّتی‌نی الده ائدیب، فارسی‌دیل و ادبیاتی‌نی انکشاف ائتدیریب‌باشقالارینا و حتّی حاکیم‌تورکلره ده یایماغا موفّق اوْلموشدور. بو بؤیوک حادثه‌ده‌فردوسی‌نین اسکی قهرمانلیق داستانلارینی شعردیلی‌ایله بیان ائدن شاهنامه‌سی بؤیوک روْل اوْینامیشدیر.
بسی رنج بردم دراین سال سی عجم زنده کردم بدین پارسی
البته هرملتین داستانی یوْخدور. بیر ملتین داستانلاری اوْلابیلمه‌سی‌اوچون اوْنون اسکی‌کئچمیشی و تاریخینده اونودولماز طبیعت‌حادثه‌لری،بؤیوک ساواشلار، کؤچلر، استیلالار و یئنی‌منطقه‌لرده وطن قورمالار کیمی خلق حیات و حافیظه‌سینی نسللر بوْیو مشغول ائدن حادثه‌لر اوْلماسی لازم‌دیر.
داستانلاری یارادان ایلک دؤورلرده یاشایان انسانلار جمعیت و طبیعت حادثه‌لرینی یا درین بیر قوْرخو،یا بؤیوک حئیرانلیقلا سئیر ائدیردیلر. هئچ بیر حادثه‌نین سببی بیلینمه‌ین بو چاغلاردا هرحادثه چوْخ مهم، چوْخ ماراقلی و تانرینی دوشوندورن اسرارانگیز و حکمتلی‌بیر معنا افاده‌ائدردی مثلاً گؤی گورولدا ماغی،تانری نین غضبی،طوفانلار آللاهین جزاسی‌سایلاردی. انسانلار، تانری ساناراق، آتشه ، گونشه پرستش ائدیردیلر، و بیر آغاجی و بوزقوردی اؤز اجدادی بیلیردیلر. بو انسانلار سرکرده‌لری وقهرمانلارینی دا تانریلیق درجه‌سینه قده‌ر یوکسلده‌رک اوْنلارین تانری طرفیندن یاردیم گؤردوگونه اینانیردیلار.
گئنه بونلار مهم گؤردوکلری هر حادثه و واقعه‌نی اؤز خیاللاری‌ایله بزه‌یه‌رک بیر- بیرلرینه آنلاتیر و زامانلا داستان یاراد‌یردیلار.

زامان کئچدیکجه داستانلاری زنگین ملتلرین آیدینلاری آراسیندا بؤیوک داستان شاعیرلری یئتیشدی و بونلار دا ملتلرین افسانه‌وی تاریخی‌معناسیندا ملی‌داستانلارینی یازدیلار. بو ایشی یونانستاندا " هومر" ،ایراندا "فردوسی" گؤروشدور. "سهند" ده دده‌قورقود داستانلارینی آنا دیلیمیزده ملی بیر اوسلوبدا نظمه‌چکه‌رک اسکی‌بیر کئچمیشه‌صاحیب اوْلان ائلیمیزین و خلقیمیزین عنعنه‌لرینی و قومی‌فضیلتلرینی‌بدیعی‌بیر افاده‌ایله ترنّم‌ائتمیش دیر.

بورادا اسکی‌تورک داستانلاریندان بعضی‌مهم‌پارچالاری درج ائدیب ،اسلامدان سونرا آذربایجاندا یارانان داستانلاریمیزی داها تفصیلاتلی شرح‌ائده‌جه‌ییک

تورک داستانلاری اسلامدان قاباق و یا سونرا یاراندیغینا گؤره ایکی بؤلومه‌آیریلیر.

اسلامدان قاباقکی داستانلاری نین مهم‌لری

بو داستانلار: افراسیاب ، شو ، هون ،گؤک تورک ،اوْغوز و اویغور داستانلاریندان عبارت دیر.

دونیانین یارادیلیش حقینده اسکی‌تورکلرین فکر، دویغو و اینانیشلارینی آنلادان " یارادیلیش داستانی" اوْرتا آسیادا یاخین زامانلارا قده‌ر یاشایا بیلمیشدیر. بو داستان اسکی‌تورکلرین تک تانری یا اینادیقلارینی‌وتانری‌نین دونیانی یاراتماق الهامینی نورانی‌بیر قادین خیالیندان آلدیغینی گؤسته‌ریر.

افراسیاب داستانی : بو قهرمانین تورکی‌آدی "آلپ ارتونقا "دیر. (آلپ= قهرمان). آلپ ارتونقا میلاددان ۷۰۰ ایل اول ساقا تورکلری نین (توران) بؤیوک خاقانی دیر. اوْ، ایران – توران ساواشلاریندا اشتراک ائده‌رک ایرانلیلاری دفعه‌لر مغلوب‌ائتمیش ، سونرالار کیخسروه یئنیله‌رک اؤلدورولموشدور.

میلادی ۱۱ –نجی‌عصرده "دیوان لغات‌تورک "آدیله و عرب دیلیله تورکی‌نین ایلک‌لغت و قرامئر کتابی‌نی یازان محمودکاشغری، کتابیندا دفعه‌لرله آلپ ارتونقادان بحث ائدیب و اوْنون اؤلوموندن سؤیله‌نن صاغو (مرثیه)نی درج ائتمیشدیر. اوچ ایل اوْندان قاباق یوسف خاص حاجب طرفیندن یازیلان قوتادقوبیلیک (حکمت مقدس) شعر کتابیندا دا اوْنون حقینده بو مصرعلر قید ائدیلمیشدیر:

بو تورک بئگ‌لرینده آتی بئلگولوک
تونقا آلپ ار ایردی قوتی بئلگولوک
بئدوک بیلگی بیرله اؤکوش اردمی

بیلیک لیک اوقوشلوق بودون کؤدرمی
تاجیک لر آییر اونی افراسیاب
بو افراسیاب توتدی ایللر تالاب

بو گونکی دیلیمیزده: تورک بیگلری‌ایچینده آدی تانینمیش ،آلپ ارتونقا، بؤیوک بیلیک لی،چوْخ فضیلت لی بیر حکمدار ایدی. بیلیک لی، آنلایان،مزیّتلی بیر بؤیوک دی. تاجیک لر اوْنا افراسیاب دئییرلر. بو افراسیاب اؤللری دونیانی توتدی.

آلپ ارتونقا بارەسینده شاهنامه‌ده مفصل تفصیلات واردیر. البته ،بو آریائی روایتلر فردوسی‌نین نقطه‌ی نظریندن یازیلمیشدیر.

شو داستانی : شو میلاددان قاباق دؤردونجی عصرده یاشامیش تورک حکمداری دیر و اسکندر اوْرتا آسیایا هجوم ائتدیگی‌زامان تورک اوْردولارینا باشچیلیق ائتمیشدیر. بو داستان میلاددان ۱۱ عصر سونرایا قدەر آغیزدان آغیزا و دیلدن دیله گئچەرک "دیوان لغات ترک "دەیازییا آلینمیشدیر.

هون - اوغوز داستانلاری : هونلار اوْرتا آسیادا "کره"دن "ایدیل" نهرینه قدەر یاییلان و تورک قوملرینی بیرآرایا توْپلایان و بؤیوک دولت قوران تورکلردیرلر. بونلارین حکومتلری میلاددان تقریباً ۲۵۰- ایل قاباقدان میلاددان ۳۰۰-ایل سونرایا قدەر ادامەتاپمیشدیر. بونلار حقینده چین منبعلرینده تفصیلاتلی‌معلومات واردیر. چین دیواری بونلارین قاباغینی آلا بیلمک اوچون تیکیلمیشدیر. هونلارین بؤیوک خاقانی" مته‌خان" میلاددان‌قاباق ۱۷۴-۲۰۹ ایللرینده بیرطرفدن چینی‌ایله گئتیرمیش، غربدن ده خزردنیزینه قدەر قاباغا گئتمیشدیر.

میلاددان سونرا هونلارین بیرقسمی آوروپایا گئتمیش و مشهور " آتیلا" سرکرده‌لیگینده بؤیوک دولت قورموش و روما امپراطورلوغونو تسلیمه‌ومالیا وئرمەگه مجبور ائتمیشدیر.

هون داستانلاری بو بؤیوک قهرمانلار حقینده یارادیلمیشدیر.

اوغوز خاقان داستانی : اوغوز خاقانی‌نین داستانی اسلامدان قاباق و سونرا ایکی‌شکیلده سؤیلنمیشدیر.

اوغوز خاقان ۴۰ گونلویونده بؤیوموش و یئریمیشدیر. جنگلده اژدهانی اؤلدورندن سونرا تانرییا یالواریرکن گؤیدن گؤی ایشیق دوشوب ،ایشیغین اوْرتاسیندا بیر قیز گؤرموش، اوْ قیز اتله گؤزلمیش‌کی، گؤلسه ، گؤی تانری دا گؤلر، و آغلاسا گؤی تانری داآغلارمیش. اوغوز خاقان قیزی گؤرجک والئه اوْلدی و اوْنو آلدی. بو قیزدان اوچ اوْغول اوْلدی، بیرینه

گۆن ،ا يکينجی‌سينه آی و اوچونجوسونه ايلديز آدی قوْيدولار.

گئنه اوغوز خاقان بيرگون اوْوا گئتميشدی، بيرآغاجين قوْووغوندا (حفره) فوق العاده گؤزل بير قيز گؤردی. اوْنا عاشق اوْلدی. اوْندان دا اوچ اوغول اوْلدی، اوْنلارين دا آدين گؤی، داغ و دنيز قوْيدی. بو اوْغوللاردان ۲۴ — اوغوز قبيله‌سی عمله گلميشدير.

اوغوز خاقان حربه گئدرکن بيرچوخ يئرلرده بير قورد اوْنا يوْل گؤسته‌رير بو دا تورکلرده قوردون (بوزقورد) اوغورلو، مقدس اوْلدوغونو گؤسته‌رير. اوغوزخاقانين داستانی چوخ اوزوندور و هون خاقانی مته‌نين منقبه‌لريندن الهام آلميشدير. بو داستان حقيقتده اسکی اوغوزلارين داستانی‌ديير.

گؤگ تورک داستانلاری : گؤگ تورکلر تاريخده ايلک دفعه تورک آديله دولت قوران قوم‌لرديير. بو دولت بوگونکی مغولستان اؤلکه‌سينده ميلادی ۶ — نجی عصر اوْرتالاريندا قورولموش و ۸ — نجی‌عصر اوْرتالارينا قدر دوام ائتميشديير. گؤگ تورک داستانلارينين‌ايکی مهم روايتی وارديير. بيريسی "بوزقورد داستانی" و ديگری "ارگه‌نه‌کون" کؤچ داستانی‌ديير.

ارگه‌نه‌کون داستانيله گؤگ تورکلرين تاريخی‌آراسيندا آچيق صورتده بنزرليک وارديير. بوداستان "رشيدالدين" — ين يازديغی جامع التّواريخده يازيیا کئچميشديير.

اويغور داستانلاری : اويغورلار ۸ — نجی عصرده گؤگ تورک دولتی‌نين يئرينه کئچيب، مستقل بيردولت قوردولار. ايلک زامانلار گؤگ تورک يازيسينی‌قبول ائتديلر لاکن ۷۶۹ — دا دولت باشی "بؤگوخان" مانی مذهبی‌نی قبول ائديب مانی‌کشيش‌لری‌نين گتيرديگی خطّی ده اويغورلارين رسمی‌يازيسی سئچدی. ۹— نجو عصرده (۸۴۰) قيْتليق اوْلدی و اهالی‌عصيان ائتدی. اويغوللار خصوصاً قيرقيزلارين عصيانينا دايانا بيلمه‌ديلر و بيرقسمی چينه تابع اوْلدولار، بير قسمی دا جنوب غربه (دوْغو تيانشان و بئش باليق و قوچو) شهرلرينه گليب يئرلشديلر، و اوْرادا محلّی‌بيرحکومت قوردولار و ۹۴۰— دا مسلمان تورک دولتی قوران قاراخانليلارا تابع اوْلدولار.

اويغورلارين داستانلاری‌نين ايکی‌مهم روايتی وار: بيريسی "تؤره‌ييش داستانی" (خلقت داستانی)، ديگری ده "کؤچ داستانی" ديير.

اويغورلار اؤزلرينی آللاهين صوْيوندان بيليب، داستاندا يوردو پيس اداره ائدن خاقانلارين اؤزوندن معروض قالديقلاری فلاکتلری آنلاديلار.

اسکی تورک داستانلاريندا بعضی بديعی‌عنصورلر دقّتيميزی‌جلب ائتمکده ديير. بونلارين ان مهم‌لری بونلارديير:

ايشيق — اسکی‌تورک داستانلاريندا ايشيغين هريئرده چوخ مهم و مقدّس

بیر عنصور اؤلدوغونو گؤروروک .
یاراديليش داستانيندا تانری یا یاراتما الهامینی وئرن آق آنا، ایشیقدان بیر قادین خیالی‌دیر .تانری قایپرخانین اؤزو اوچون یاراتدیغی ۱۷ ـ نجی گؤی قاتی بیر ایشیق عالمی‌دیر .
اوغوزخاقان داستانیندا اوغوزخانین اؤزو نورانی دیر و آروادی،گؤیدن دؤشن بیر ایشیقدان دؤغولموشدور .
اوغوزخان اؤردولارینا یؤل گؤسته‌رن قورد دا اوغوزون چادیرینا دوشن بیر ایشیقدان دؤغولموشدور.
اویغورلارین خاقانی "بوغوخان" و دؤرد قارداشی دا بیر آغاج و یا تؤرپاغا دوشن سماوی بیر ایشیقدان یاراديلمیشدیر .
بو خلقلرین اسلامدان قاباقکی دینلری اؤلان شامان دینینده اوچماق دئدیکلری جنّت‌ده بیر ایشیق عالمی‌دیر .
بو دینه‌گؤره یئردن ۱۷ ـ قات گؤیه‌طرف چیخاندا گلتدیکجه آیدینلانان بیر نور عالمی واردیرکی، بونون ۱۷ ـ نجی قاتیندا تانری ا'ؤتورور .
اویغورلارین اسلامدان قاباق قبول ائتدیکلری مانی دینی‌نین ده اساس تانریسی یاخشیلیق و ایشیق تانریسی‌دیر . بوتون بونلار تورک دیللی خلق‌لرین تا اسکی‌دن بری ایشیغی سئویب و اؤنو مقدس‌سایدیقلارینی گؤسته‌ریر .
بورادا ، بو تاریخی‌حقیقتی آچیقلارکن بو خصوصدا باشقا شکیلده دوشونن عالیم و ضیالیلاریمیزین فکرینه ده اشارت‌ائتمک ایستیرم .
بعضی ضیالیلاریمیز آذربایجاندا ایشیق سئوگی و سایغی‌سینی زردشتی دینی و عنعنه‌سینه باغلاماق ایسته‌میشلر . حتی شمالی‌آذربایجان مؤلیفلری‌نین بیرقسمی ده خلقیمیز آراسیندا عنعنه‌حالینی‌آلمیش اؤلان ایشیق سئوگی و سایغی‌سینی زردشتلیک له علاقه‌دار سانیرلار . حالبوکی، تورک دیللی‌خلقلر داها آذربایجانا گلمه‌میش و اؤرتا آسیادا یاشارکن ده ایشیغی مقدس بیلمیشلر و اؤنو هر شئیین، حتی دونیانین یاراتماسیندا الهام قایناغی حساب ائتمیشلر .
آغاج ـ مدنیّت بشیکی‌اؤلان آغاج دا تورک داستانلاریندا مهم‌یئرتوتموش و ایشیق کیمی آغاج دا اسلامیّت‌دن صونراکی تورک داستانلاریندا دا یاشامیشدیر . (دده‌قورقود داستانلاری)
قادین ـ اسکی تورک جامعه‌سینده قادین بعضاً عائله‌رئیسی اؤلموشدور . بونلاردا قادین هر زامان ائوین دیره‌گی و کیشی‌نین وفالی یؤلداشی و اوشاقلارینین آناسی اؤلموشدور .
یاراديليش داستانیندا تانری‌یا ، انسانلاری و دونیانی یاراتماق اوچون

الهام وئرن نورانی بیر قادین دیر.
بو قادین آنلاییشی‌نین خصوصیتلری اسلامدان سونراکی داستانلاردا دا ادامه تاپمیشدیر. ۱۲/ ۱۴- نجو عصرلرده اوغوز داستانلاریندان، دده‌قورقود بوْیلاری و کوْراوغلودا (نیگارخانم) وحتی قاچاق نبی‌ده (هجه‌رخانم) بونو بدیع بیرشکیلده گوْسترمکده‌دیر.

آت - آت‌دا داستان قهرمانلارینین وفالی و محبوب یوْلداشی دیر. اوْرتا آسیا اوْبالاریندا آت‌اوستونده یاشایان خلقلر آتی دا قادین و سلاحلاری کیمی اؤز ناموسلاری بیلمیشلر. آت‌سئوگیسی، اسلامدان سونرا دا تورکلر آراسیندا دوام‌ائتمیشدیر. کوراوغلو داستانیندا کوراوغلونون قیرآتی کوراوغلو قده‌ر بؤیوک وظیفه‌لی‌بیر داستان قهرمانی‌دیر. همچنین قاچاق‌نبی ده بوزآت‌دا قهرمانین یولداشی و دارگوْنده اوْنون قورتاریجی‌سی‌دیر. آشاغیداکی پارچایا دقت‌ائدین:

ائنیشه گئدینجه جئیران ائنیشلی
یوْقوشا گئدینجه کهلیک سکیشلی (خرامیدن)
قاراقوش اوْیونلو، بوزقورد باخیشلی
قیز یئله‌لی (زلف)، آلما گوْزلو قیرآتیم.

چنلی بئلدن آشدیغیمی گوْرموشلر
قیرآتیمین سکیشیندن بیلمیشلر
شوگلن (ار) قوچ کوراوغلو دئمیشلر
بوندان باشقا، "آتالارسوْزلری"میز ده آت‌سئوگی‌سیله دوْلودور.

بوزقورد- تورکلر توْتم دوْورونده یاشادیقلاری زامان بوزقورد اونلارین توتمی‌اوْلموشدور. داستانلاردا بوزقورد تورکلرین حیات و ساواش گوجونو تمثیل ائدر. اوّللر بیر تانری کیمی ستایش ائدیلن بوزقورد خلقین جدّی کیمی باخیلمیش وقهرمانلاری دا اوْنا بنزه‌دیلمیشدیر (اوغوز خاقانی‌نین بئلی قورد کیمی اینجه‌دیر).

بیرگون سحرچاغی اوغوزخانین چادیرینا ایشیقدان توْره‌ین بیر ارکک قورد گیرمیش و اوغوزخانا بئله‌دئمیشدیر: ای اوغوز، من سنین‌اوْردولارینین اوْنونده یئرییه‌جه‌گم، قوردون دالینجا یورروش‌ائدن اوْردولار ساواشی قازانمیشلار.

گوْک‌تورک داستانلاریندا بوتون تورکلر دوشمن طرفیندن اوْلدورولدوگو زامان آناسی بوزقورد اوْلان بیر بیگ‌زادا آناسینا خاطیر اوْلدورولمه‌میش سونرا بو بیگ‌زادا یای و قیش‌تانریلارینین قیزلاریله ائولنمیش، بونلارین اوشاقلاری تورکلرین نسلی‌نی ادامه‌وئرمیشدیر.

دده‌قورقور کتابیندا قازان‌خان ائوی یاغمالانیب ، اسیر دوشن عائله و اوْردوسونو آختاراندا یوْلدا بوزقوردا راست‌گلیر و "قورد اۆزو مبارکدیر" دئییر ، سونرا بئله‌خطاب ائدیر :

مره (هئی) صئرتی یولوق بوزقورد (دالیسی تۆکو یوْلونموش)
اوْردومون خبرینی بیلورموسون دئگیل منه
قاراباشیم قربان اولسون قوردوم سنه
یوْقسا قاریش (قارقیش) وئره‌رین (وئره‌رم) شیمدی سنه .

سو ـ اسکی‌تورک داستانلاریندا سو و سو سئوگی‌سی ده شایان دقت‌دیر

آق ساققاللار ـ داستانلاردا خاقانلارین مصلحت‌دانیشیب ،حرمت ائتدیکلری آق ساققاللار واردیر . آق ساققاللی، آق دگه‌نک لی، و تجروبه‌لی اوْلان بو یاشلی آدا ملار هله گنج خاقانلارا یوْل گۆسته‌ریرلر .

موسیقی ـ موسیقی ایلک چاغلاردا ، اوّلا دینی هیجانی‌سسلندیرن بیر صنعت اوْلموش ، سونرا لاری هرنوع حیات حادثه‌لریله بیرلشمیشدیر . دینی‌مراسم‌لرده اوْو تفریحاتیندا ، ساواشلاردا ، امک ائتناسیندا ، دوْغماق و آدوئرمه‌مراسم‌لرده ،عشق ماجرالاریندا سازلارین سسی انسانلاری جوْشغونلاشدیریردی .

سازشاعیرلرینین ان اسکی الاهی(آللاه اوچون سۆیله‌نن شعر)لرینی و غیر دینی شعرلرینی سازلا سۆیله‌دیکلری معلوم‌دور . بو خلقلرین قدیمدن زنگین موسیقی‌لری واردی. موسیقی آلتی‌ایله چالدیقلاری آهنگ لره کوگ ، ویا کۆگ و شاید بوگونکو دئییشله " کۆک "دئییردیلر .

یوکسک سسله‌ترنّم‌ائتدیکلری کوک‌لره "دۆله‌و"ائیر" (dole,ır)دئییردیلر . ترنّم و تغنّی معناسیندا گلن ائیرلاماق یا ییْرلاماق سۆزو ده بوراداان گل ـ میشدیر .

قوْپوز ـ مختلیف‌ساز آلتلری‌آراسیندا قوْپوزون خصوصی یئری واردیر . تورکوستاندا ، تورفان دا حفریّاتدا الده‌گئچن اویغور مینیاتورلری‌اویغور تورکلری آراسیندا آیریجا اوْرکستر تشکیلاتی اوْلدوغونو گۆسته‌ریر . بو اوْرکسترده مختلیف‌ساز آلتلری،اوْ جمله‌دن قوْپوز و چنگه بنزه‌ین و آغیزلا چالینان سازلار گۆرۆکمکده‌دیر .

<u>اسلامدان سونراکی تورک داستانلاری</u> : بونلار ، اکثریّتله ملّی ـ اسلامی داستانلاردیر . بو دۆورده ده بیر طرفدن اسکی‌داستانلار اسلام رنگی‌نی آلمیشلار ، دیگر طرفدن ده یئنی و اسلامی‌داستانلار یارانمیشدیر .دیوان‌لغات ترک ده تورک قوم‌لری آراسیندا ایلک دینی ساواشلاردان دوْغان داستانلاردان پارچالار درج‌ائدیلمیشدیر . بو دۆوره‌ده سۆیله‌نن داستانلارین ان قدیم‌لری بونلاردیر : (اوْرتا آسیادا)

۱ ـ صاتوق بوغراخان داستانی
۲ ـ ماناس داستانی
۳ ـ چنگیز داستانی

۱ ـ صاتوق بوغراخان : تورکوستاندا (کاشغر ـ بالاساغون) ایلک مسلمان تورک حکومتی قوران قاراخانلی حکمداری دیر. بو داستان نثرله، بلکه ده حکمدارین ایسته‌گیله یازیلمیشدیر و داها چوْخ حکمدارین منقبه‌لرینی‌شرح وئریر. داستان ۱۰ ـ نجی عصرده سؤیلنمیش ۱۳۵ صحیفه‌دیر.

۲ ـ ماناس داستانی : اسلامداڽ صونرا سؤیله‌نن ایلک بؤیوک داستاندر و قیرقیز تورکلری قهرمانلیقلاری بارە‌سینده ۱۲/۱۱ ـ نجی‌عصرلرده سؤیلن‌ـ میشدیر. ماناس داستانی عصرلرله‌یاشاییب، انکشاف ائتمیش و بوتون اورتا آسیا تورکلرینین اوْرتاق (مشترک) داستانی‌حالینا گلمیشدیر.

بو داستانا صون عصرلرده داخی‌چوْخلو علاوه‌لر اوْلونموشدور. باشلانغیجدا اوْن مین مصرعدن عبارت اوْلان بو داستان بوگوْن ایکی‌یوْزمین مصرعه‌چاتمیش و ملیّت‌چی بیرمفکوره‌ایله سؤیله‌نن علاوه‌لر اوْلموشدور. ماناس داستانی مسلمان تورکلرله غیرمسلم‌تورکلر آراسیندا آپاریلان ساواشلاردان یاران‌ـ میشدیر. بو داستانین قهرمانی "ار ماناس" چینلی‌لری و سارتلاری‌یئنمشدیر. ماناسین پالتاری زره‌لی‌دیر و اوْنا اوْخ کار کسمیر.

داستانین ان گوْزل یئرلری ساواش تصویرلری، قهرمانلیقلارین وسلاحلارین تعریفی،یورد، قادین و آت حقینده‌کی دویغولو ترنّم‌لردیر. ماناس‌داستانیندا قهرمان ارماناسین داها بشیکده دیل آچیب‌آتاسینا مسلمان اوْلماغینی و کافرلری مغلوب ائده‌جه‌گینی سؤیله‌مه‌گیی ده اوغوز داستانی‌نین اسلامی شکلینی خاطیرلادیر.

عمومیّتله ۷ هجالی‌وزنله سؤیلنمیش‌یاریم قافیه‌لی و چوخ دفعه مصرع باشیندا آلیتراسیونلاریله اسکی ملی‌نظم‌دن خاطره‌لر گوْسترمکده‌دیر. بو داستان ۱۸۸۵ ـ ده پروفئسور رادلف (Prof. Radloff) طرفیندن قیْرقیزلار آراسیندا توْپلانیب،آلمانجا ترجمه‌سیله نشر ائدیلمیشدیر.

۳ ـ چنگیزنامه : بوداستان ۱۳ ـ نجی عصرده، اوْرتاآسیادا یارا‌ـ نمیشدیر. چنگیزین حیاتی،شخصیتی و فتوحاتی اطرافیندا سؤیلنمیش و ۱۵ ـ نجی‌عصرین صونلاریندا نشر شکلینده یازی‌یا کئچمیشدیر.

بوداستانا امیرتیموروندا حیاتی وفتحلری قاتیلیب،داستان چنگیز و خلقلرینین ماجرالاریله گئنیشله‌میشدیر. بورادا چنگیزه،اویغور خانی کیمی،گونایشیغی‌ایله تانری قوردون اوشاغی اوْلاراق دوْغولموش و چنگیز

اوغوزخانین صوْیوندان گؤسته‌ریلمیشدیر.

" کتاب دده‌قورقود" داستانلاری : دده‌قورقود کتابی دونیا اؤلچوسونده کلاسیک اثرلردن دیر، و تورک-اوغوز، آذربایجان ادبیاتی‌نین شاه اثری دیر. بو اثر ۱۲ داستان و بیرمقدّمه‌دن تشکّول ائتمیشدیر. داستانلارین هربیری بیرقهرمانین بوْیو اوْلدوغو حالدا، آرالاریندا‌کی مناسبتلره‌گؤره ها میسینا بیر داستان مجموعه‌سی کیمی باخیلابیلر.

دده‌قورقود داستانی قهرمانلیق داستانی‌دیر. اوغوز ائللری نین‌جسارت، ایگیتلیک و ساواشداکی قهرمانلیقلارینی داستان شکلینده بیان ائدیر. بوندان باشقا کؤچه‌ری حیات‌یاشایان اوغوز ائللری نین عادت، معیشت، و دوشونجه‌لری داستانداا‌ساس‌یئری توتماقدادیر. بونونلا یاناشی، بورادا وطنپرورلیک،قوناق سئورلیک،آنا و اولاد محبّتی، قادینلارا حرمت،مبارزلیک،دوشمنلره نفرت،مردلیک و قهرمانلیق و بوکیمی‌گؤزل انسانی حسّلر و خصلتلر عکس‌ائتمیشدیر. بو داستانلار نثر ونظم قسملارا آیریلمیشدیر. نثر حصّه‌سی نقل ائدیلمیش،شعرحصّه‌سی‌ایسه ایکی‌مین بیت‌قده‌ردیر وکتابین یوْزده اؤتوزبئشی‌نی تشکیل ائدیر. شعرلری اوزانلار (عاشیقلار) قوپوز(ساز) چالیب معیّن هاوا ایله اوخوموشلار. بو حصّه‌لر عضوی صورتده بیر- بیرینه باغلیدیر، بیری دیگرینی تاماملاییر.

دده‌قورقود داستانلاری اوغوزلارین خلقی و ملی‌داستانی دیر و ملی‌داستانین ایلک خصوصیّتی مؤلّفینین بیر فرد دگیل،بیر،قوم و یا خلق اولماسی‌دیر. بو داستانلاردا دیگر ملی‌داستانلارکیمی خلق حیاتی‌نین بیرآیناسی و ،قومی کؤلتور و فوْلکلوروموزون خزینه‌سی‌دیر.

پروفسور محرّم‌ارگین دده‌قورقودون بوگونکو تورکیه تورکجه‌سیله نشر ائتدیگی کتابی‌نین مقدمه‌سینده تورک ادبیات‌تاریخی‌نین ان بؤیوک عالیمی فؤاد کؤپرولونون دیلیندن بئله‌یازمیشدیر:

" بوتون تورک ادبیاتی‌نی ترازی نین بیر گؤزونه ، دده‌قورقودو اوْبیر گؤزونه قویسانیز گینه‌ده دده‌قورقود آغیرباسار." حقیقتاً دده‌قورقود تورک دیللی‌خلقلرین خصوصاً اوغوزلارین ان بؤیوک ادبی آبیده‌لری اولوب و تورک دیلی ان گؤزل اثرلری نین باشیندا گلیر.

دده‌قورقود داستانلاری ۱۹- نجو عصره قده‌ر علم‌عالمینه مجهول قالمیشدر اثرین ایلک ال یازماسی آلمانیادا " درئسدئن" کتابخاناسیندا فلیشئر (Filischer) طرفیندن ۱۶- نجی عصره‌عاید ال یازمالاری‌لیسته‌سینه آلینمیشدیر. ۱۸۱۵ ده آلمان شرقشناسی دیتس‌بو ال یازماسی‌نین اؤزونو

چیخاردا راق برلین کتابخاناسینا گتیرمیش، "تپه‌گؤز" داستانینی آلمانجا ترجومه‌سیله نشر ائتمیشدیر. دیتس بومناسبتله یازدیغی مقاله‌ده "تپه‌گؤز" بؤیونو هومئرین اؤدیسه (سیکلوپ cyclopes) سیله مقایسه ائتمیش و اودیسه نین یارادیلماسیندا بو بویدا ن استفاده اولوندوغونو سؤیله‌میشـدیر.

۱۸۵۹- دا نولدئکه داستانی ترجومه ائتمه‌گه چالیشمیش، لاکین متنی یاخشی اوخویا بیلمه‌دیگی اوچون ایشینی تاماملایا مامیشدیر. سونرا بؤیوک روس عالیمی پروفسور بارتولد عمرونون چوخ حصه‌سینی بو کتاب اؤزه‌رینده تدقیق و ترجومه ایله کئچیرمیش، لاکین حاضیرلادیغی ترجومه اونون اؤلوموندن سونرا ۱۹۵۰ ده باکی‌دا نشر ائدیلمیشدیر.

۱۹۱۶- دا تورکیه‌ده معلم رفعت دده‌قورقود کتابینی برلین نسخه‌سی اساسیندا عرب الفباسی‌ایله نشرائتمیشدیر. ۱۹۳۸- ده تورک عالیمی‌اؤرخان شائق ائری لاتین الفباسیله نشرائتمیشدیر. ۱۹۵۳- ده اسکی‌دوستوم‌پروفسور محرّم‌ارگین و ۱۹۵۸- ده پرتوناشیلی کتابی‌چاپ ائدیب، واونون بار‌ه‌سینده تحقیقی‌ایشلر آپارمیشلار.

محرم‌ارگین بیرینجی‌جلدده دده‌قورقودون هر ایکی‌نسخه‌سیندن کلیشه‌لرله برابر متنین تامامینی لاتین حرفلریله، بیر ده تحلیلی‌تنقیدینی‌نشر ائتمیش (۱۹۵۸). ایکینجی‌جلدینی‌ده کتابین قرامئر و سؤزلوگونه (لغتنامه) حصر ائتمیشدیر.

۱۹۷۳- ده اورخان شائق "دده‌م قورقودون کتابی" آدیله لاتین حرفلریله چیخاردیغی متنه دده‌قورقوددا کی سؤزلرین معنا و ایضاحلارینی علاوه ائده‌رک کتاب حقینده یازیلان اثرلردن معلومات وئرمیشدیر.

صون ایللرده ایتالیا‌شرقشناسی اتوره روسسی داستانین آیری بیر ال یازماسینی واتیکان کتابخاناسیندا تاپاراق ۱۹۵۰- ده علم عالمینه تقدیم ائتمیشدیر.

واتیکاندا اولان ال یازماسی ۱۶- نجی‌عصره عایددیر و بیرمقدمه ایله ۶ داستاندان عبارتدیر. شمالی‌آذربایجاندا ایلک دفعه پروفسورحمید آراسلی ۱۹۳۹- دا کتابی او زاماندا اولان لاتین یازیسی‌ایله چاپ ائتدیرمشدیر. سونرا ازل. دمیرچی‌زاده، ع. سلطانعلی، م.ح. طهماسب م. رفیعلی، ش. جمشیدوف و باشقالاری علمی‌مقاله‌لر یازمیشلار و دده‌قورقود کتابینی نشر ائتمیشلر.

ایراندا، انقلابدان قاباق دده‌قورقود داستانلارینین بیرقسمی رحمتلی خلق شاعریمیز سهند طرفیندن‌نظمه‌چکیلیب، " سازیمین سؤزو" آدیله نشر ائدیلمیشدیر.

فارسجا ترجومه‌سی، انگلیزجه ترجومه‌لر اساس توتولاراق "باباقورقود"، "دده‌قورقود" آدلاریله چاپ ونشر ائدیلمیشدیر (۱۳۵۵ و ۱۳۵۵).

انقلابدان صونرا کتابین متنی‌بیر مقدمه ایله برابر بوگونکو املامیزلا آقای فرزانه‌طرفیندن نشر ائدیلدی.

داستانلاردا آدی گئچن دده‌قورقود، خلقین مشکل ایشلرینده مصلحتچی بیر حکیم‌دیر. اوغوز بویلارینی تهدید ائدن مختلف دشمنلرین یئنمه یول‌لارینی اؤیره‌تمکدن تا اوشاقلارا و قهرمانلارا آد وئرمه ایشینه قده‌ر مختلف وظیفه‌لری واردیر و هر داستانین صونوندا یاد ائدیلیر. او، عینی زاماندا قوپوز چالان بیر اوزان دیر.

جامع التواریخده دده‌قورقودون دؤرد بؤیوک تورک حکمدارینا مشاورلیک ائتمیش بیر ملت بؤیوگو اولدوغو یازیلمیشدیر.

"کتاب دده‌قورقود علی‌لسان طائفهٔ اوغوزان" آدلی اثرین باش طرفینده‌یازیلان مقدمه‌ده دده‌قورقود حقینده بئله یازیلمیشدیر:

"رسول علیه السلام زمانینا یاخین بیات بویوندان قورقود آتا دئیرلر بیر ار قوپدی. اوغوزون اول کیشی تام بیلیجی‌سی ایدی. نه دئیرایسه، او اولوردی. غیبدن دؤرلو خبرلر سؤیلر ایدی. حقتعالی آنین گؤنلونه الهام ائدردی."

"قورقود آتا اوغوز قومونون مشکلینی حل ائدردی، هرنه ایش اولسه قورقود آتایه دانیشمینجه ایشله‌مزلردی. هرنه‌کی بویورسه قبول ائدرلردی، سؤزین توتوب تمام ائدرلردی."

بو مقدمه‌ده چوخلو آتالارسؤزو ایشله‌دیلمیشدیر. آللاها، حضرت محمّده، ابوبکره، وحضرت علی وشهیدا ولادینا، قرآن کریمه و اونا اینانانلارا، آنا و آتایا محبت افاده ائدن جمله‌لردن صونرا قادینلاری دؤرد بؤلگویه بؤلموش و بونلاردان یالنیز ائوین دایاغی و دیره‌گی دئدیگی قروپو مدح ائتمیشدیر.

مقدمه‌ده "آخرزماندا خانلیق گئری قایی‌یا (قایی‌قبیله‌سی) دگه، کیمسه اللریندن آلمایا، آخرزمان اولوب قیامت قوپونجا، دئدوگی عثمان‌نسلی‌دور، ایشته‌سریلوب گئده یوریر." جمله‌لری حکایه‌لرین عثمانلی‌خاندانی‌نین شرقی آناطولی و غربی‌آذربایجان منطقه‌لرینده حاکم اولدوغو زامان (۱۵– نجی‌عصرین ایکینجی‌یاریسیندا) یازیلا آلیندیغینی گؤسته‌ریر.

بو مقدمه‌دن صونرا، اون‌ایکی حکایه و یاداستان شرح وئریلمیشدیر. بو داستانلار هربیری آیری بوی اولماقلا برابر، دستانی ماجرالارین مشترک طرفلری ده چوخدور. داستانلارین باینده‌رخان زمانیندا باشلاماسی عینی قهرمانلارین باشقا – باشقا داستانلاردا اؤلوشو و دده‌قورقودون هرداستاندا

بیر وظیفه‌ایفا ائتمه‌سی بو داستانلارا بیر بوتؤولوک وئرمیشدیر.
بارتولد و ارگین‌ـین عقیده‌لرینه‌گؤره داستانداکی حادثه‌لر آذربایجان اؤلکه‌سینده جریان ائتمیشدیر. بورادا گنجه، بردع، الینجه‌قالاسی، گؤیجه‌گؤلی، دربند، و بوگون تورکیه‌نین شرق ولایتلری اولان طرابزون، بایبورد، و ماردین یئر آدلاری قید ائدیلمیشدیر. اوغوزلارین قونشولاری دا گورجی، ارمنی و طرابزون روملاری دیر. وقتیله آذربایجانا گلمیش عالیم وسیّاحلار دا دده‌قورقود حقینده ائشیتدیکلرینی اؤز اثرلرینده قید ائدیب، ساخلامیشلار. او جمله‌دن اون یئددینجی عصرده آذربایجانا گلن آلمان سفیری آدام‌اولئاری و تورک سیاحی اولیاچلبی‌نی ذکر ائده‌بیله‌ریک. اولیا چلبی اؤز سیاحتنامه‌سینده دربندده دده‌قورقودون قبری اولدوغونو و شیروانـلیلارین بو قبره بؤیوک احترام‌بسله‌دیکلرینی یازیر. بونا مقابل قزاغستان دا، آرال گؤلونون ۱۵۰ مایل شرقینده قورقود آدلانان شهرین یاخینیندا دا دده‌قورقودا منسوب بیر مقبره واردیر. بو مسئله دده‌قورقودا مخصوص دگیل، بیرچوخ مشهور تاریخی شخصیتلرین ده (یونس‌امره و...) بیرچوخ یئرلرده قبیرلری اولدوغو ادعا ائدیلمیشدیر.
دده‌قورقود داستانلاریندا ایشله‌دیلن دیل آذربایجان و شرقی آناطولی دیلینه دیگر تورک دیل و لهجه‌لریندن داها یاخین دیر، بو دا بوداستانـلارین بومنطقه‌ده‌کی خلق طرفیندن یاراندیغینی ثبوت ائدیر.
البته دده‌قورقود دیلی بوگونکی دیلیمیزدن بیرآز فرقلی‌دیر، لاکین ۱۴/۱۳ـ نجو عصرلرده بو منطقه‌ده یاشایان اوغوزلارین دانیشدیغی دیلین عینی‌دیر. دده‌قورقود دیلینده فارسجا و عربجه‌سؤزلر چوخ آزدیر و اونلارین یئرینه تورکی سؤزلر ایشله‌دیلمیشدیر. مثلاً "عاشیق" یئرینه "اوزان" و "حیله" یئرینه "آل" و "دعا" یئرینه "آلقیش" و "مریض" یئرینه "سایرو" و "اذان" یئرینه "بان" ایشله‌دیلمیشدیر. داستانلارداکی تورکی سؤزلرین بعضیلری ده بوگونکو دیلیمیزده تغییر تاپمیشدیر. مثلاً "قانسی" یئرینه "هانسی" و "قاچان" یئرینه "هاچان" و "توتساق" یئرینه "دوستاق" کیمی.
دده‌قورقود داستانلاری تورکی فعللر، کلمه‌لر و جمله‌لرین زنگین‌خزینه‌سی دیر. کتابین متنینده ایشله‌دیلن آتالارسؤزو و یا اونو خاطرلادان جمله‌لر، بو جمله‌لرین تورک دیلی موسیقی‌سی و قرامئریله اولان تام‌ویغونلوغو سؤزلرده‌کی سجع، قافیه، ردیف و ایچ‌قافیه‌لر دده‌قورقود دیلینه‌بدیعی بیر گؤزل لیک وئرمیشدیر." بابام آت سگیردیشمه (۱) باقسین قیوانسین(۲)، اوخ آتیشما باقسین گووه‌نسین(۳)، قیلیج چالیشما باقسین سئوینسین، دئرایدی"

۱) آت اویناتماق، آت چاپماق ۲) فخر ائتسین ۳) اعتماد ائتسین.

(دیرسه‌خان اوغلو بوغاج خان بۆیو)، و یا " یومرو- یومرو آغلادی ، یانسوق جگریمی تاغلادی(داغلادی) (سالورقازان بویو)، ویا "اۆل زاماندا بیگ‌لرون آلقیشی آلقیش ،قارقیشی قارقیش ایدی" (بامسی بئیرک بویو). بونوع یاریم و ایچ قافیه‌لر و آلیترا سیونلار (عینی‌صامتین تکراری) ۹۰۰ ایل قاباق یوسف خاص صاحب طرفیندن تورکوستاندا یازیلان "قوتادقوبیلیگ "ده موجود-دور. آشاغیداکی منظوم‌پارچادا بیر نوع آلیتراسیونون نمونه‌سینی گۆرورو ک
"قار اۆزه‌رینه قان تاممیش (داملامیش)کیمی قیزیل یاناقلیم .
قوشا بادام سیغما یان (یئرلشمه‌ین) تار (دار) آغیزلوم .
قلمچیلر چالدوغی قاراقاشلوم .
قورومسی قیرق توتام (اووچ) قاراساچلوم . (قانتورالی بویو)
دده‌قورقود داستانلاریندا آتالارسؤزلرینین نمونه‌لرینه ده راستگلیریک
گول تپه‌جیک (تیکان،چالی) اولماز .
اؤلن آدام دیریلمز .
اسکی پامبوق بئز اولماز .
قاری دوشمن دوست اولماز .
آتیلان اوخ گئری قاییتماز .
بوکیمی آتالارسؤزلرینین آز قالا مین یاشی وار .
منظوم پارچالاردا حاکم‌وزن، بعضاً پوزولموش اولماقلا برابر، هئجا وزنی‌دیر و یاخود آزاد شعرشکلینده‌دیر .

یۆجه‌لردن یوجه‌سن	یاوارام یاوارمایام
کیمسه‌بیلمزنئجه‌سن	یا گلم ، یا گلمه‌یم

دده‌قورقود نثرینده تورکی‌نین فاعل + مفعول + فعل ردیفلری محافیظه ائدیلمیشدیر . و حتی منظوم‌پارچالاردا داخی تورک جمله‌ترکیبی قایدالاری مراعات ائدیلمیش ،لاکین هیجانواحساسن غالب گلدیگی جمله‌لرده فعل باشا گلمیشدیر :

چیخسین منیم گۆرور گۆزوم آ دیرسه‌خان یامان سگیریر
کسیلسین اوغلان امن سود داماریم یامان سیزلاییر.

دده‌قورقود بویلاریندا اوغوز تورک لرینین گۆرجی‌لر، آبازلار، طرابزون روملاری‌ایله و حتّی اؤز آرالاریندا کی ساواشلاری شرح وئریلیر . لاکین همان بویلاردا اسکی‌داستانلاردان قالما خاطره‌لر واردیر . دده‌قورقود داستان- لاری نین دا بعضی قهرمانلاری اوغوز داستانینداکی کیمی،خلقه اذیت ائدن بیر جاناواری اؤلدوروب ،شهرت قازانیرلار (باسات - تپه‌گۆز بۆیۆ کیمی)
دده‌قورقود قهرمانلاری دا آتلارینی،قادینلارینی و سلاحلارینی ناموسلاری

اوغوزخانی نین بایندیرخان خانلارخانی خانلاردا داستا نلاردا. سئویرلر. بیلیب، لاکین یئنی حکم‌ائدیر. خانلارا بیگ‌لره، بیرچوخ کیمی اونون و نه‌وه‌سی‌دیر، مثلاً: واردیر ده شخصیتلر یئنی اولان قهرمانلاری ماجرالارین وطنده‌کي قان تورالی آق قویونلو

بئله‌نظره‌گلیرکی

قان تورالی بونلارین باشینداديرر. بئله‌نظره‌گلیرکی قان تورالی‌آق قویونلو دولتی‌نی قوران تورعلی بیگ‌دیر (رسم‌لی تورک ادبیاتی‌تاریخی‌ج۶ نهادسامی بانارلی). خانین ائوی نین (چادیری نین) یغماسی دا اسکی‌دن قالان عادتدر، بئله یغمالاردا ائل رئیسی چادیرینا قیمتلی‌شئیلر ییْغار و بیگ‌لرینه وئردیگی بؤیوک تویدا (قوناقلیقدا) بو چادیری یغما ائتدیرردی. بو عادت سونراکی عصرلرده سؤفره یغمالاماق (خان یغما) شکلینده دوام‌ائتمیشدیر ("خان یغما" دئییمی‌نین کؤکو. عبدالقادر اینان. تورک دیلی‌درگیسی $\frac{۱۹۸۰}{۷۰}$) بو یغماعنعنه‌سی مال و وارلیغین بیرنوع عدالتله توزیعی طریقه‌سی‌کیمی تورکلرین داها چوخ داخلی حیاتلاریندا جاری اولان عادتلریندن دیر.

دده‌قورقود داستانلاریندا تورک بویلاری نین(طایفه) اجتماعی‌یاشامالاری چوخ جانلی و بدیع شکیلده گؤسته‌ریلمیشدیر.

دلی‌دؤمرؤل داستانی عائله‌آراسینداکی باغ و سئوگی‌نین تورکلرده نه درجه قوّتلی و محکم‌اولدوغونو گؤسته‌ریر. تانری‌یه قارشی بیرگناه ایشله‌دیگی‌اوچون اؤلومه‌محکوم اولان دلی‌دومرول، جانینی آلماغاگلن عزرائیله "سن آرادان چیخ! منیم‌جانیمی‌آلاجاقسا تانری آلسین" دئییر و آللاه‌طرفیندن عفو ائدیلیر بو شرطله کی، دلی‌دومرول جانی‌یئرینه آیری جان تاپاجاق، و اؤز جانی آزاد اولاجاقدیر. دلی‌دومرول هرکسه مراجعت‌ائدیر، اونون یئرینه اؤلمه‌گه حاضر اولمور، حتی آنا و آتاسی‌دا "دونیاشیرینديرر" دئییرلر" سونوندا دلی‌دومرول مأیوس‌اولور و آروادینا مراجعت‌ائدیر و اؤلندن سونرا آروادینین تازادان ائولنمه‌گینه رضایت‌وئریب، آنجاق‌ایکی اوغلانلارینی باشسیز قویماماسینی ایسته‌ییر. قادین بو سؤزلره عصیان ائدیر و بئله‌دئییر:

نه دئرسین، نه سؤیلرسین
گؤز آچوبان سنی گؤردوگوم
کؤنول وئروب سئودوگوم
قوچ ییگیدوم، شاه‌ییگیدوم
قارشی یاتان قاراداغلاری
سندن سونرا من نیله‌رم
یایلار اولسام، منیم گؤروم اولسون.
صوووق – صوووق صولارون

ایچر اولسام، منیم‌قانوم‌اولسون.

صونرا اوجا سسله‌بئله‌دوام ائدیر:

آلتون آقچام خارجایور اولسام
منیم کفنیم اولسون
طاولا - طاولا (طویله) شاهباز آتون
بینر اولسام، منیم تابوتوم اولسون
سندن صونرا بیر ایگیدی
سئووب وارسام بیله‌یاتسام
آلاییلان اولوب منی سؤکسون (ساچسین)
سنون اول مخنّث آتان - بابان
بیر جاندا نه‌وارکی سنه قییاماميشلار
عرش تانیق (شاهد) اولسون ،کورسی تانیق اولسون
یئر تانیق اولسون ،گؤک تانیق اولسون
قادر تانری تانیق اولسون
منیم جانیم سنین جانینا قوربان اولسون.

و,اری نین یئرینه اؤلمه‌گه راضی اولور. لاکین اری اونون اؤلمه‌گینه راضی اولمور و آللاها بئله یالواریر:

آلیریسن ایکیمیزین جانین بیله (برابر) آلگیل
قوْری سن ایکیمیزین جانین بیله قورگیل
کرمی چوخ قادر تانری.

آللاه دا، بونلارین بو درجه بیر- بیرینه باغلی و فداکار اولماغیندان آخوشی گلیر و ایکیسی‌نی ده یاشادیر.

دده‌قورقود داستانلاریندا قادینا وئریلن‌اعتبار و اهمیت‌ده، شایان توجه و اسکی‌بیر عنعنه‌نین خصوصیتلریندن دیر. کیشیلر یالنیز بیرقادین آلیر و تعدّد زوجات‌هنوز مرسوم اولمامیشدیر. قادین اسکی تورک و آذربایجان خلقلری آراسیندا کیشی‌کیمی‌دیر و اونونلا هرجهتدن اورتاق بیرحیات یاشیر، قادین آتا مینیر،سلاح باغلیر، و ارلر کیمی ساواشا گئدیر.

سلجان خاتون(۶- نجی‌داستان) تک باشینا دوشمن آتلیلارینا هجوم‌ائدیر و اونلاری تارومار ائدیر. بوْرلاخاتون(۲- نجی‌داستان) دوشمن الینده اسیرکن هر دوْرلو ایشکنجه و اذیّته دوْزور ،لاکین تسلیم اولمور. بوقهرمان قادین ۴- نجو داستاندا اوغلونو زنداندان قورتارماق اوچون‌اؤز آداملاری ایله دوشمنه‌هجوم‌ائدیر و اونلاری قیلیجی‌ایله اؤلدورور و اوغلونو آزاد ائدیر.

چیچک بانو (۳ ـ نجو داستان) بیرکیشی‌ایله آت چاپماق و اوخ آتماق مسابقه‌سینه‌گیریر و حتّی اونونلا گوْله‌شیر.

قادین،خان قیزی دا اولسا ان بؤیوک شرفی آنا ، خصوصاً اوغول آناسی اولماقدیر. آنالار بالالارینی اؤزلری امیزدیریر و تربیه ائدیرلر. اوشاق بیرآز بؤیویندن سونرا ، اونا اوخ آتماق ، آتا مینمک و اوْوا گئتمک ، و ساواشدا قیلیج چکمک اؤگره‌دیرلر. اوشاقلار بؤیوک اولاندان سونرا دا ،آتا بالالارینین سؤزلرینه قولاق آسماغی بیر دینی وجیبه کیمی سایرلار.

دده‌قورقود داستانلاریندا تک تانری‌یا اینام (اعتقاد) و اسلام دینی چوخ قوّتلی‌دیر، لاکین اسکی کؤچه‌به اینانیشلاری و شامانیزم دؤوری عادت و خاطره‌لری ده هنوز یاشاماقدادیر.

مثلاً اوغوللارینا ایلک دفعه اوْو اوْولادیقدان سونرا جشن توتورلار،بیر ایگیت و یا قهرمان اؤلنده اونون آتینی اؤلدوروب ،جنازه مراسمی‌توتورلار (۴ و ۱۰ نجو داستان). بئیرک اؤلدوگو زامان آتلارینین قویروغونون کسیلمه‌سینی ایسته‌ییر. بیر اوغلان آنجاق ساواشدا جسارت و ایگیتلیک گؤسته‌ریرسه ، اونا آد قویولور و صو، آغاج و داغا حرمت بسله‌ییرلر و هنوز بوزقورد مبارک سایپلیر (۲ـ نجی‌داستان) و هرایل خانین ائوینی یغما ائدیرلر.

اسلامدان قاباقکی زامانلاردا تورکلر آراسیندا عزیز و مقدس‌سایپلان ایشیق ، صو، آغاج و آت دده‌قورقود بویلاریندا مکرّر صورتده اؤوولموش ، و اسلامی رنگ آلمیشدیر. مثلاً قازانین‌اوغلو اوْروز اسیر دوشدوغو زامان آغاجا بئله‌خطاب ائدیر:

آغاج ـ آغاج درایسم سنه آرلانما آغاج
مکّه‌ایله مدینه‌نین قاپوسی آغاج
موسا کلیمین عصاسی آغاج
بؤیوک ـ بؤیوک صولارین کؤپروسی آغاج
قارا ـ قارا دنیزلرین گمیسی آغاج
شاه‌مردان علی‌نین دؤلدولونون آگَری آغاج
ذوالفقارین قیْنی‌ایله قبضه‌سی آغاج
شاه‌حسن له ، حسینون بئشیگی آغاج
اگر اردور، اگر آرروات‌دور، قورخوسو آغاج
باشون آلاباخار اولسام باش‌سوز آغاج
دیبین آلاباخار اولسام دیب‌سوز آغاج
منی سنه آسارلار، گؤتورمه‌گیل آغاج

گؤتوره‌جک اولوریسن ییگیت‌لیگیم سنی تۇتسون آغاج
بیزیم‌ائلده گره‌ک ایدون آغاج
قارا هندو قوللاریما بۇیور ایدیم آغاج
سنی پاره – پاره دوغرایالاریدی آغاج
آت دئمه‌زم سنه، قارداش دییه‌رم
قارداشیمدان یئگ !
باشیما ایش گلدی.
یولداش دییه‌رم، یولداشیمدان یئگ .
(بامسی بئیرک داستانیندان)

اوغوزلار دوشمنلرینه "کافر" دئییرلر و اونلارلا ساواشماغی جهاد کیمی تلقی‌ائدیرلر. ایگیتلر دوشمن‌ایله ساواشدا، داردا قالاندا، آری سودان (آبدست)آلیب ایکی‌رکعت نماز قیلیر و حضرت محمدین آدینا صلوات چئویریر و بئله‌جه دوشمنه غلبه چالیرلار. لاکین تویلاردا و شنلیک مجلسلرینده ده شراب ایچیرلر و بونو دا گناه‌سایمیرلار. آند ایچرکن دینی‌مقدساتا یوخ، اسکیدن بری مقدّس‌سایدیقلاری سلاحلارینا و بوکیمی‌شئیلره آند ایچیرلر.
قیلیجیما دوغرانایین(دوغرانیم)
اوخوما سانجیلایین
یئر کیمی کرتیله‌یین(یاریلیم)
تورپاق کیمی ساوورلایین
اوغلوم دوغماسین،دوغسا ، اون گونه وارماسین
اسلامدان قاباق تورکلر آراسیندا آت‌اتی یئمک و اوندان احسان‌وئرمک تانری آدینا قوربان وئرمک عادت‌ایدی . هله میلاددان قاباق بونا هرودوت اشاره ائتمیشدیر.
داستانلاردا آدلاری کئچن قهرمانلار و دیگر شخصیتلرین آدلاری اسکی تورک آدلاری دیر (دیرسه‌خان،باینیدیرخان،سالورخان،قازان،دلی‌دومرول وس) بوکیمی خصوصیتلر بیرچوخ محقّقلری(بارتولد،جفری لویس،علی‌بیگ زاده وس) بو عقیده‌یه سوق ائتمیشدیرکی، دده‌قورقود داستانی ان یاخین ۶/ ۷– نجی میلادی عصرلرین یادگاری اولوب ، صونرادان اسلامی‌رنگی آلمیش و آذربایجان منطقه‌سینده وقوعه گلن حادثه‌لرله انکشاف ائتمیش و یازی‌یا آلیندیغی زامان صون شکلینی‌آلمیشدیر.
داستانلاردا ،موسیقی‌نین خلقین حیاتیندا فوق‌العاده مهم و یایغین اولدوغو گؤزه چارپیر. قهرمانلار ساواشلاردا و تک به‌تک دؤیوشلرده قوپوزلارینی چالا– چالا قهرمانلیق شعرلری اوخویاراق ساواشا گیریرلر

اونلاری، آروادلاری و یولداشلاری،توپلو حالدا اوخودوقلاری قهرمانلیق شعرلزیله شوقه گتیریرلر. عشق ،محبت و آیریلیق سؤزلرینی ده قوپوز چالا‌چالا آهنگلی سؤزلرله بیان ائدیرلر. ملی‌سازلاری اولان قوْپوُز اونلارین آراسیندا او قده‌ر عزیزدیر و مقدس‌دیرکی،الینده قوپوز اولان رقیبه قیلیج چکمیرلر (سئیرک داستانی)

دده‌قورقود داستانلاریندا خلق آراسیندا کؤک سالمیش اولان دوغرولوق و عدالت‌مفهومی دا مهم‌دیر. بوشون بیرمثالینی دیرسه‌خانین بویوندا گؤرورروک : دیرسه‌خانین محافظ گاردینی‌تشکیل وئرن ۴۰- ایگیدی اونون‌تکجه اوغلو بوغاجا گیجیک‌لری گلیب ،اونون حقینده آغیر افترالار دئییب، دیرسه‌خانی اوغلونو اؤلدورمه‌گه مجبور ائدیرلر. آتاسی بیرا وخلا اوغلونو وورور و صونرا افترالار میدانا چیخیر و عینی‌آدملار دیرسه‌خانی توتوب‌ غا اسیرکیمی ساتماق ایسته‌ییرلر. اؤلومدن قورتولان اوغلو آتاسی‌نی قورتارما گلنده آتاسی اونو تانیمیر و بو سؤزلری دئییر: منی قورتارماغا گلدینسه اوغلانجیغیمی اؤلدورموشم ییگیت دؤن گئت."

سالورقازانین ائوی یغمالاندیغی بویدا، نئچه مهم‌نکته گؤزه چارپیر: اولاّ وطنپرورلیک مفهومی دقّتیمیزی جلب ائدیر. قازان خان اؤز یوردونو قوْرویور، لاکین دوشمنلرین غفلتاً باسقینی‌نی ائشیدن بوتون‌اوغوز بهادرلاری (دلاورلر) آیاغا قالخیر، و قازان خانین آناسی،آروادی،اوغلو و باشقا آدملارینی اسارتدن خلاص ائدیر.

ایکینجی‌مهم نکته آنا- اولاد محبّتی و ناموس ،شرف مدافعه‌سی‌دیر. دوشمنلر قازان خاندان انتقام‌آلماق اوچون اسیر ائدیلمیش‌آروادین‌مجلسه گتیریب ساقی‌کیمی شراب‌گزدیرمه‌سینی ایسته‌ییرلر، لاکین بو ذکی و اؤسلو (عقللی) قادینین تدبیریله قیرخاینجه بئللی‌قیز بیر آغیزدان اؤزلرینی بورلاخاتون اولدوغونو سؤیله‌ییرلر. شوکلو ملک باشقا بیر حیله‌ایشله‌ییر و قازان اوغلو اوْروزو دوغراییب اتیندن کباب حاضیرلاسینلار- دئییر ،کیم یئمه‌سه او، اوْروزون آناسی‌دیر. آنا اوغلونون دوغرانیب‌کباب ائدیلمه‌سینه دؤزه‌بیلمه‌ییب ،اوغلونا نصیحت‌دانیشیر. اوْغلو دوشمنلر طرفیندن دوْغرانیب ،کباب ائدیلمه‌سینه‌راضی اولور، لاکین آناسی‌نین دشمنلره ساقی اولماغینا هئچ بیرشکیلده‌راضی اولمور و آناسینا بئله‌دئییر: دوشمنلر منیم اتیمدن کباب پیشیریرسه باشقالاری بیر یئسه ،سن ایکی‌یئ."بودا بیزیم اجدادیمیزدا ناموسون جاندان داها عزیز اولدوغونو گؤسته‌ریر

بورادا بیر نکته‌ده شایان توجه‌دور. قازان خان اسیردوشموش‌آناسینی بوتون اسیرلردن و دولتیندن عزیز سابیر. دوشمنه چاتان کیمی آق بیرچک

آنا سینی‌ایسته‌ییر :"مره شوکلو ملک ! آغیر خزینه‌م ،بول آخچامی گتیرمیسن سنه‌خرجلیک اولسون .قیرخ اینجه‌بئللی قیزلار بوُرلاخاتونو گتیرمیسن سنه یئسیر اولسون . قیرخ ایگیدیله اوغلوم اوروزو گتیریبسن سنه مینیت اولسون . قاریجیق آنامی گتیریبسن، مره کافر! آنامی‌وئرگیل منه ، ساواشمادان، وورو‌شمادان قاییدایم گئری دوُنه‌ییم ، گئده‌ییم ."

بو بوُیدا ان جالب سیمالاردان بیری قاراجا چوبان دیر. او، امکچی خلقین نماینده‌سی‌دیر. اونداکی‌خارق العاده گوّج،خلق گوّجودور. اساساً بیزده چوبان عقلی، باجاریغی،تدبیر و سخاوتیله مشهوردور. آتالاریمیز دئمیشلر :" بورولدون ساربانا ،آجیدین چوبانا " . او، قازانین قویونلارینی دوشمنه تسلیم ائتمه‌مک اوچون اونلارین وعده‌لرین قبول ائتمه‌ییب آلتی‌یوز کیشی‌ایله ساواشیر و ایکی‌قارداشیتی شهید وئردیگی‌حالدا اونلارلا ساواشا دوام‌ائدیر . بو خارق‌العاده قوّته‌صاحب اولان ییگیت‌چوبان قازان طرفیندن آغاجا باغلاناندا هئچ بیرمقاومت‌گوُسترمیر . بونونلا بئله قازانی تک قویماماق اوچون باغلاندیغی آغاجی یئریندن قوپاریب ،قازانی‌تعقیب ائدیر .

کتاب دده‌قورقود و سونراکی خلق داستانلاری

دده‌قورقود بویلاری سونراکی خلق داستانلاریمیزا مهم‌تأثیر گوُسترمیشدر. ایستر قهرمانلیق ،ایسترسه محبت‌داستانلاریمیز شکل اعتباریله کتاب دده‌قورقود کیمی قوُرولموشدور . بونا ان یاخشی‌مثال کوراوغلو داستانی، اصلی وکرم و عاشیق غریب داستانلاری دیر .

دده‌قورقوددا ۱۲ بوُی ،کوراوغلودا ۱۸ بوی واردیر ،هربیر بویدا بیر قهرمان تصویراولونور ، لاکین بوتون بویلاردا دده‌قورقود کیمی کوراوغلو دا اشتراک ائدیر و دلیلر چتینلیگه‌دوشنده کوراوغلو اونلارین هارایینا چاتیر . یالنیز کوراوغلو اساساً قهرماندیر ،دده‌قورقود ایسه بیلیجی، آق ساققال و اوُزاندیر .

بوتون داستانلاریمیز دده‌قورقود داستانلاری کیمی نثر ونظم‌دن تشکّل ائتمیشدیر . دده‌قورقود بویلاریندا اولدوغوکیمی، کوراوغلو دادا قهرمانلار دلی آدلانیرلار .

کوراوغلو داستانیندا حمزه‌نین قیرآتی قاچیرتماسی و کوراوغلونون عاشیق پالتاریندا حسن پاشانین مجلسینده‌ائتدیکلری، بامسی بئیره‌گین اوُزان پالتاریندا طوی مجلسینده ائتدیکلرینه چوخ بنزه‌ییر . حسن پاشا دا کوراوغلونا اجازه‌وئریرکی گئدیب ،یئییب ،ایچسین و دوُیسون ،سونرا

مجلسه‌گلسین. قازان خان دا باسمی بئیره‌گه اجازه‌وئریرکی، ایسته‌دیگی کیمی‌یئسین،ایچسین و سونرا مجلسه‌گلسین. بئیره‌ک حبسدن قورتولان کیمی آتینین یانینا گلیر، بوزآت اونو تانییر و کیشنه‌ییر، و بئیره‌ک اونو اؤپور. کوراوغلودا اؤز آتی‌حقینده کئچل حمزه‌یه‌دئییر: حمزه، آتی‌یاخشی ساخلا،آت ایگیدین قارداشی‌دیر.

بوتون بونلار گؤسته‌ریرکی،قهرمانلیق داستانلاریمیزدا خصوصیله‌کوراوغلو دا قدیم‌داستانلاریمیزدان اولان دده‌قورقود عنعنه‌لریندن گئنیش شکیلده استفاده ائدیلمیشدیر. بو دا کوراوغلونو یارادان عاشیقلارین دوغرودان دا اوزانلارین خلفی‌اولدوغونو ثبوت ائدیر. دده‌قورقود بویلاریله محبت داستانلاری آراسینداکی بنزرلیک‌لر ده چوخ جالب‌دیر.بونلاردا ،هم شکیل هم‌ده مضمون جهتدن اوخشارلیق چوخدور. مثلاً عاشیق غریب داستانی موضوع وقهرمانلارین طالعی‌نین تصویری نقطهٔ‌نظریندن"باسمی بئیره‌ک "بویو اوزه‌ر- ینده قورولموشدور. بورادا عاشیق غریب وطنیندن،احتیاجدان اؤترو اوزاق دوشموش ،حالبوکی، بئیره‌ک دوشمنلره اسیر دوشوب ،اوزاقلارا آپاریلمشدیر بئیره‌ک قهرمانلیغی‌ایله دقتیمیزی جلب ائدیر ،عاشیق غریب ایسه صنعتکار عاشیقدیر. نشانلانیب ، ائولنمک ایسته‌ین بانوچیچک له بئیره‌گین‌اوخ‌آتیب آت‌چاپماسی، گولشمه‌سی ده شاه‌اسماعیل‌ایله عرب زنگی‌احوالاتینی‌خاطرلادیر.

دده‌قورقود بویلاریندان "باساتین تپه‌گؤزو اؤلدورمه‌سی" بویو" نوروز داستانینا بنزر. نوروز داستانیندا " کله‌گؤز یول کناریندا دورور وگلن - گئده‌نی سویوب‌غارت‌ائدیر. نوروز اونونلا ووروشور، اونو اؤلدورور"

دده‌قورقود داستانلاری‌نین سونوندا دده‌قورقود گلیب ، قوپوز چالیر، بعضاً‌آد قویور یاخود دا بیر خیرخواه آق ساققال کیمی خیر- دعا ائدیر: "دده‌م قورقود گلدی ،شادلیق چالدی، بوی بویلادی، سوی سؤیله‌دی ، بو اوغوزنامه‌نی دوزدی، قوشدو، بؤیله دئدی: یئرلی قاراداغلارین ییخیلماسین ،کؤلگه‌لیجه قایا آغاجین کسیلمه‌سین! چاپارکن آق بوز آتین بودره- مه‌سین. چالیشاندا قارا پولاد اؤز قیلیجین کوتمه‌سین ..." وسایره.

بئله سونلوقلار سونرا یارانان خلق داستان و حکایه‌لریمیزده ده واردیر. قهرمانلار اوزاق سفردن قاییدیر، اؤز سئوگیلی‌سینی ده گتیریر، بؤیوک شادلیق اولور، بو زامان عاشیق گلیب ، اونلارین طویونو ائدیر، و دوواق قاپما سؤیله‌ییر. داستانلارین اؤللرینده بؤیوک نذیر- نیازدان سونرا اوشاقلارین دونیایا گلمه‌سی‌مسئله‌سی ده دده‌قورقوددان سونرا یاران داستانلاردا (اصلی وکرم، لیلی ومجنون،شاه‌اسماعیل، عباس و گؤلگز وس)ده تکرار ائدیلمیشدیر.

صون اولاراق ، دده‌قورقود حقینده یازدیقلاریمی آشاغیداکی سؤزلرله‌قورتارماق ایسته‌ییرم:

دده‌قورقود کتابینی اوخودوقدان صونرا ، اونون حقینده یازیلان مختلف اثرلری مطالعه‌ائتدیم. صونرا دده‌قورقود داستانلارین متنی‌نی تدقیق‌ائتدیم متنده‌کی سؤزلر و جمله‌لری بوگونکو آذری و آناطولی تورکجه‌لریله‌مقایسه‌لی اولاراق گؤزدن کئچیردیم. همچنین یئرلرین آدلارینا و داستانلارین موضوع‌لارینا دقت‌ائتدیم و دیگر محقّقلرین وئردیگی معلوماتی دا نظرده توتاراق بو نتیجه‌یه گلدیم:

دده‌قورقود داستانلاری اوغوزلارین، ریشه‌سی اورتا آسیایا قده‌ر اوزانان و آذربایجاندا و شرقی آناطولی‌ده جریان ائدن حادثه و ماجرالارین‌انکشاف ائتمیش شکیللری‌دیر. دیل باخیمیندان آذری و آناطولی تورکجه‌سی‌نین داها بیر- بیریندن آیریلمامیش زامانا عائد اولان اوغوز توکجه‌سی‌دیر. جمله ترکیبی و سؤزلر آذری تورکجه‌سینی خاطره‌گتیردیگی‌کیمی، آناطولی دا ایشله‌دیلن چوخلو سؤزلر و اصطلاحلاری دا حاوی دیر.

یئرلر (گنجه ، بردع ، الینجه‌قالاسی،گؤیجه‌گؤلی،درشام و دربند)آذربایجان اؤلکه‌سینه عایددیر. لاکین آناطولی‌نین شرقی ولایتلریندن(طرابزون ، بایبورد، و ماردین) ده کافر قومشو یئرلری کیمی بحث ائدیلیر. بو دا بیزه حادثه‌لرین تاریخی‌حقینده تقریبی بیر بیلیگی وئره‌بیلیر و حادثه‌لرین‌بو یئرلرین تورکلر طرفیندن فتح ائدیلیب ،و مسلمانلاشدیریلماسیندان و تورکلشمه‌سیندن قاباق ،یعنی ۱۲- نجی عصرده و یا داهاقاباق جریان ائتدیگینی گؤسته‌ریر. حادثه‌لر آذربایجاندا جریان ائتدیگی‌حالدا ، بوگون دده‌قورقوددا بیزیم بیلمه‌دیگیمیز سؤزلر داها چوخدور، بو دا دیلیمیزین انکشافیندان آرتیق بؤیوک حصه‌سینی ایتیردیگیمیزدن ایره‌لی گلمیشدیر. بونا گؤره ده ایتیردیگیمیز و اونوتدوغوموز تمیز تورک سؤزلرینی آتالاریمیزدان قالان بو ادبی‌خزینه‌دن سئچیب ،یازیلاریمیزدا و حتی‌دانیشیغی‌میزدا ایشلتمه‌میز لازم‌دیر.

بوباره‌ده "وارلیق" مجله‌سی‌نین تیرآیی ۱۳۶۰ صاییندا " کتاب دده‌قورقود اؤلمز سؤز خزینه‌میزدن اینجی‌لر" آدلی‌تحقیقی‌مقاله‌میز نشر ائدیلمیشدیر.

کتاب دده‌قورقود فصلی‌نین صونوندا ، دده‌قورقود داستانلارینین خلاصه‌لرینی و نمونه‌اوچون داستانلارین ان قیصالاریندان اولان "دلی‌دومرول" (۵ - نجی داستان) بویونو عیناً نقل ائدیریک:

۱ - دیرسه‌خان اوغلو بوغاجین بویو

: خانلارخانی بایندیرخان ایلده

بیردفعه طوی (قوناقلیق) ائدیب ، اوغوز بیگلرینی قوناق چاغیراردی .
همین طوی گونلریندن بیرینده ،او ،امر ائدیرکی، اوغلو اولانی آغ اوتاغا ،
قیزی اولانی قیزیل اوتاغا ، اولادی اولمایانی دا قارا اوتاغا آپارسینلار.
صونسوز آدامنلارا آنجاق قارا قویون قوْوورماسی وئرسینلر. دیرسه‌خان بورایا
گلنده ، اونو قارا اوتاغا آپاردیلار. مطلبدن خبردار اولان کیمی، او، ائوـ
ینه قاییدیر. اوزون نذیرـ نیازدان صونرا ، اونلارین بیراوغلو اولور.
اوغلان اون بئش یاشینا چاتیر. بیرگون دیرسه‌خان اوغلو اوچ اوشاقلا میدان ـ
چادا اوینا ییر. اوشاقلار باییندیرخانین نهنگ بوغاسینی گؤرن کیمی
قاچیرلار. دیرسه‌خانین اوغلو ایسه جسارتله ایره‌لی‌گلیر، بوغانی یئره
ییخاراق باشینی‌کسیر.
ده‌ده‌قورقود گلیب اونا " بوغاج" آدینی‌قویور. باییندیرخان دا اونا
بیگ لیک وئریر. بو، بیرچوخ ایگیدلرده حسد حسّی اویادیر. اونلار دوشونو-
رلرکی، بوغاجین قهرمانلیغی اونلاری نظردن سالابیلر. ایگیرمی ایگیت
دیرسه‌خانا یالاندان گلیب دئییرلرکی، اوغلون آغساققال قوجالاری سؤیدو
آغ بیرچک قاریلاری تحقیر ائتدی. ایگیرمی باشقا ایگیت ایسه خبرگتیریر
کی، اوغلون یاراماز ایشلره مشغولدور، اونو اؤلدورمک مصلحت دیر. عکس
تقدیرده ،اوْ ،اؤز آتاسینا دا قصد ائده‌بیلر. اونا مصلحت‌گؤرورلرکی،اوغلو
نو اوْوا چیخماق بهانه‌سی‌ایله آپاریب اؤلدورسون. دیرسه‌خان بو تکلیفی
به‌یه‌نیر، اوْو زامانی اؤز اوغلونو اوخلاییر.
آنا ، اوْودان قاییدانلار ایچه‌ریسینده اؤز عزیز بالاسینی گؤرمه‌دیکی
اوچون برک هیجان گئچیریر. آنا اوره‌گی دؤزمور. او، قیرخ قیزلا برابر
اوغلونو آختارماغا گئدیر.
اوغلان، آتاسینین اوخو ایله ییخیلان کیمی، بوزآتلی،یاشیل دونلو خضر
(الیاس) یانینا گلیب یاراسینی سارییر ،اونا دئییرکی، سنه بو یارادان
اؤلوم یوخدور. داغ چیچه‌گی، آناسودو بو یارایا ملحم‌دیر.
آنا ، اوغلونو تاپان کیمی همین ملحمله اونو ساغالدیر، بوغاجی
حکیملرین یانیندا ساخلاییب ، دیرسه‌خاندان گیزله‌دیر.
ائله بوزامان دیرسه‌خانین اطرافینداکی نامردلر اونو حبس ائدیرلر.
دیرسه‌خانین اوغلو اؤز آتاسینی نامردلرین الیندن خلاص ائدیر.

۲ ـ " سالورقازانین ائوی نین یغمالانماسی "

بو بویدا گؤسته‌ریلیر :
کی، قازان خانین اوْودا اولدوغونو جاسوسلار دوشمنه خبر وئریر. اونلار
گلیب قازان خانین وارـ دولتی‌نی، مال ـ قاراسینی، آت و ده‌وه‌لرینی
آپاریر. آناسینی،آروادی ساچی‌اوزون بوُرلاخاتونو، و اوغلو اوْروزی اسیر

ائدیرلر. بوندان خبرتوتان قازان قاراجا چوبانین کۆمه‌گی‌ایله دوشمنلری تاپیر، بۆیوک ساواش اولور، قازان خان اۆز طرفدارلاریله غلبه چالیب، گئری دۆنور. دده‌قورقود گلیب شنلیک کئچیریر، بو احوالاتلاردان "اوغوزنامه" دوزه‌لدیر، اۆز نصیحتلری‌ایله دینله‌ییجی‌لره خئییر-دوعا وئریر.

قۆلدا، اساس ایده‌یا وطنپرورلیک دیر. قازان خان اۆز یوردونو قورویۆ دوشمنلرین غفلتاً باسقینی‌نی ائشیدن بوتون اوغوز باهادیرلاری آیاغا قالخیر، قازان خانین آناسی، آروادی، اوغلو و باشقا آداملار اسیرلیکدن خلاص ائدیلیر. همین قولدا، آنا- اولاد محبتی، ناموس، عصمت مدافعه‌سی خصوصی بیر احتراملا قلمه‌آلینمیشدیر. مثلاً دوشمنلر قازان خاندان انتقام آلماق اوچون اونون اسیر آلینمیش آروادینی مجلسه‌گتیریب، شراب پایلاتماق ایسته‌ییرلر، لاکین قیرخ اینجه‌بئللی‌قیز هامیسی بیرآغیزدان اۆزلری نین "بورلاخاتون" اولدوغونو دئییرلر. بئله اولدوقدا، شوکلو ملک تاپشیریر کی، قازانین اوغلو اۇروزی دوغراییب، اتیندن کباب حاضیرلاسینلار، هر کیم‌یئمه‌سه، دئمه‌لی او، اوروزون آناسی‌دیر. آنا، اولادینی چوخ سئویر، اونون اۆلومونه هئچ بیر وجهیله راضی اولابیلمیر، آنجاق ناموس مقدس‌دیر، اونا گۆره ده اوروز آناسینا مصلحت‌گۆرورکی، دوشمنلر اونون اتیندن کباب بیشیرسه‌لر باشقالاری بیر یئسه، او، ایکی یئسین. دوشمنه باش اگمک، ناموسی ساتماق اولماز.

بورادا، بیرجهت‌ده دقّته لایق دیر. قازان خان اۆز آناسینی، وار-دولتدن، بوتون اسیرلردن عزیز سایبر، دوشمنه چاتان کیمی آغ‌بیرچک آناسینی طلب ائدیر" مره‌شوکلو ملک آغیر خزینه‌م، بول آخچامی گتیرمیسن سنه خرجلیک اولسون. قیرخ اینجه‌بئللی قیزلا بورلاخاتونو گتیرمیسن، سنه یئسیر اولسون، قیرخ ایگیت‌له اوغلوم اوروزی گتیرمیسن قولون اولسون طۆوله- طۆوله شاهباز آتلاریمی گتیرمیسن سنه منّت اولسون،قاریجیق آنامی گتیرمیسن مره‌کافر آنامی وئرگیلن منه، ساواشمادان ،ووروشمادان قئیدیم گئری دۆنوم، گئدیم". بوتون بو مسئله‌لر او زامان خلقین دوشونجه‌لری حقینده تصوّر وئریر.

۳- بایبورانین اوغلو بامسی بگره‌ک بۆیو : بو بویدا بگره‌کین قهرمانلیغیندان، سئوگی‌یه صداقتلی اولماسیندان دانیشیلیر. بیرچوخ بیگلرله یاناشی، بایبورابیگ ده بایبندیرخانین مجلسینده اشتراک ائدیر. او، بایبندیرخانین یانیندا دایانمیش جوانلاری گۆرنده سونسوزلوغونو یادینا سالیب ،هۆنکور- هۆنکور آغلاییر. هامی دوعا ائدیرکی، اونونا وغلو اولسون. بایبجان‌ایسه آرزولاییر قیزی اولسون و اۆز قیزینی بایبورانین

دونیایه گله‌جک اوغلونا گؤیک‌کسمه ائتسین. هر ایکی‌سی‌نین آرزوسو باش توتور. بابیورا بیگ آدا ملارینی روم‌ائلینه (استانبولا) گؤنده‌ریرکی‌دونیایه یئنیجه گؤز آچمیش اوغلو اوچون دگرلی هدیه‌لر آلیب گتیرسین.

بو اوغلان اون بئش یاشینا چاتسا دا، هله‌لیک بیر قهرمانلیق گؤسترمه‌دیگیندن آدسیز اولاراق قالیر. او، بیرگون آتلانیب، اووا چیخیر. همین یئردن گئچن تاجرلری یول کسنلر صویورلار. تاجرلردن بیری کؤمک اوچون اونا مراجعت ائدیر. او، تاجرلرله و ایگیت اوغلانلارلا بیرلیکده قولدورلارین اوزه‌رینه هجوما گئچیب غلبه چالیر. تاجرلر روم ائلیندن گتیردیکلریماللاری اونا گؤسته‌ریب، تکلیف ائدیرلرکی، خوشلادیغی‌نی گؤتورسون. او، بیر دنیزقولونو، بوز آیغیری، آلتی‌پرلی گؤرزو، بیر ده آغ‌توزلو یایی ایسته‌ییر. تاجرلر چوخ پرت اولورلار، اوغلان سببی‌نی صوروشدوقدا، اونا دئییرلرکی، بونلاری بیگیمیز بابیورانین اوغلونا هدیه آپاریریق. اوغلان بیر سؤز دئمه‌دن اونلاردان اوزاقلاشیر. تاجرلر بابیورابیگین یانینا گلیب چاتدیقدا، اؤز خلاصکارلارینی اونون یانیندا گؤروب، راضیلیق و مهربانلیق حسّی‌ایله اوغلانلا گؤروشور، صونرا دا آتاسینا یاخینلاشیرلار. تاجرلر آتانی مطلبدن خبردار ائدیرلر. دده‌قورقود گلیب اونا "بامسی بگره‌ک" آدینی قویور.

شادلیق علامتی اولاراق بیگلر اووا چیخیرلار. بامسی بگره‌ک بیر جیرانی قووا ـ قووا یاشیل چمنلیکده قورولموش چادیرین یانینا گلیب چیخیر. او، چادیردا دینجلمکده اولان بانو چیچکله گؤروشور. بیر ـ بیرینی تانییرلار (بو، اونون گؤبک‌کسمه‌سی‌ایدی) قیزیل اؤزوگونو قیزین بارماغینا تاخیر. بگره‌ک، بانوچیچه‌گی اونا آلماغی آتاسیندان خواهش ائدیر. لاکین بانو چیچه‌گین قارداشی دلی‌قوچر بو ایشه مانع اولور. ائلچی‌لیک وظیفه‌سینی دده‌قورقودا حواله ائدیرلر، او، ائلچی‌لیگه گئدیر. همین گئجه یئددی‌یوز نفر قولدور بگره‌کی اوتوزدوققوز ایگیت دوستی‌ایله اسیر ائدیر. بو احوالاتدان آلتی‌ایل کئچیر. بگره‌کدن صوراغ وئرن اولمور. یالانچی اوغلو یالینجیق بگره‌کین بیر کؤینه‌گین قانا باتیریب، اونون اؤلوم خبرینی گتیریر. یالانچی اوغلو یالینجیق همین قیزلا نشانلانیر. تویا حاضیرلیق گؤرولور.

بگره‌ک بانوچیچه‌گین باشینا گلن احوالاتدان خبر توتور. بگره‌ک اونو اورکدن سئون دوشمن قیزی نین کؤمه‌گی‌ایله اؤزونو اسیرلیکدن قورتاریب قاچیر. یولدا بوز آیغیرینی دا سؤرودن تاپیب مینیر. دوغما یوردونا چاتیر. بیر اوزانا راست‌گلیر. معلوم‌اولورکی، همین اوزان یالانچی‌اوغلو یالینجیغین طوی مجلسینه گئدیر. بگره‌ک اونون سازینی‌آلیب، اوزان صفتی

ایله طوی مجلسینه‌گلیر. یولدا، یاس و کدر ایچینده اولان باجیلاری ایله گؤروشور. اونلاردان بیر کهنه کافتان آلیب گئیینیر و اؤزونو دلی‌لیکه وورور. طوی مجلسینه‌گلیب چیخیر. بگره‌ک قیزلارین اولدوغو یئره گلیر، ساز چالیر، اونلاری اویناد‌یر. بانو چیچک ده اویناییر، اونلار بیر- بیرینی تانییرلار. بگره‌ک بایبورانین یانینا گلیر.

یالانچی‌اوغلو یالینجیق بگره‌کین قاییتماسینی ائشیدیب، اونون قورخوسوندان قامیشلیقدا گیزله‌نیر. قامیشلیغی اودلاییرلار. یالانچی‌اوغلو یالینجیق اوردان چیخیب،بگره‌کین آیاقلارینا دوشور. بگره‌ک ایسه،اونون گناهیندان گئچیر.

۴ - قازان بیگین‌اوغلو اوروزبیگین دوستاق اولدوغو بؤیو: بو بؤیده قازان بیگین اؤز اوغلو ایله اووا چیخماسیندان دانیشیلیر. قازان بیگ اوغلو ایله برابر اووا چیخارکن دوشمنلرین سرحدینه گلیب چاتیرلار.باشی آچیق تاتیان و آقسانا قلار(قلعه) اوزه‌رینه هجوما گئچیر

آچیق و آقسانا قالاسیندان بونلاری گؤرورلر. اونآلتی‌مینلیک دوشمن دسته‌سی اونلارین اوزه‌رینه هجوما گئچیر. آتا، اوغلونا تاپشیریرکی، داغین باشینا چیخسین، اورادان آتاسی‌نین قهرمانلیغینا تماشا ائله‌سین. ووروشما باشلانیر، لاکین اوروز وورو‌ش صحنه‌سیندن هوسله‌نیب،یولداشلاری- ایله دؤیوش میدانینا گلیر. خبرسیز آتا ایسه اوغلونون دایاندیغی یئره قاییدیر. لاکین دوشمنلر اوروزو اسیر ائدیب،آپاردیقلاریندان، اونو تاپا بیلمیر.

آتا، ایگیتلری باشینا توپلاییب، دؤیوش یئرینه قاییدیر. قاپیلی قالا دروند ده اونون اوغلونو اسیر ساخلاییرلار. قازان گلیب اونو بورادا تاپیر. بؤیوک وورو‌شمادان صونرا آتا اوغلونو خلاص ائدیر.

۵ - دوخا قوجا اوغلو دلی دومرول بؤیو: آشاغیدا بوتون متنی درج ائدیلیر:

" مگر خانیم اوغوزدا دوخا قوجا اوغلو دلی‌دومرول (۱) درلریدی.بیر ار واریدی. بیر قوروچایین اوزه‌رینه بیر کؤپرو یاپدورمیشدی. گئچندن اوتوز اوچ آقچا (۲) آلور ایدی. گئچمه‌یندن دؤگه- دؤگه قیرخ آقچا آلور- ایدی. بونو نئچون بؤیله ائدرایدی؟ آنون ایچون کی،مندن دلی، مندن گوجلو ار(۳) وارمیدیرکی چیقا منوم‌ایله ساواشا درایدی. منیم ارلیگوم بهادرلیغوم (۴)، جلاسونلوغوم (۵) ،بیگیتلیکوم روما، شاما گئده چاولان(۶) در ایدی. مگر بیرگون کؤپروسونون یاماجیندا بیر بؤلوک اوبا قونمیشدی.

۱- ایگیت ۲- پول ۳-ایگیت ۴/۵- قهرمان ۶ - مشهور

اول اوبادا بیریاخشی ییگیت سایرو (۱) دوشمیش ایدی. آللاه امریله اول ییگیت اؤلدو. کیمی‌اوغول دئیو، کیمی قار داش دئیو آغلادی. اول ییگیت اوزه‌رینه محکم قارا شیوه‌ن اولدو. ناگهاندان دلی‌دومرول چاپار یئتدی. آیدور: (۲) مره (۳) قاواتلار (۴) نه آغلارسیز، منوم کؤپروم یانیندا بو قاوغا نه‌دور، نیه شیوه‌ن ائدرسیز؟ دئدی.

آییتدیلار: خانوم، بیریاخشی ییگیدوموز اؤلدو، آنا (۵) آغلاریز، دئدیلر. دلی‌دومرول آیدور: مره ییگیدوزو کیم اؤلدوردو؟ دئدی. آییتدیلار: واللاهی بیگ ییگیت، آللاه تعالی‌دان بویوروق اولدو، آل قاناتلو عزرائیل اول ییگیدون جانین آلدی، دئدیلر. دلی‌دومرول آیدور: مره عزرائیل دئدوگونوز نه‌کیشی دورکیم آدامون جانون آلور؟ یا قادیر آللاه، بیرلیگون، وارلیغون حقی ایچون عزرائیلی منوم گؤزومه گؤسترگیل! ساواشاییم، چکیشه‌ییم، دؤریشه‌ییم یاخشی ییگیتون جانین قورتاراییم، بیرداخی‌یاخشی ییگیدون جانین آلمایا، دئدی. قاییتدی دؤندو، دلی‌دومرول ائوینه‌گلدی. حق تعالی‌یه‌دؤمرولون سؤزو خوش گلمه‌دی. باق، باق، مره‌دلی غوات، منوم، منوم بیرلیگیم بیلمز، بیرلیگیمه شکر قیلماز. منوم اولو درگاهیمدا گزه، منلیک ائله‌یه، دئدی.

عزرائیله بویوروک ائیله‌دی کیم: یا عزرائیل وارداخی اؤل دلی غواتین گؤزونه گؤرونگیل، بنیزینی (۶) سارانگیل، دئدی. قانینی خیرلات‌گیل، آلگیل، دئدی.

دلی دومرول قیرخ ییگیدیلن ییبوب، ایچوب، اؤتورور ایکن ناگهاندان عزرائیل چیقاگلدی. عزرائیلی نه چاووش گؤردو، نه قاپوچو.

دلی‌دومرولون گؤرور گؤزو گؤرمز اولدو، توتار اللری توتماز اولدو. دونیا عالم دلی‌دومرولون گؤزونه قارانگو اولدو. چاغیروب سؤیلر، گؤولیم خانوم نه‌سؤیلر، آیدور:

مره نه هئیبتلی قوجاسین
قاپوجولار سنی گؤرمه‌دی
چاووشلار سنی دویمادی
منوم گؤرور گؤزلروم گؤرمز اولدو
منوم توتار اللروم توتماز اولدو
دیتره‌دی منوم جانوم جوشا گلدی
آلتون (۷) آیاغیم (۸) الومدن یئره دؤشدو
آغزوم ایچی بوز گیبی
سونوکلریم توز گیبی اولدو

۱ـ مریض ۲ـ سؤیلر ۳ـ هئی ۴ـ یئزه‌وکلر ۵ـ اونا ۶ـ اؤز، چهره ۷ـ قیزیل ۸ـ قدح

مره ساقالجوغو آغجا قوجا
گؤزجو گزی چؤنگه (۱) قوجا
مره نه‌هئیبتلی قوجاسین دئگیل منه

دئدی= بؤیله دئگچ عزرائیلین آجیغی توتدو، آیدور:

مره دلی غوات
گؤزوم چؤنگه ایدوگون نه بگنمزسین
گؤزو گؤگچک قیزلارون ، گلینلرون
جانون چوق آلمیشام
ساقالیم آغاردوغون نه بگنمزسین
آق ساقاللی، قاراساقاللی ییگیتلرون
جانین چوق آلمیشام
ساقالیم آغاردوغون معنی‌سی بودور

دئدی . مره‌دلی غوات ، اؤگونوردون(۲) دئر ایدون: آل قاناتلو عزرائیل منوم الیمه‌گیرسه ، اؤلدوریدیم ،یاخشی ییگیدون جانینی‌آنون الیندن قورتار ایدیم، در ایدون، ایمدی مره‌دلی، گلدوم‌کی سنون جانون‌آلام وئرورمی‌سین، یوخسا منومیله جنگ ائدرمی‌سین،دئدی. دلی‌دومرول آیدور:

مره آل قاناتلو عزرائیل سن می‌سین دئدی.
آوه‌ت (۳) منم ،دئدی.
بو یاخشی ییگیتلرون جانینی سنمی آلورسون، دئدی.
آوه‌ت من آلورام ،دئدی.

دلی دومرول آیدور: مره‌قاپوجولار، قاپویو قاپان، دئدی. مره عزرائیل من سنی گن یئرده ایستر ایدیم، دار یئرده ائیو(۴) الومه گیردون،اولامی دئدی.

من سنی اؤلدورئییم، یاخشی ییگیدون جانین قورتارایم، دئدی. قارا قیلیجین صیپردی، عزرائیلی چالماغا حمله‌قیلدی. عزرائیل گؤگرچین اولدو، پنجره‌دن اوچدو گئتدی، آدمی‌لر ائوره‌نی(۵) دلی‌دومرول الینی‌الینه چالدی، قاس ـ قاس‌گولدو، آیدور: ییگیتلروم، عزرائیلون گؤزونو ائیله قورخوتدوم‌کی، قاپویو قودو، دار باجادان چیقدی. چونکی‌منوم الیمدن گؤگرچین گیبی‌قوش اولدو، اوچدو. مره من آنی قورمویام دوغانا (۶) آلدیرمایینجا ، دئدی. دوردو آتینا بیندی، دوغانین الینه‌آلدی،آردینا دوشدو، بیر ایکی‌گؤگرچین اؤلدوزدو. دؤندو ائوینه گلیور ایکن عزرائیل آتینون گؤزونه گؤروندو. آت اؤرکدو، دلی‌دومرولو گؤتوردو، یئره اوردو(۷)

۱ـ تار ۲ـ اؤزونو مدح‌ائتمک ۳ـ بلی۴ـ یاخشی۵ـ اژدها ۶ـ اوو قوشو ۷ـ وورْدو

قاراباشی بونالدی(۱)، بونلو(۲) قالدی. آق کؤکسونون اوزه‌رینه عزرائیل باسوب قوندو. باياق میرلار ایدی، شیمدی خیرلاماغا باشلادی(۳) آیدور:

مره عزرائیل امان
تانری نین بیرلیگینه یوقدور گمان
من سنی بؤیله بیلمزایدیم
اوغرولايین(۴) جان آلدوغون دویماز ایدوم
دؤکمه‌سی بؤیوک بیزیم داغلاریمیز اولور
اؤل داغلاریموزدا باغلاریموز اولور
اؤل باغلارین قارا سالقوملاری اوزومو اولور
اؤل اوزومو سیقارلار، آل شرابی اولور
اؤل شرابدان ایچن اسروک (۵) اولور
شرابلویدوم دؤیمادوم
نه سؤیله‌دوم بیلمه‌دوم
ییگیتلره دویمادوم
جانیم آلما عزرائیل مدد

دئدی. عزرائیل آیدور: مره‌دلی‌غوات، منه‌نه یالواریرسین، آللاه‌تعالی‌یـــا یالوار. ده الیمده نه‌وار. من داخی بیر یؤمؤش (۶) اوغلانی‌یام، دئدی.
دلی دومرول آیدور: یاپس‌جان وئرن، جان آلان آللاه‌تعالی‌می دور»
دئدی. بلی، اؤدؤر، دئدی. دؤندو عزرائیله: یاپس‌سن نه‌ائیله‌مکلو قاوسن‌آن سن آرادان چیخگیل، من آللاه‌تعالی‌ایله خبرله‌شیم، دئدی. دلی دؤمـــرؤل بورادا سویلامیش گؤره‌لیم خانوم نه سویلامیش، آیدور:

یوجه (۷) لردن یوجه‌سن
کیمسه بیلمز نئجه‌سن
گؤرکلو (۸) تانری
نئجه جاهل‌لر سنی گؤکده آرار، یئرده ایستر
سن خود مؤمنلر کؤنلونده‌سن
دایم دؤران جبّار تانری
باقی قالان ستّار تانری
منوم‌جانوم آلیر اولسان، سن آلگیل
عزرائیله آلماغا قوماگیل "

۱ـ حواسی پرت اولدو ۲ـ غصه‌لی ۳ـ خورلاماق ۴ـ گیزلیجه ،یاواشجا ۵ـ مست
۶ـ امر، خدمت ۷ـ اوجا ۸ـ گؤزل

دئدی. آللاه تعالی‌یا دلی‌دومرولون بورادا سؤزو خوش گلدی. عزرائیله ندا ائیله‌دی‌کیم ،چون دلی‌غوات منیم بیرلیگوم‌بیلدی، بیرلیگومه شکر قیلدی، یا عزرائیل دلی‌دومرول جان یئرینه جان بؤلسون(۱) ،آنؤن جانی‌آزاد اؤلسون، دئدی.

عزرائیل آیدور: مره‌دلی‌دومرول ،آللاه‌تعالی‌نین امری بؤیله اولدوکی، دلی‌دومرول جانی‌یئرینه جان بولسون، آنون جانی آزاد اولسون، دئدی.

دلی‌دومرول آیدور: من نئجه‌جان بؤلاییم، مگر بیرقوجا بابام، بیرقاری آنام وار، گل گئده‌لیم‌ایکی‌سیندن بیری بؤلای(۲) کی جانین وئره، آلگیل منوم جانومو قوگیل، دئدی.

دلی‌دومرول سؤردو، باباسی‌یانینا گلدی. باباسی‌نین‌الین اؤپوب، سویلامش گؤره‌لیم‌خانوم، نه‌سؤیلامیش، آیدور:

آق ساقاللی عزیز عزتلو جانوم بابا
بیلورمی‌سین نه‌لر اولدو
کوفور سؤز سؤیله‌دیم
حق تعالی‌یا خوش‌گلمه‌دی
گؤک اوزه‌رینده آل قاناتلو عزرائیله امر ائیله‌دی
اوچوب گلدی
آغجا منوم گؤکسومو باسیب قؤندو
خیریلدادوب تاتلو(۳) جانوم آلور اولدو
بابا، سندن جان دیله‌روم، وئرورمی‌سین
یوخسا اوغول دلی‌دومرول دئیو آغلارمی‌سین بابا

دئدی، باباسی آیدور:

اوغول، اوغول، آی اوغول
جانوم پاره‌سی اوغول
دوغدوغوندا دوقوز بوغرا (۴) اؤلدوردوگوم اصلان اوغول
دونلوگو (۵) آلتین بان (۶) ائوی مین قبضه‌سی اوغول
قارابنزر قیزیمون گلینیمون چیچه‌گی اوغول
قارشی یاتان قاراداغوم گره‌کیسه (۷)
سؤیله‌گلسین عزرائیلین یایلاسی اولسون
صووق - صووق بینارلاروم گره‌کیسه
آنا ایچیت اولسون
طاولا- طاولا(۸) شاهباز آتلاروم گره‌کیسه

۱- تاپسین۲- اولاکی۳- دادلی۴- ارکک دوه ۵- پنجره ۶- بؤیوک چادیر، سقف
۷- لازم اولسا ۸- طویله .

آنا بینیت اولسون
قاطار- قاطار دەوەلروم گرەکیسە
آنا یوکلت اولسون
آغا ییلدا (۱)آغجا قویونوم گرەکیسە
قارا مطبخ آلتیندا آنون شۆلنی اولسون(۲)
آلتون گوموش پول گرەکیسە
آنا خارجلیق اولسون
دونیا شیرین، جان عزیز
جانومو قییا بیلمن بللی بیلگیل
مندن عزیز، مندن سئوگیلو آناندور
اوغول آنا وار
دئدی . دلی‌دومرول باباسیندان یۆز بولامایوب سۆردو آناسینا گلدی، آیدور :
آنا ، بیلورمی‌سین نەلر اولدو
گۆک اوزەریندن آل قاناتلو عزرائیل اوچوب گلدی
آغجا منیم گۆکسومو باسیب قۆندو
خیریلدادوب جانوم آلور اولدو
بابامدان جان دیلەدوم آنا وئرمەدی
سندن جان دیلەروم آنا
جانون منە وئرورمی‌سین؟
یوخسا ،اوغول دلی‌دومرول دئیو، آغلارمی‌سین
آجی تیرناق (۳) یۆزونە چالارمی‌سین
قارغو گیبی قارا ساچون یولارمی‌سین آنا
دئدی. آناسی بورادا سۆیلامیش گۆرەلیم جانومنە سۆیلامیش . آناسی آیدور :
اوغول ،اوغول، آی اوغول
دوقوز آی دا قارنومدا گۆتوردوگوم اوغول
دولاما بئشیکلردە بلەدیگیم اوغول
اون آی دئیندە دونیایە گتوردوگوم اوغول
دولاب دولاب (۴) آغ سودومو امیزیردوگوم اوغول
آغجا بورجلو حصارلاردا توتولایدون اوغول
سا‌سی(۵) دینلو کافر الیندە توتساق اولایدون اوغول
آلتون آقجا گوجونە سالوبانی سنی قورتار ایدوم اوغول
یامان یئرە وارمیش سین ، وارابیلمن

۱- قویون آخوری ۲- مذهبی جنبەسی اولان بۆیوک قونا قلیق ۳- دیرناق ۴- بول - بول
۵- متعفن .

دونیا شیرین، جان عزیز
جانومو قییا بیلمن بللو بیلگیل
دئدی . آناسی‌داخی‌جانین وئرمه‌دی. بؤیله‌دئگچ(۱) عزرائیل گلدی ، دلی دومـرولون جانین آلماغا ، دلی‌دومرول آیدور:
مره‌عزرائیل امان
تانری نین بیرلیگینه یوقدور گمان
عزرائیل آیدور:
مره دلی غوات ،داخي نه‌امان دیلرسین، آق ساقاللو بابان یانینا واردون، جان وئرمه‌دی. آق بیرچکلو آنان یانینا واردون جان وئرمه‌دی داخي کیم‌وئرسه گره‌ک ایدی؟
دلی دومرول آیدور:
حسرتیم واردور بولوشاییم(۲) دئدی.
عزرائیل آیدور:
مره‌دلی حسرتون کیمدور؟
آیدور:
یاد قیزی حلالیم‌وار. آندان منوم‌ایکی اوغلانجوغوم وار، امانتوم وار، ایسمارلاروم (۳) آنلار . آندان صونرا منوم‌جانوم‌آلاسین، دئدی.
سوردو، حلالی یانینا گلدی، آیدور:
بیلورمی‌سین نه‌لر اولدو
گؤک یوزوندن آل قاناتلو عزرائیل اوچوب‌گلدی
آغجا منوم گؤکسومو باسوب قوندو
تاتلو منوم جانومو آلور اولدو
بابام وئر دئدوم، جان وئرمه‌دی
آنام واردوم (۴) جان وئرمه‌دی
دونیا شیرین، جان تاتلو دئدیلر
ایمدی :
یوکسک یوکسک قارا داغلاروم
سنه یایلاق اولسون
صووق صووق صولاروم
سنه ایچیت اولسون
طاولا طاولا شاهباز آتلاروم
سنه بینیت اولسون

۱ـ دئین کیمی ۲ـ گؤروشوم ۳ـ تاپشیریرام ۴ ـ گئتدیم.

دونلوگو آلتون بان ائویم
سنه کؤلگه اولسون
قاطار قاطار دەوەلریم
سنه یوکلت اولسون
آغا ییلدا آغجا قویونوم
سنه شؤلن اولسون
گؤزون کیمی توتارسا
کؤنلون کیمی سئوربه
سن آنا وارگیل
ایکی اوغلانجیغی اؤکسوز (۱) قوماگیل، دئدی.
عورت بورادا سؤیلامیش گؤرەلیم خانوم نه سؤیلامیش ، آیدور :
نه دئرسین، نه سؤیلارسین
گؤز آچوبن گؤردوگوم
گؤنول وئروب سئودوگوم
قوچ ییگیدوم ، شاەییگیدوم
تاتلو داماغ وئروب سوروشدوغوم
بیر یاسدیقدا باش قویوب امیشدیگیم
قارشو یاتان قارا داغلاری
سندن صونرا من نئیلەرم
یایلار اولسام ، منوم گوروم اولسون
صوووق صووق صولارون
ایچر اولسام ، منوم قانوم اولسون
آلتون آقچان خارجایور اولسام
منوم کفنوم اولسون
طاولا طاولا شاهباز آتون
بینر اولسام ، منوم تابوتوم اولسون
سندن صونرا بیر ییگیتی
سئویب وارسام بیله (باهم) یاتسام
آلاییلان (۲) اولوب منی سوقسون (۳)
سنون اول مخنث (۴) آنان ، بابان
بیر جاندا نەوارکی سنه قییامیشلار
عرش تنیق(۵) اولسون ،کورسی تانیق اولسون

۱ ــ یتیم ۲ــ ایلان ۳ــ سانجسین ۴ــ نامرد ، قورخاق ۵ ــ شاهد

قادر تانری تانیق اولسون
منوم جانوم سنون جانونا قوربان اولسون

دئدی، راضی اولدو. عزرائیل خاتونون جانینی آلماغا گلدی. آدمیلر ائورنی یولداشینا قییامادی. آللاه تعالی‌یا بورادا یالوارمیش، گؤره‌لیم خانوم نئجه یالوارمیش، آیدور:

یوجه‌لردن یوجه‌سن
کیمسه بیلمز نئجه‌سن
گؤرکلو تانری
چوخ جاهل‌لر سنی
گؤکده آرار، یئرده ایستر
سن خود مؤمنلرون گؤنلونده‌سن
دائیم دوران جبار تانری
اولو یوللار اوزه‌رینه
عمارتلر یاپاییم سنون اوچون
آج گؤرسم دویورایيم سنون اوچون
یالینجاق (۱) گؤرسم دونادایيم (۲) سنون اوچون
آلور ایسن ایکیمیزین جانین بیله آلگیل
قور ایسن ایکیمیزین جانین بیله قورگیل
کرمی چوخ قادر تانری

دئدی. حق تعالی‌یا دلی‌دومرولون سؤزو خوش گلدی. عزرائیله امر ائله‌دی:

دلی‌دومرولون آناسینون، آتاسینون جانینی آل، او ایکی حلاله یوزقیرخ ییل عمر وئردوم، دئدی. عزرائیل داخی باباسینون، آناسینون دفعی(۳) جانون آلدی. دلی‌دومرول یوزقیرخ ییل داخی یولداشیله یاشیاشادی.

دده م قورقود گلوبن بوی بویلادی، صوی صویلادی. بو بوی دلی‌دومرولون اولسون، مندن صونرا آلپ (۴) اوزانلار (۵) سؤیله‌سون، آلنی آچیق جؤومرد ارنلر دینله‌سون، دئدی. یوم وئرئییم (۶) خانوم، یئرلو قاراداغلارون ییخیلماسون. کؤلگه‌لیجه قابا آغاجون کسیلمه‌سون، قامین(۷) آخان گؤرکلو صویون قوروماسون. قادر تانری سنی نامرده محتاج ائتمه‌سون. آغ آلنوندا بئش کلمه دوعا قیلدون، قبول اولسون. ییغیشدورسون، دوریشدورسون، گنا ـ هینوزی آدی گؤرکلو محمده باغیشلاسون، خانوم هئی.

۱ـ لخت، لوت ۲ ـ گئیدیرمک ۳ ـ فوراً ۴ ـ قهرمان ۵ ـ عاشقلر ۶ ـ اوغور دیله‌مک ۷ ـ دائمی، گور

کوراوغلو داستانی

کوراوغلو داستانی آذربایجان شفاهی‌خلق یارا‌دیجیلیغی‌نین ان قیمتلی اثری دیر. بورادا خلقیمیزه مخصوص گؤزل‌خصوصیتلر قهرمانلیق، وطنپرورلیک، باشقا خلقلره حرمت، هومانیزم، دوستلوق، قارداشلیق قوناق پرورلیک و باشقا خصوصیتلر اؤز بدیعی‌افاده‌سینی تاپمیشدیر. (آذربایجان شفاهی‌خلق ادبیاتی. بابایف و افندیف).

کوراوغلو داستانی خلقیمیزین حیاتی، مبارزه‌سی، و تاریخی‌ایله علاقه‌دار یارانمیشدیر. ۱۶- نجی عصرین سونلاری و ۱۷- نجی عصرین ایلک یاریسیندا خصوصاً شاه‌عباسین پادشاهلیق دؤورونده آذربایجان، تورکیه‌و ایران دولتلری‌نین ساواش و چارپیشما میدانیا دؤنموشدو. بو ساواشلارین نتیجه‌سینده شهر و کندلر داغیدیلیر، تاریخی - مدنی‌آبیده‌لر محو ائدیلیر، گؤرکملی صنعتکارلار، شاعرلر و عالیم‌لر زوْرلا تورکیه و یا اصفهانا آپاریلیردی. بو اشغالچیلار و اونلارا ساتیلان یئرلی استثمارچیلارا قارشی مختلف یئرلرده کندلی عصیانلاری باش وئریر و آمانسیز مبارزه‌لر جریان ائدیردی. کوروغلو داستانی بئلنچی‌بیر سیاسی- اجتماعی شرائطده یارانمیش و خلقین عصیانلاری و مبارزه‌سی‌نین بدیعی انعکاسی‌کیمی میدانا چیخمیشدیر.

کوراوغلو داستانی خلق داستانی اولدوغو اوچون اوزون مدت‌خلقین دیلینده و عاشیقلارین سازلاریندا یاشایاراق زامانیمیزا قدەر گلیب، چیخمیش‌و اونا گؤره ده ۱۷- نجی عصردن داها قاباقکی قهرمانلیق حادثه‌لرینین همده سونراکی مبارزه صحنه‌لرینین اثرلرینی حاوی دیر.

کوراوغلو داستانی قهرمانلیق و عینی‌زاماندا عشق داستانی دیر. داستان نثر و شعر حصّه‌لریندن تشکّل ائتمیشدیر. بو ایکی‌قسم بیر- بیرینه‌باغلیدر، و بیری او بیرینی تماملاییر. شعرحصه‌سی قوشمالاردان عبارت‌دیر و عاشیق‌لار طرفیندن ساز چالاراق اوخونور. بو قوشمالاردا قهرمانلارین دویغو، هیجانلاری، داخلی اضطرابلاری و رشادتی بدیعی شکیلده ترنّم ائدیلمیشدیر.

قوشمالار همیشه نثر حصه‌سینده نقل اولونان حادثه‌لری تماملاییر.

داستانداکی شعرلر قهرمانلیق، غنائی، چاغیریش، نصیحت، ساتیریک و سایره‌دن عبارتدیر. بو داستان آذربایجاندان باشقا دیگر تورک خلقلرینده، آناطولی، تورکمن، اؤزبک، قازاخ و حتی ارمنی، گرجی و تاجیک آراسیندا یاییلمیشدیر. یالنیز بو خلقلرین روایتلری آز- چوخ بیر- بیریله فرقلی دیر و هربیری نین اؤزونه مخصوص خصوصیّتلری واردیر.

پروفسور زکی ولیدی و پروفسور فؤاد کؤپرولونون عقیده‌لرینه گؤره کوراوغلو داستانی اؤلجه اسلامدان قاباق گؤک تورکلرله ساسانی‌لرآراسینداکی

مجادله‌لردن یارانمیش و صونرادان اوغوزلار ایران و آناطولی‌یا گلنده بو منطقه‌لره نقل ائدیلمیشدیر. بو منقبه‌ده حدود طرخانی (سرکرده) نین ایرانلی‌لارلا چارپیشمالاری موضوعو داستانین اساسینی‌تشکیل ائدیر و عصرلر-دن بری ماوراء خزر تورکمنلری، آذربایجان و آناطولی اوغوزلاری ایچه‌ری-سینده یاشاماقدادیر و اونون اوچون مختلف روایتلری واردیر (۱)

کوراوغلو داستانی ایلک دفعه ۱۸۴۲ ـ ده چاپ ائدیلمیشدیر. بونو توپلایان تهراندا روس‌سفیری پولیاک یازیچی‌سی و ائتنوقرافی آلکساندر خودزکو (xodzko) اولموشدور. داستان ۱۳ مجلسدن عبارت‌اولوب و لندن ده انگلیزجه نشر ائدیلمیشدیر. ۱۸۵۶ـ دا روسجایا ترجمه ائدیله‌رک روسیه و قافقازیادا نشر ائدیلمیشدیر.

تورکجه‌سی همت‌علیزاده طرفیندن توپلانیب ۱۹۴۱ ـ ده نشر ائدیلدی. ۱۹۴۹ـ دا م.ح. طهماسب طرفیندن علمی‌نشری چاپدان چیخمیشدیر. بورادا، ۱۷ قول و یا بؤی واریدی لاکین دیگر روایتلری ده نظره آلارساق ۳۰ـ دان چوخ بوی نقل ائدیلمیشدیر.

بو قوللارین هربیری نین اؤز قهرمانی واردیر. هرقول اؤز قهرمانی نین ائولنمه‌سی و سعادتیله صونا چاتیر، لاکین بوتون قوللار، بیر- بیرینه باغلی‌دیر و هامیسیندا کوراوغلو بؤیوک سرکرده کیمی اشتراک ائدیر.

کوراوغلو داستانی‌نین قیصا مضمونو بوندان عبارتدیر:

کوراوغلونون اساس قهرمانی‌اولان روشن، حسنخانین ایلخیچی‌سی، علی‌کیشی‌-نین اوغلودور. بیرگون حسنخان اونا قوناق گلن ارزروم پاشاسی حسن پاشا اوچون ایکی جنس‌آت هدیه‌وئرمک ایستر، و علی‌کیشی‌دن اُن یاخشی‌آتلاریندان ایکی‌سینی سئچیب گتیرمه‌سینی امر ائدر. علی‌کیشی‌نین سئچدیگی‌ایکی جنس تایی نه پاشا، نه ده حسنخان به‌ینمزلر و حسنخان بو اؤزدن علی‌کیشی‌نین گؤزلرینی اوْیدورار و اونو ایکی‌گؤزدن محروم ائدر. روشن بئله فجیع ظلمی یادیندان چیخارمادان بؤیور و اوندان صونرا کوراوغلو آدلانیر. بوحادثه‌یه سبب‌اولان تایلاردا بؤیور، بیری قیرآت، ودیگری دورآت‌آد-لانیرلار. قیرآت تایی‌تاپیلماز بیر آت‌اولور و علی‌کیشی‌کوراوغلونو اونا مینديرر، و انتقام‌آلماق اوچون داغ باشینا یوللار. کوراوغلو چنلی بئل دئییلن بیر داغین بؤیرونه یئرله‌شر و بیرعدّه ایگیت‌دوستلارینی دلی آدیله دؤوره‌سینه توپلار وقهرمانلیقلاریله دونیایا شهرت‌سالار. کوراوغلو دلیلریله بیگلره، پاشالارا و حکمدارلارا میدان اوخور، و اونلاری سارسیدار[۲] و تیتره‌دن بیر قوّت‌اولور. بیگلرین و پاشالارین ظلموندن قاچان باشقالاری

۱ـ تورک ادبیاتی‌تاریخی. پروفسورفؤاد کؤپرولو. اؤتوکن نشریاتی. استانبول ۱۹۸۰

دا گلیب اونا صیغینار. کوراوغلو عادی بیریاغی‌کیمی قالمایب ضعیفلرین حامی‌سی اولار، زنگینلرین ثروتی‌نی آلیب ،فقیرلره پایلار. بو آرادا، کوراوغلونون ماجرالاری، سلطان قیزینی‌قاچیرتماق کیمی قهرمانجا عشق ماجرالاری اولار. چنلی‌بئل حاکمیتی بئله‌دوام ائدر ،تا او وقته‌قده‌رکی،کوراوغلویا شلانار و توفنگ ایجاد اولار، کوراوغلو بو دلیک‌لی دمیری گؤرونجه ناراحت اولار. اوزاقدان، و حیله‌ایله آدام اؤلدومه‌گی گؤرونجه بیگیت‌لیگین سونو گلدیگینی و تاریخه گئچدیگینی آنلار و بئله سؤیلر:

توفنگ ایجاد اولدو، مردلیک پوْزوُلدو

اگری قیلیج قیندا پاسلانمالیدیر

کوراوغلونون اوشاقلیقدا شاهد اولدوغو فجیع حادثه کوراوغلودا خان و بیگلره و استثمارچیلارا قارشی درین نفرت‌حسّی اویاندیرار. او، یالنیز آتاسی‌نین دگیل، بوتون ضعیف و زحمتکش‌خلقین انتقامینی آلماق اوچون دؤیوش میدانینا آتیلار.

داستاندا کوراوغلو صورتینده آذربایجان خلقی‌نین یاخشی صفتلری قهرمانلیق، دوغرولوق،جسارت ،آزادیخواهلیق و بونون کیمی‌انسانی‌خصوصیتلر تجسّم ائدیلمیشدیر. کوراوغلو زحمتکش‌خلقین نماینده‌سی‌دیر. او، وارلیلاردان آلدیغی مالی یوخسوللار آراسیندا پایلاییر و یوخسوللار دا همیشه‌اونو مدافعه ائدیرلر.

کوراوغلو عینی‌زاماندا حسّاس و قایغی‌کش بیر یولداشدیر. او ،چنلی‌بئلده یئرلەشندن سونرا ،اونا پناه‌گتیرن هربیرآدامی قبول ائدیر و اوندان آرخایین اولدوقدان سونرا اونا هرشئی اؤگره‌دیر، و اونو قهرمان بیر دؤیوشچو کیمی یئتیشدیریر. صیراسی‌گلنده اؤزو بیر سرکرده‌کیمی‌سلاحداشلاری آراسیندا وظیفه‌بؤلگوسو آپاریر.

هویدی(یاالله!) دلیلریم، هویدی یئریین دوشمن اوستونه

من اؤزوم آصلان پاشاسی هره‌نیز بیر خان اوستونه

کوراوغلو عینی‌زاماندا ماهرتلی‌بیر نغمه‌کاردیر. دؤیوشلرده یئرینه گؤره قیلیجدان و یا سازدان‌استفاده‌ائدیر. اوْ، گؤزل و گوُر سسه ،یؤکسک طبعه مالک ائل عاشیغی‌دیر. سازلا قیلیج کوراوغلونون اساس‌سلاحلاری دیر. اونون سؤزو ده قیلیجی‌کیمی کسگین دیر. کوراوغلو خلق قهرمانی اولدوغو اوچون قوّه‌سی ده خلقه یاخینلیغیندا ،و خلقه‌آرخالانماسیندادیر. او،بیر نئچه دفعه یولداشلارینین،یعنی خلقین سؤزوندن چیخیر و اونا گؤره ده بؤیوک فلاکتلره دوشور. "حمزه‌نین قیرآتی‌آپارماسی" قولوندا کوراوغلو یولداشلارینین و حیات یولداشی‌نیگار خانیمین سؤزلرینه باخمیاراق حمزه‌نی قبول

ائدیر. کئچل حمزه ده قیرآتی‌گؤتوروب قاچیر،دلی‌لر کوراوغلونو مذمّت ائدیرلر. کوراوغلو اونلاری دینله‌مه‌دیگیندن پشیمان‌اولوب، اونلارا وداع ائدیب تک باشینا قیرآتی‌گتیرمه‌گه گئدیر و دوشمنلرین الیندن قیرآتی‌قورتاریب گتیریر. بو زامان یولداشلاری اونو اینجیتدیکلری اوچون خجالت چکیرلر. کوراوغلو اونلارا "سیز حقلی‌ایدینیز". دئییر و اؤز سهولرینی اعترافائدیر و سؤز وئریرکی بیر ده یولداشلارینین سؤزوندن چیخمایاجاق. کوراوغلو همیشه یولداشلاری و وطنی‌ایله فخر ائدیر:

دئمه‌کی کوراوغلو تک دی-یئتمیش‌یئددی دلیسی وار
دمیر اوغلو، بللی احمد-آیواز،عیسابالیسی وار

دارا دوشسم، ائیلر کؤمک-داعوا گونو دوستا گره‌ک
آچار سفره،وئرر یئمک-غیرتی وار ناموسی وار

کوراوغلونون اوجا بویو-هریئرده توتولور هویو
چنلی‌بئلده گؤتور-قویو-آغیر اوبا-اولوسی وار

کوراوغلو داستانی‌نین دیلی ساده و عین حالدا زنگیندیر. داستاندا گؤزل خلق اماده‌لری، بنزتمه‌لر، مقایسه‌و ضرب المثل‌لر ایشله‌دیلمیشدیر مثلا" کوراوغلو ائله قالخدی کی ائله‌بیل قاف‌داغی یئریندن گؤرؤلتو ایله اوینادی"،"قارغالار نئیلر لاچینا"،"یوزمین تولکو نئیلر بیر آصلانا"

بوتون بونلار گؤسته‌ریرکی،"کوراوغلو" خلقیمیزین بدیعی دوشونجه‌سینگ سوزولموش‌یوکسک شاعرانه بیر دیلله یارادیلمیش‌صنعت‌نمونه‌سی‌دیر. بو داستان صونرالار باشقا قهرمانلیق داستانلارینین یارانماسینا تأثیر گؤسترمیش‌و عصرلر بویو خلقین وطنپرورلیک و ملی‌افتخار دویغوسونون تربیه و انکشافیندا مهم رول اوینامیشدیر.

کوراوغلو داستانیندا بیرصیرا قادین صورتلری واردیر. بونلارین‌باشیندا نگارخانم کوراوغلونون حیات یولداشی‌دیر. صونرا تئللی‌خانم،محبوب و دنیا و باشقالاری گلیر. داستاندا، قادینلارین قهرمانلیغی،مبارزلیگی، عقلی و تدبیری و گؤزل لیگی قلمه‌آلینمیشدیر. بو قادینلار بیگ،خان، وپاشالارین قیزلاری دیر. لاکین کوراوغلونون شهرتی و ایگیتلیگی‌بونلاری چنلی‌بئله‌جلب ائدیر.نگارخانم تورکیه سلطانی خونکارین قیزی دیر. کوراوغلونون‌ایگیت لیگی‌نی ائشیدندن صونرا اونا مکتوب‌یازمیش‌و مکتوبدا بئله‌دئمیشدیر:

من خونکار قیزی یام، نگاردیر آدیم
شاهلارا، خانلارا محل قویمارام
بیر سنسن دونیادا منیم مرادیم
ایسته‌رم اؤزونه ائله یارمنی

نگار کوراوغلو طرفیندن چنلی‌بئله گتیریلدیکدن صونرا، اونون صادقحیات یولداشی اولور. صونرالار اؤز عقل وتدبیری‌ایله بوتون چنلی‌بئلده مشهوراولور و چتین‌ایشلرده هامی‌یا یاردیمچی‌اولور. نگارین سیماسیندا، عینی زاماندا قایغی‌کش بیر آنا صفتلری ده توپلانمیشدیر. کوراوغلو و نگارخانمین‌اوشاق‌لاری اولما دیغی‌اوچون نگار بالاسیزلیقدان شکایت ائدیر و اوره‌گی‌آنا لایلاسی اوخوماق و بالاسینی‌اؤووتماق و اوخشاماق اوچون چیرپینیر. او، آنالیق دویغولارینی بئله افاده ائدیر:

نئجه باخیم ائو- ائشیگه   یارالی کؤنلوم اؤشویه
توز بؤروموش بؤش بئشیگه   شیرین لایلا چالان یوخدور

چنلی‌بئلی گوللر بزر   گوللر سارالسا، کیم اوزر
هرقوش بالاسیلان گزر   نیه سنین بالان یوخدور؟

بونون اوزه‌رینه کوراوغلو تورکمنیستان سفرینه‌گئدیب، آیوازی اؤزونه اوغول گتیریر. نگارخانم دا ائل عادتی‌ایله اونو یاخاسیندان کئچیریب اوغوللوغا قبول ائدیر. قادینلار چنلی‌بئله کیشیلرله مساوی حقوقا صاحب‌دیرلر. صیراسی‌گلنده اللرینه سلاح آلیب وطنی‌مدافعه‌یه قالخیرلار. "حسن پاشا-نین چنلی‌بئله گلمه‌سی" قولوندا بوتون قادینلار سلاح گؤتوروب وطنین مدافعه‌سینده اشتراک ائدیرلر.

داها اوّلده سؤیله‌دیگیمیزکیمی، کوراوغلو داستانی‌نین آذری روایتلر-یندن باشقا روایتلری واردیر. بیز، خلاصه اولاراق تورکیه و تورکمن روا-یتلریندن بحث ائده‌جه‌ییک:

تورکیه روایتی: کوراوغلو داستانی تورکیه‌ده، خصوصاً آناطولودا، خلق آراسیندا مشهوردور. تورکیه رسمی‌قاینقلارینا گؤره، کوراوغلو، عین زاماندا تاریخی شخصیت دیر. کوراوغلو ۱۶- نجی‌عصرین صونوندا عثمان‌پاشا اؤردوسو ایله ایرانا گلن سازشاعری،همده جلالی‌ائلیندن عثمانلی دولتینه عصیان‌ائدن اشقیادیر. بوشاعر، خلق آراسیندا مشهور اولان بیر روایته گؤره عشق ماجراسی اوزوندن داغلارا چیخمیش و یاغی اولموشدور. مشهور تورک سیّاحی اولیاء چلبی ده بوحادثه‌دن و کوراوغلودان بحث ائتمیشدیر.

صون زامانلاردا تورکیه باش وزیرلیک آرشیوینده اولان دوسیه‌ده اصل‌آدی روشن علی اولان و کوراوغلو آدیله مشهور اولان بیر جلالی‌اشقیاسی‌نین ۱۶- نجی‌عصرین صونلاریندا "بولو" طرفلرینده یاشادیغینی تأیید ائتمیشدیر.

"الیاس مُشثق"- ین نغمه‌لر کتابیندا یازدیغینا گؤره، کوراوغلونون چنلی بئلی‌قارص ایله ارزروم آراسینداکی داغلاردا ایمیش. اورادا "سؤغانلی" آدیندا اورمان(مئشه)، و کوراوغلو آدیندا قلعه‌واردیر(۱)

۱- آذربایجان شفاهی‌خلق ادبیاتی. بابایف و افندیف ص ۳۷

تورکیه روایتینده داها چوخ عاشقانه بیر روح حاکم‌دیر، وکوراوغلونون اۇزوندن چوخ اوغلو "حسن"ین سئوگی‌ماجرالاری تصویر ائدیلیر. بورادا کۇر-اوغلونون ۴۰ ایگیت یولداشی واردیر و ان غدّار دوشمنلری "بازرگانلار" اولدوغو تصویر ائدیلمیشدیر.

تورکمن خلقی‌نین روایتینده کۇراوغلو " گۇر اوغلو= قبر اوغلو" آدلانیر. روشن قبیردن تاپیلدیغی‌اوچون اونا "گۇراوغلو" آدی وئریلیر. خونکارخان گوراوغلونون دایی‌سی مومینی اۇلدورور، وباباسی (چـــدی)جیغالی‌بیگین گۆز-لرینی چیخارتدیریر. گوراوغلو دایی‌آروادی گۆل اندامین یانیندا بۆیویور. خونکارخانین سرکرده‌لریندن عرب ریحان گول‌اندامی‌قاچیردیر. گـوراوغـــلو کیچیک یاشدان خاندان و اونون آداملاریندان انتقام آلماغا حاضرلاشـــیر. اطرافینا قیرخ‌نفر پهلوان سلاحداش توپلاییر و افسانه‌وی قیرآتین بئلینده بۆیوک ایگیتلیکلر گۆسته‌ریر و دوشمنلره‌غلبه‌چالیر، و آغایونوس‌پری آدلی بیرقیزلا ائوله‌نیر. لاکین‌اولادی اولمور و قصّاب بولدورون‌اوغلو "اۇووز"-ی اوغوللوغا گۆتورور. گوراوغلو سیماسیندا تورکمن خلقیٔنه‌عائد،ان یاخشی خصوصیتلر،قورخمازلیق،ایگیت‌لیک،حربی‌مهارت وصداقت وسائره تجسّم ائدیلمیشدیر.

محبّت داســتانلاری : محبت داستانلاری و یا خلق رومانلاری فولکلورومو-زون بۆیوک قسمینی‌تشکیل ائدیر.بونلار نسبتاً دینج‌یاشاماق دۇورونون محصولو دور. بو داستانلاردا محبت،عشق،وفا وصداقت،دوستلوق و انسانپرورلیـــک، محبت اوغروندا قهرمانلیق اساس موضوعلاری تشکیل ائدیر. محبت داستانلاری-میز چوخ‌اولدوغو حالدا،بونلارین‌آنجاق بیرقسمی‌توپلانیب نشر ائدیلمیشدیر.

محبت داستانلاریندا قهرمانلار اساساً ایکی نفردن:عاشق و معشـــوقـــه‌دن عبارت اولورلار. داستاندا بونلارین محبتی و آرزولارینا چاتماق یولونـــدا دوشدوکلری چتینلیکلردن دانیشیلیر. داستانلارین اساس مضمونو ،قهرمانلارین سئوگیلی‌لرینه چاتماق اوغروندا آپاردیغی‌مبارزه‌نین تصویریندن عبارتدیر.

م.ح. طهماسب بو داستانلاری عمومی‌اولاراق دۇرد حصّه‌یه آییریر:

۱ ـ قهرمانین‌آنادان اولماسی و ایلک تربیه‌سی

۲ ـ قهرمانلارین، یعنی عاشق و معشوقه‌نین گۇروشوب سئویشمه‌سی.

۳ ـ قاباغا چیخان مانعلر و اونلارا قارشی مبارزه.

۴ ـ مسابقه و غلبه.

قهرمانلارین ماجرا و مبارزه ائتناسیندا خلقین ملاحظه‌لری و حیات‌حقینـــده فکر و آرزولاری دا عکس ائتدیریلیر.

محبت داستانلارینین چوخوندا،قهرمانلار آرزولارینا چاتیر، اوزاق یئردن

سئوگیلی‌سینی گتیریب خوشبخت یا شا ما غا با شلاییر (عا شق غریب ،عبا س وگؤلگز شاه اسماعیل، عا لیخا ن و پری خا نم دا ستا نلاریندا ا ولدوغوکیمی) . بعضاً قهرما ن اۆز قهرما نلیغی و دؤیوشکنلیگی‌ا یله ما نعه‌لره ،یول کسن قولدورلارا حتّی حکمدا را غلبه‌چا لیر و اۆز سئوگیلی‌سینی گتیریر . لاکین اکثریّتله سۆز قوّه‌سی و عا شقلیق صنعتیله‌و معنوی اۆستونلوکله غلبه چا لیب مقصدلرینه چا تیرلار .

دا ستا نلاردا ، بوقهرما نلارین کؤمکچیلری ده وا ردیر . بونلار بیر زا مان قهرما نلارلا برا بر ا ولوب ،ا ن چتین آنلاردا ا ونلارین دا دینا چا تیر و ا ون- لارا یا ردیم ا ئدیرلر . بعضی دا ستا نلاردا قهرما نلار اۆز عقیده و آرزولاری - یولوندا جا نلارینی‌فدا ا ئدیرلر (لیلی و مجنون،فرها د وشیرین،ا صلی و کرم ، قربا نی وشا هزا ده ا بوالفضل ده ا ولدوغوکیمی) . هردا ستا ندا خلقین فکر و آرزولاری دا عکس ا ئتمیشدیر . بو فکرلر ، ا وزون عصرلرین حیا ت و معیشت طرزیندن، مبا رزه تا ریخیندن،شیرین و آجی‌تجروبه‌لردن ا لده ا ئدیلمیش فکر و آرزولاردیر .بو فکرلرین جا رچیلاری دا دا ستا نلارین قهرما نلاری دیر . ا ونا گۆره ده بونلار ، بیر فرد ا ولما قدا ن چیخیب ،ا ئلین قهرما نلیغی، عقلی ،گوجو ،صنعتی ،ا نسا نیتی ،وفا و صدا قتی‌نین تمثا لی ا ولورلار . بودا ستان- لارین تربیه‌وی ا همیّتی و تأ ثیری ده بوردا ن دوغور .

دا ستا نلار ،ا ستا دنا مه‌لرله با شلانیر ، هربیر دا ستا نین اوّلینده معمولاً اوچ ا ستا دنا مه وئریلیر . ا ستا دنا مه ،ا ستا دلارین نصیحتی وا خلاقی فکرلری دیر . بو وا سطه ا یله ده ا ستا دلارینی‌یا د ا ئده‌رک ا ونلاری ا بدی‌لشدیریرلر .

فرصت ا لده ا یکن ، یا خشیلیق ا ئله همیشه ا لینده ا ختیا ر ا ولما ز
گل گۆوه‌نمه دولتینه ، ما لینا ما لا ، بلکه عمره ا عتبا ر ا ولما ز

عا شیقلار ا ستا دنا مه سۆیلرکن آتا لارسۆزوندن و کلما ت قصا ردا ن ا ستفاده ا ئدرلر . چوخ‌زا ما ن بیرنئچه آتا لارسۆزونو شعرین وزنینه ا ویدوروب سۆیلرلر. مثلاً : ا ولغون(۱) جوشا گلسه ، کؤپوک با غ ا ولما ز
سۆیود با ر گتیرسه ، با غچا - با ر ا ولما ز
زیبیل تپه ا ولسا کؤللوک دا غ ا ولما ز
یئل ا سنده آلچا قلارا ا ئندیرر .

محبت دا ستا نلاریندا عا شیقلار خلق دیلی‌نین بوتون زنگین لیکلریندن ا ستفا ده ا ئدرلر و گؤزل ا فا ده ،بنزتمه ، و مقا یسه‌لرله دا ستا نی شیرین- لشدیریرلر . مثلاً : دریا لار مرکب ا ولسا یدی، مئشه‌لر قلم ، ا ونون دولتینی حسا بلاما ق ا ولما زدی. اۆزونه یئددی قلم‌له زینت وئریب ،ا ون دؤرد گئجه‌لیک

۱ - ا یلغین = سرا ب

آی کیمی شفقلندی، اونون قاباغینا چیخدی . قدرتین کرمی جوشا گلیب، گؤزل لیک پایلایاندا ایلک قلمی بو قیزا چکیب. باشدانگئییندی، آیا قدان قیفیللاندی، آیا قدان گئییندی باشدان قیفیللاندی.

محبت داستانلاریمیزدا قافیه‌لی نثرین گؤزل نمونه‌لرینه ده راست گلیریک: گؤردوکی بو چادیردا بیر قیز اگله‌شیب، نه‌طه‌هر اگله‌شیب، قیز، نه‌قیز؟ فرشته‌کردار، ورک باسان، سارفا کسن،گؤزونو سؤزن،جانلار اؤزن، دؤگمه دؤزن، غنچادهن، گؤلو ریحان، سؤزگون باخان، گلمنی‌گؤر،دردیمدن‌اؤل الینی وورما، گئریده دور، و سائره...

داستانلاردا اولان بیرچوخ شعر پارچالاری چوخدان خلق ماهنیسینا چئوریلمیش و خلقین دیلینده ازبر اولموشدور. مثلاً: "بالانرگس،ساری بولبول، اوچگول، دولانا ـ دولانا و سائره". (۱)

محبت داستانلاری" دوواقلانما" دئییلن مخمّسلرله تاماملانیر. بومخمّسلرتویا گلن عاشقلر اوخور و سئوگیلرین بیزـ بیرینه قوووشوب، خوشبخت اولماسی مناسبتیله سویله‌نیر.

محبت داستانلاریندا،بعضاً ناغیللاردا اولدوغو کیمی، خارق العاده قوه‌لرین اشتراکینا دا راست گلیریک،بونلار قهرمانا کؤمک ائدیرلر. مثلاً عاشیق غریبده، خضر غریبی اوچگونده وطنینه گتیریر. حالبوکی عادی حالدا بو یول ۴۰ گونلوک یولدور. و یا اصلی‌نین قاراکشیش طرفیندن طلسیملنمه‌سی و یا شاه‌اسماعیلین گؤزلرینین ساغالماسی کیمی.

یارانما یوللاری : محبت داستانلاری مختلف یوللارلا یارانمیشدیر. بعضیلری منشأیینی چوخ قدیم‌روایت،افسانه و ناغیللاردان آلمیشلار. مثلاً لیلی ومجنون،فرهاد و شیرین،عاشیق غریب،اصلی‌وکرم،شاه‌اسماعیل و نوروز داستانلاری کیمی. بعضیلری ده خلق ناغیللاری،خصوصیله‌سئحرلی‌ناغیللاریمیز اساسیندا دوزلدیلمیشدیر.

م.ح. طهماسب بو بارده بئله‌یازیر:"داستانچی زنگین خلق ناغیللارینین خزینه‌سیندن،اونون موضوعونا اویغون اولانی گؤتورور و چوخزامان ناغیل موتیولرینی معنالاندیراراق بوتؤو بیرداستان یاخود ائپیزود (۲) دوزلدیر. بونا گؤره بیرصیرا محبت داستانلاری گاه ناغیل، گاه دا داستان آدلانیر. ناغیللاردان دوزه‌لن داستانلارا مثال اولاراق عالیخان و پری خانم،شاهزاده سیف‌الملوک،شاهزاده ابوالفضل،ابراهیم، محمد و خُرنساء،محمد وگؤل‌اندام داستانلارینی گؤسترمک اولار.

---

۱ ـ آذربایجان شفاهی‌خلق ادبیاتی . بابایف و افندیف

۲ ـ فرعی حادثه

داستانلاریمیزین بعضیلری ده قدیمدن خلقلر آراسیندا مشهور اولان بین‌ـ الملل موضوعلارین ایشلنمه‌سی نتیجه‌سینده فورمالاشمیشدیر. مثلاً: آتا و اوغولون بیر- بیرینی تانیمادان داعوا میدانیندا قارشیلاشماسی و ارین اؤز آروادینین تویوندا حاضر اولماسی کیمی.

محبت داستانلاریمیزین بیرچوخونون یارانماسی و فورمالاشماسی بلاواسطه عاشیقلار و اونلارین حیات و فعالیتیله علاقه‌داردیر. بونلاری"عاشیق‌داستانلاری" آدلاندیرا بیله‌ریک. عاشیق داستانلاری ایکی‌شکیلده یارانمیشلار: یا بیر استاد عاشیق اؤز حقینده داستان دوزلتمیش و یا اؤلدوکدن سونرا دیگر عاشیقلار اونون باره‌سینده داستان یاراتمیشلار. بو داستانلار داخی شفاهی اولدوغو اوچون زامانلا دگیشه‌رک انکشاف ائتمیش، سونرالار باشقا محبت داستانلاریمیزین صیراسینا داخل اولموشدور. بو داستانلارا مثال، قربانی، عباس و گولگز، ساری عاشیق ویاخشی، خسته‌قاسم، عبداله و جهان، والله و زرنگار حسین و کشیش‌قیزی ریحان، و دلغم کیمی داستانلارینی گؤسترمک اولار.

عاشیق وخلق شعری اسلوبوندا یازان کلاسیک شاعرلریمیز حقینده ده‌بعضاً داستانلار یارانمیشدیر. واقف، ذاکر، نباتی داستانلارینی بونا مثال گؤسته‌ره‌بیله‌ریک.

توپلانماسی و نشری: محبت داستانلارینین آیری - آیری قوشمالارینا ۱۸/۱۷- نجی‌عصرلرین جنگ لرینده راست‌گلیریک (الیاس‌مشئق و قاراجا داغلی‌نین ال یازمالاری). محبت داستانلارینین توپلانیب نشر ائدیلمه‌سی ۱۹- نجوعصرده باشلامیش و ۲۰- نجی‌عصرده ده دوام‌ائتمیشدیر. لاکین بونلارین کوٚتله‌وی شکیلده توپلانماسی، نشر و تدقیقی صون ۵۰ ایل ظرفینده‌اولموشدور. بو باره‌ده همت‌علیزاده‌نین" عاشیقلار" و س. ممتازین "ائل شاعرلری"، اهلیمان آخوندوفون ایکی جلدده توپلادیغی داستانلار(۱۹۶۱)، و علملر آکادمیسی، نظامی‌آدینا ادبیات و دیل انستیتوسونون ۱۹۵۵- دن باشلاییب ۵- جلدده نشر ائتدیگی داستانلاری ذکر ائده‌بیله‌ریک

عاشیق غریب داستانی: بو داستان خلق آراسیندا چوخ یاییلمیش داستانلاردان دیر.. داستانین مرکزینده "ار اؤز آروادینین تویوندا حاضر اولماسی" و یاخود"ارین قاییتماسی" موضوعو قویولموشدور. بوموضوع، دیگر ملتلرین محبت وقهرمانلیق داستانلارینندا دا، مثلاً یونانلیلارین " اودیسه" داستانیندا دا واردیر. آذربایجان داستانلاریندا موضوع ار- آرواد آراسیندا دگیل، نشانلیلار آراسیندا قورولموشدور. عاشیق غریب، شاهزاده ابو- الفضل، و دده‌قورقود کتابیندا گوردویوموز" بامسی بگره‌ک "داستانلاری بو قبیل داستانلاردان‌دیر. بئله‌نظره گلیرکی، بیر موضوعو"بامسی بگره‌ک"ده

اوزانلار و عاشیق غریبده عاشیقلار ایشله‌میشلر. بورادا داستانین قهرمانی "رسول"– ون آدی نین غریبه چئوریلمه‌سی تصادفی دگیلدیر. بو، آذربایجان خلقی‌نین تاریخینده باش وئرن حادثه‌لرله علاقه‌داردیر. عینی‌زاماندا عاشیقلق صنعتی‌نین سیّارلیق خصوصیتی‌نی‌ده نظره آلماق لازم‌دیر.

داستانین مرکزینه ایکی‌عاشیق محبتی مسئله‌سی قویولموشدور، باشقاحادثه و احوالاتلار بو اساس اوزه‌رینه تصویر ائدیلمیشدیر. غریب، آتاسیندان قالان ثروتی دوستلاریله خرج ائدیب، یوخسول اولموشدور. شاه‌صنم ایله سئویشیب ائولنمک ایسته‌ییر. شاه‌صنمین آتاسی‌خوجا صنعان داماددان ۴۰ کیسه قیزیل ایسته‌ییر، یوخسا قیزینین رسول ایله ائولنمه‌سینه رضایت وئرمیر. غریب سئوگیلی‌سیندن آیریلیب، اوزاق سفره گئدرکن شاه‌صنمله وداعلاشماق اوچون اونلارین باغینا گلیر. بو اثنادا شاه‌صنم‌غریبه ۴۰ کیسه‌قیزیل وئریب دئییر کی، آپاریب آتاسینا وئرسین و تویو ائله‌سین.بو ایش غریبه توخونور، او دئییرکی، "من اؤز قازانجیملا،اؤز زحمتیمله توی ائده‌جه‌گم" و سفرینه باشلاییر. بو احوالات گؤسته‌ریرکی، خلقیمیزین عنعنه‌سینده،اؤز امک،زحمت، و آلین تریله قازانیب یاشاماق و مرادا چاتماق نه‌قده‌ر کؤک سالمیش،و خلقین سجیّه‌لری کیمی اولموشدور.

بو داستاندا، زنگین لیک،وار– دولت و صنعت،شعر، ساز و سؤز قارشی– قارشییا قویولموش و صنعته اوستونلوک وئریلمیشدیر. داستانین باش صورتی اولان غریبین گوجو: سازی و سؤزودور. داستاندا اونون گزدیگی یئرلرده گئچیرتدیگی اضطرابلار،وطن حسرتی، و آیریلیقدان شکایت مهم یئر توتور. او، تبریزدن چیخاندان صونرا هریئرده هجراندان، غریبلیکدن سؤز آچیر، تفلیسده اوخودوغو بیر قوشمادا بئله دئییر:

کیمیمیز وار بوردا بیزی دینده‌یره
کیمسنه یوخ حالیم یارا بیلدیره
قورخوم بودور طوفان بیزی اؤلدوره
رسول قالا بوردا، یارالی داغلار

بورادا، غریبین دیلی‌ایله چوخ تأثیرلی قوشمالار دئییلیر. بونلار،یالنیز بیرعاشیغین یا بیرانسانین شکایتلری و دوشونجه‌لری دگیلدیر، بو شعرلرین واسطه‌سیله مینلرله وطندن آیری دوشموش غریبلرین دویغو و اضطرابلاری افاده ائدیلمیشدیر. داستانین اجتماعی دگرینی ده آرتیران بو جهت دیر.

آی جماعات! هئچکس غریب اولماسین
غریبین پئشه‌سی آه و زار اولار
غریب دینسه یئربه‌یئردن قینارلار
یئرلی دینسه، ائللرینه جارا ولار

غریبین اؤزونه قاپی آچیلماز
یاخشی اولسا، یامانلاردان سئچیلر
اؤزو گؤلمز، قاش ـ قاباغی آچیلماز
بو گئن دونیا اونون اوچون دار اولار

او، یاد اؤلکه‌لرده وطن، ائل و سئوگیلی، آنا ـ باجی حسرتیله یاشاییر لاکین بیرصیرا قوشمالاریندا بوتون عمری غربته محکوم ائدیلن و حقوقی الیندن آلینان بیر محبوسون سیزیلتیلارینی ترنّم ائدیر:

آیریلدیم ائلیمدن، چیخدیم غربته
آغلارام سیزلارام، کیمسه‌م یوخ منیم
غریب اولوب، دوشدوم دیلدن دیللره
آغلارام، سیزلارام، کیمسه‌م یوخ منیم

گنج یاشیمدا ترک ائله‌دیم وطنی
غربت ائللر اولوب منیم مسکنیم
گؤزو یاشلی، گؤزو یولدا صنمیم
آغلارام، سیزلارام، کیمسه‌م یوخ منیم

شاه‌صنم‌ده بوتون وارلیغی‌ایله غریبه باغلیدیر، و گئجه ـ گوندوز اونون فکریله یاشاییر. او، اوّلجه غریبین ۷ ـ ایل آیریلیق تکلیفینه راضی‌اولور، آنجاق صونرادان بو هجرانین نه قده‌ر آغیر، و آمانسیز اولدوغونو گؤرور، و عذاب ـ اضطراب ایچینده یانیر. داستاندا شاه‌صنمین عذاب و اضطرابلاری قوشمالاردا عکس ائتدیریلمیشدیر:

سن گؤرگیلن بیر قضانین ایشینی
آخیدیر دیده‌مین قانلی یاشینی
غسساللار دؤزنده غریب داشینی
داشلار دؤزولمه‌میش غریب گله ایدی

گؤللرینده اؤزمک اوچون صونام جان
عشقین آتشینده یاندی سینه‌م جان
بیر قاپیدان چاغیرایدی: صنم جان!
ائلدن اؤزولمه‌میش غریب گله ایدی

من صنمم، جاندان ـ باشدان گئچنده
اجل کؤینه‌گینی منه بیچنده
لوله ـ لوله زهه‌رینی ایچنده
گؤزلر سؤزولمه‌میش غریب گله ایدی

شاه‌صنم اوزاق سفردن ساغ قاییدان سئوگیلی‌سینه اوُنسوُز گئچن گونلرینی بئله تصویر ائدیر:

سنی منه "اؤلدو" خبر وئردیلر
جیگرجیگیم دلیک ـ دلیک دلدیلر
آزاری دردلری جانا سالدیلار
یار! سن گلدیگینی ایندی آنلادیم

توُتدوم سنین اوچون ایللرله یاسی
آغلاتدیم دوستلاری، بوتون اُناشی
مژده ایله‌سیلیندی کؤنلومون پاسی
یار! سن گلدیگینی ایندی آنلادیم

اوُلموشدوم همیشه زندان قوناغی
آتمازیدیم هئچ طرفه آیاغی
حاضریدی منده زهر چاناغی
یار! سن گلدیگینی ایندی آنلادیم

داستاندا عاشیق غریبین آناسی بانی‌خانم‌دا چوخ جالب دیر. او، غریبین سعادتی‌اوچون دوغما وطنی‌نی، ائوینی آتیب غربت ائله دوشور، و اورادا چوخ آغیر گونلر کئچیریر. اوغلونو گؤزلرکن، آغلاماقدان گؤزلری کور اولور. آنانین دیلیندن چیخان یانیقلی ماهنیلاردا آنا قلبی، آنا دردی و اضطرابلاری آنا نوازشی و اولاد محبتی چوخ تأثیرلی‌شکیلده تصویر اولونور:

بیر سؤزوم وار آنالارا، خانلارا
گؤزدن اوُلدوم "اوغول ـ اوغول!" دئیه من
قوربان اولوم خبر وئرن جانلارا
گؤزدن اولدوم "اوغول ـ اوغول "دئیه من

بیریانیم یاپیشمیش اوجاق داشینا
اؤزوم دایانمایر چشمین یاشینا
گؤزوم گؤرمور گئدیم داغلار باشینا
گؤزدن اولدوم" اوغول ـ اوغول " دئیه‌من

من بانی‌یام، گئجه ـ گوندوز هئیله‌رم
هرکسدن غریبین اییین ایله‌رم
اوندان صونرا بو دونیانی نئیله‌رم
گؤزدن اولدوم" اوغول ـ اوغول " دئیه‌من

غریب‌قاییداندان صونرا، آناسی دا، اؤز مرادینا چاتیر و سئوینجی‌نی

بئله افاده ائدیر:

چوخ گۆزله‌دیم بو یئرلرین یازینی
اوغلومون اوچورتدوم،من، شاهبازینی
امانت‌ساخلادیم غریب‌سازینی
چوخ عجب گلیبدی غریبیم منیم.

داستاندا دلی محمود دا غریبین دوستودور و اونونلا تانیش اولاندان صونرا آخیرا قده‌ر اونا کۆمک ائدیر. داستاندا، وطنپرورلیک،دوغما یوردا، و اونون گۆزل لیکلرینه محبت بدیعی‌شکیلده تصویر ائدیلمیشدیر. عینی‌زماندا خلقین او دۆورده‌کی وضعیتی‌نی، شهرلرین بۆیومه‌سی، تجارتین انکشافی، وبو کیمی مسئله‌لر حقینده معلومات وئریلمیشدیر. داستاندا، اساساً تفلیس ارزروم، و حلب یعنی‌عاشیق غریبین گئدیب قالدیغی‌یئرلر و هابئله تبریز و اصفهان دان چوخ دانیشیلیر. غریب تفلیسده، وطنی‌تبریزی تعریفلرکن، گۆزوموزون قاباغیندا او زامانکی تبریز جانلانیر:

تبریزین اطرافی داغدی، مئشه‌دی
ایچینده اوتوران بیگ دی، پاشادی
سگگیزمین محلّه، بئش مین گوشه‌دی
چارسوسو، بازاری، یولو تبریزین

دۆگوسو گیلاندان اکیلیر، گلیر
قویونو موغاندان چکیلیر، گلیر
هنددن، هندوستاندان تۆکولور،گلیر
دارچینی، میخه‌گی، هئلی تبریزین

پهلوانلار کسوت‌گئییر، یاغلانیر
گلن بازرگانلار اوردا ساخلانیر
گۆنده اوچیۆز آلتمیش یۆکو باغلانیر
گئدیر آل عثمانا مالی تبریزین

داستاندا، خلقین اۆز گله‌جه‌گینه اینانماسی، و نیک‌بین اولماسی چوخ مارقلی‌دیر. حق،عدالت و پاک محبت،اثرین صونوندا غلبه‌چالیر و خلق نغمه‌کاری عاشیق غریب اۆز آرزوسونا چاتیر. بو خصوصیتلر، داستانین خلق کوتله‌لری ایچه‌ریسینده اوزون عصرلر بویو یاشاماسینا و سئویله‌نیب، یاییلماسینا سبب اولموش و عاشیق غریب ایله شاه‌صنم صداقت،وفا وایلقار تمثالی‌کیمی دیللر ازبری اولموشدور.

شمالی آذربایجاندا عاشیق غریب و شاه‌صنم داستانی‌نین اوپرالاری

یازیلمیشدیر. عاشیق غریب داستانی‌نین دیگر تورک دیللی خلقلر آراسیندا او جمله‌دن تورکیه، تورکمن، اؤزبک و سائره روایتلری واردیر.

اصلی و کرم داستانی: بو خلق حکایه‌سی ۱۷– نجی عصرده جریان ائدن کرم آدیندا ساز شاعری(عاشیق) نین عشق حکایه‌سی‌دیر. کرمین معشوقه‌سی‌اصلی ارمنی‌اولدوغو اوچون، بو داستان ارمنی‌لر آراسیندا دا یاییلمیش و سئویلمیشدیر. آیریجا ،داستانین آناطولی،تورکمن،اؤزبک و سایر روایتلری واردیر. آذری روایتی‌نین قیصاجا مضمونو بئله‌دیر: گنجه‌خانی زیادخان، و وزیری قاراکشیش ایللر بویو اولاد حسرتینده یاشامیشلار. بونلار ،نذیرنیازدان سونرا اؤز آرالاریندا بئله قرار وئریرلرکی، اولادلاری اولور، و بونلارین بیری قیز، بیری ده اوغلان اولورسا، بیر– بیریله ائولندیرسینلر زیادخانین بیر اوغلو اولور، و آدینی محمود قویورلار .قاراکشیشین ده‌بیر قیزی اولور، آدینی مریم قویورلار .بو اوشاقلار، آیری – آیری تربیه‌اولونور و ۱۶/۱۵– یاشینا قده‌ر بیر– بیرینی گؤره بیلمیرلر.

بیرگون باغچادا محمود مریمی گؤرور، و اونا وورولور، و ایلک دفعه بیر– بیرینی گؤرن گنجلر آراسیندا بئله دئییشمه اولور:

محمود: آی گؤزل قیز، صدآفرین اصلینه
آلاگؤزلو طرلانیمی گتیر، وئر
منم او طرلانین اؤوچو صیادی
آلاگؤزلو طرلانیمی گتیر، وئر

مریم: من بیلیرم بو طرلانین ایشینی
کرم ائیله، طرلانیمی گل، آپار
طرلان گرک یئسین اؤوون دؤشونی
کرم ائیله، طرلانیمی گل، آپار

بئله‌جه، بیرنئچه دئییشمه‌دن سونرا، بیر– بیرینی کرم و اصلی‌آدلاندیریرلار کرم، اصلی‌نین عشقیندن خسته‌له‌نیر .آتاسی اؤلجه اوغلونون خسته‌لیگی‌نین سببی‌نی آنلامیر ،لاکین صوفی‌له‌نین کؤمه‌گی‌ایله مسئله‌آیدینلاشیر .آتاسی قاراکشیش ایله دانیشیر و اونون قیزینی‌اوغلونا آلماق‌ایسته‌ییر. قاراکشیش ظاهرده راضی‌اولور ، و اوچ‌آی سونرا ائولنمه‌لرینه قرار وئریر، لاکین گیزلیجه قیزینی‌آلیب ،شهردن کؤچور. کرم بوحادثه‌دن آغیر وضعیته دوشور و اصلی‌نین عشقیله یانیر و بالاخره‌عائله و دوستلاریله وداع ائدیب‌للـه‌سی صوفی‌ایله اصلینی‌آختاریب تاپماق اوچون یولا دؤشور و شهرلری گزیر .بوندان سونرا کرم مشهورعاشیق ، همده حق عاشقی‌اولور. قاراکشیش اؤلجه ارمنستانا

صونرا گرجستانا ،اورادان دا تکرار ارمنستانا و نهایت ارزروما گلیب چیخیر. داستانین اساس قسمتینی کرمین سیاحتی تشکیل ائدیر. او، هارا گئدیرسه کشیشین اورادان یوللاندیغینی سؤیله‌ییرلر. کرم یول بویو تأثیرلی و گؤزل قوشمالار و ماهنیلار سؤیله‌ییر. یوللاردان، داغلاردان، و چایلاردان سئوگیلی‌سینی خبر آلیر. بو قوشمالاردا ،خلقین مختلف اجتماعی ـ سیاسی گؤروشلری و حیاتا باخیشلاری دا افاده ائدیلمیشدیر. بیرـ ایکی یئرده کرم اصلی‌نی تاپیب گؤروشور، لاکین قاراکشیش اونلاری آلدادیر و گئجه‌یاری‌سی قیزینی آلیب آیری یئره گئدیر. داستانین صونوندا ،ارزرومدا سئوگیلیلر بیرـ بیریله گؤروشور و ارزروم پاشاسی قاراکشیشی قیزینی کرمه وئرمه‌گه مجبور ائدیر. قاراکشیش بو وضعیت قارشی‌سیندا قیزینین کرمله ائولنمه‌سینه رضایت وئریر. لاکین کرمدن انتقام آلماق اوچون اصلی‌نین طوی پالتارلارینین دوگمه‌لرینی طلسیمله‌ییر. نه اصلی، نه ده کرم پالتارلارین دوگمه‌لرین آچا بیلمیرلر. کرم یانیقلی بیر قوشما دئییر ،دوگمه‌لر آچیلماغا باشلاییر لاکین صونونجو دوگمه‌یه گلینجه باشداکی دوگمه گئنه باغلانیر. بو وضعیت قارشی‌سیندا، کرم درین بیر آه چکیر ،اونون آهی بیر آلؤو اولور و بدنی‌نی یاندیریر و کؤل اولور. اصلی ده طلسیملندیگی اوچون بو آلوولا تؤتوشوب یانیر و گؤروشوب ـ قووشمالاری قیامته قالیر.

بو حکایه‌نین دیگر روایتلرینده بعضی فرقلر گؤزه چارپیر. مثلاً آناطولی روایتینده کرمین اصل آدی "میرزا "دیر و اصفهان شاهی‌نین اوغلودور، و حلب پاشاسی‌نین امریله قاراکشیش قیزی نین کرمله ائولنمه‌سینه راضی اولور.

بو داستاندا ،عصرلردن بری قونشو ،و برابر یاشایان تورک ـ ارمنی خلقلری نین مسئله‌لریندن بیری اولان(عشق ماجرالاری) قلمه آلینمیش و بو مسئله‌نین تؤرتدیگی فاجعه‌لر بدیعی بیر دیلله ترسیم ائدیلمیشدیر. بیر شهر ویا اؤلکه‌ده یاشایان هر ایکی خلقین گنجلری بعضاً بیرـ بیرینه سئوگی و انسیّت تاپیب، ائولنمک و حیات قورماق ایسته‌میشلر، لاکین کهنه عادت‌ـ عنعنه‌لر ،دیل و دین آیریلیغی بو ایشه همیشه مانع اولموش، ونتیجه‌ده عقلە گلمز فاجعه‌لر تؤرتمیشدیر .بو کیمی شکسته اوغرامیش عشقی ماجرالار، ایرانین ارمنی خلقی یاشایان شهرلری، اوجمله‌دن تبریز شهرینده تکرار گؤرونوب وبیر چوخ نمونه‌لری هله ده خاطره‌لرده‌دیر. نمونه اولاراق "وایقانلی آدمه "نسبت وئریلن آشاغیداکی دؤردلویو گتیرمک اولار:

گئتمه ترسابالاسی، من ده سنه سایه گلیم

اتگیندن یاپیشیب، سنله کلیسایه گلیم

یا سن اسلامی قبول ائیله ،منیم دینیمه گل

یاکی تعلیم ائله، من مذهب عیسایه گلیم

بو ایکی‌بیتین تأثیرینده، اوستادشهریار و هابئله سؤنمز ده بیر غزل یازمیشلار کی، مطلع‌لری بئله‌دیر:

اذن وئر طوی گئجه‌سی من ده سنه دایه گلیم
ال قاتاندا سنه مشّاطه، تماشایه گلیم

شهریار

وئرمه‌دین اذن دالینجا سؤرونوب سایه گلیم
اؤلماسا قوْی باری اوّل سایه‌وه همسایه‌گلیم

سؤنمز

عصرلر بویو بو مسئله‌دن عذاب و اضطراب چکن و عشق یولوندا فدا ائدیلن گنجلرین فاجعه‌لری اصلی و کرمین سیمالاریندا تجسّم وتصویر ائدیلمیشدیر. بورادا، ایکی‌سئوگیلی‌نین آرزولارینا چاتمالارینا ان چوخ دین آیریلیغی سبب اولموشدور. خلقه گؤره کرم و اصلی‌نین محو اولمالارینا سبب اسکی‌دین و کهنه‌عادت ــ عنعنه‌لرین قاتی‌مدافعه‌چی‌سی اولان قاراکشیش دیر و داستاندا بوتون گناهلار، قاراکشیشین اوزه‌رینه قویولور. قاراکشیش دینی تعصّبدن قیزی نین محوینه‌راضی‌اولور، لاکین اونون بیر مسلمان تورکه اره گئتمه‌سینه راضی اولمور. او، حتّی‌ایکی سئوگیلی‌نین اؤلندن سونرا دا قبرلری نین یان ــ یانا اولماسینا راضی اولمور. داستانین سونوندا، سمبولیک بیر صحنه واردیر: اصلی و کرمین قبرلری یانا شی، لاکین قاراکشیش قبری ده بونلارین اورتاسیندادیر. ایکی‌سئوگیلی‌نین قبرلری اوستونده بیتن قیزیل‌گوللر بؤیودوکجه بیرــ بیرینه‌یاخینلاشیرلار و قوووشماق ایسته‌ییرلر، لاکین قاراکشیش قبری‌اوستونده یوکسه‌لن قاراتیکان گوللرین بیرــ بیرینه قووشماسینا مانع اولور.

بو داستانین قهرمانی‌اولان کرم، دیگر محبت داستانلاریمیزداکی‌قهرمانلارا گؤره (شاه‌اسماعیل، عاشیق غریب) ضعیف دیر. او، تئزــ تئز قارابختندن طالعیندن شکایت ائدیر، و غمــ غصّه‌سینی گؤزل قوشمالاردا ترنّم ائدیر:

بیر اود قالخدی اوره‌گیمدن، آلیشدی
اود توتوبان جسمیم یاندی، آغلارام
ظالم کشیش گئنه حیله ائلده‌دی
میردار حیله‌لری قاندیم، آغلارام

حکیم یوخ، لقمان یوخ دردیمی قانا
اریییبدیر باغریم، دؤنوبدور قانا
آز قالیبدیر کرم اودلانا، یانا
اود توتدو بدنیم، یاندیم آغلارام

کرم عینی‌زاماندا گؤزل صنعتکاردیر و حق عاشقی‌دیر. او، تمیز، صاف بیرانسان و انسانپرور بیر خلق نغمه‌کاری دیر و سئوگیلی‌سی اوچون بوتون وارلیغی‌نی فدا ائدیر. اصلی‌ده ناموسلو،صداقتلی و ساکت بیرقیزدیر، لاکین آتا ـ آناسی‌نین اسیری دیر. او دا ،لیلی‌کیمی هئچ بیرشئیه اعتراض ائده‌بیلمیر و دوشدویو فلاکتین سببی‌نی فلکده گؤرور:

اصلی دئییر من ایسته‌رم اورکدن کشیش بیزی قورتارمادی کلکدن
شکایت ائیلیرم قانلی فلکدن یازی یازان یازیب بئله ایشلری

صوفی ده دوستلوق و یولداشلیق تمثالی‌دیر. او، کرمین اصلی‌یه قوووشماسی اوچون الیندن گله‌نی ائلیر و نهایت ،کرمین یولوندا اؤز جانینی‌فدا ائدیر.

بو داستاندا وطن محبتی،غریبلیک دردی قاباریق بیرشکیلده ترسیم‌وترنّم ائدیلمیشدیر:

کرم دئییر عریان قالدی بدنیم من اؤلنده کیملر بیچر کفنیم
آمان آللاه! یادا دوشدو وطنیم بیلن یوخدو،گؤرسه‌ده‌یدی یول منه

او، داغلاردان، و دورنالاردان وطنی‌نی سؤراقلاشیر:

قاطار ـ قاطار گؤی اؤزونده سؤزورسوز
اگلن دورنام، اگلن خبر سؤراییم
بیزیم یورددان نه خبرلر بیلیرسیز
اگلن دورنام، اگلن خبر سؤراییم

ارزروم داغینا چاتاندا ،چؤوغون،بوران و قار باشلاییر و کرمین وفالی دوستو صوفی صویوغا دؤزه‌بیلمه‌ییب ،اؤلور و کرم‌یانیقلی‌قوشمالار سؤیله‌ییر.

کرم داستاندا یارامازغدّار،حیله‌گر و خسیس‌آداملارا لعنت ائدیر، و گؤزل آداملاری و عادل انسانلاری تعریفله‌ییر و انسانلاری مهربانلیغا، دوستلوغا ،عدالته و یوخسوللارا کؤمک ائتمه‌گه چاغیریر. او، بوتون‌انسان‌لارین آدینا اوچ شئی‌دن شکایت ائدیر: آیریلیق،یوخسوللوق و اؤلوم.

کرم هرزامان تمیزمحبت ،صداقت ،وفا و دوستلوغو تبلیغ ائدیر.کرم واصلی سیمالاری وفا و صداقت تمثالی‌کیمی عصرلر بویو خلقین وخلق یارادیجیلاری نین دیلینده و اوره‌گینده یاشامیشدیر. داستانلا علاقه‌دار بیرچوخ عاشیق هاوالاری یارانمیشدیر. مثلاً: کرمی،یانیق کرمی،قباکرمی،هجران کرمی‌سی وسایره کیمی.

بیرچوخ آذری و ارمنی‌یازیچیلاری بو داستان اساسیندا گؤرکملی اثرلر یازمیشلار. مثلاً: ارمنی‌یازیچی‌سی خاچاطور آبوویان‌نین "تورک قیزی"حکایه‌سی بو موضوعا حصر ائدیلمیشدیر. دوقتور نریمان نریمانوف‌دا "بهادر و صونا" اثرینده بومسئله‌لری قلمه‌آلیب ،حل ائتمه‌گه چالیشمیشدیر. آذربایجانین

بؤیوک موسیقی و اوْپرا اوستادی عزئیر حاجی‌بیگوف دا، بو داستانین اساسیندا ۱۹۱۲-نجو ایلده "اصلی وکرم" اوپراسینی‌یازمیشدیر.

عباس و گؤلگز داستانی: عباس و گولگز داستانی عاشیق داستانلاری‌میزین ان گؤزه‌لی، فکر و بدیعی‌دگری‌اعتباریله ده ان‌اهمیتلی‌سی‌سا ییلابیلر. بو داستانین بیرنئچه‌شکلی (واریانتی) واردیر و هامیسی‌ایکی روایت اطرافیندا بیرله‌شیرلر:

بیر روایته‌گؤره شاه‌عباس‌عدالت‌گؤسته‌ریب، آداملاری طرفیندن توتولموش عباسی و پری‌نی آزاد ائدیر. باشقا بیر روایته گؤره ده، حرمخانادا ساخلانیلان قیزلارین آتا و قارداشلاری عصیان‌ائدیر و کاروانا هجوم‌ائده‌رک، اسیرلری آزاد ائدیر و اؤلومه محکوم‌اولان عباسی دا خلاص ائدیر.

عباس و گولگز داستانی‌نین اساس مضمونونو خلق کوتله‌لری نین شاه‌عباس‌ین استبداد و ظلمونه‌قارشی مبارزه و نفرتی تشکیل ائدیر. شاه‌عباس ظلمو حقینده آذربایجان خلقی‌ایچه‌ریسینده چوخلو مقدار دا ناغیل و روایتلر واردیر. بیلدیگیمیزکیمی شاه‌عباسدان قاباق صفوی دولتی‌آذربایجانلی‌دولتی ایدی. شاه‌عباس شاه‌اولدوقدان صونرا، پایتختی اصفهانا کؤچورور، حاکمیتده اولان قیزیلباش‌آذری طایفالارینی سرایدان و قوشوندان کنارا قویور، و اؤلکه‌ده فارسلاشدیرما سیاستی یورودور. شاه‌عباسین ان غدّار و رذیل ایشلریندن بیریسی ده خلقین گؤزل قیزلارینی زوْرلا حرمخانایا توپلایاراق بوتون عمر بدبخت ائتمه‌سی‌ایدی. بوکیمی معنوی ضربه‌لری خلق هئچوقت اونوتمور، و اونا قارشی ناغیل و داستانلاریندا اؤز نفرتینی، کینه‌و غضبی نی بدیعی لوحه‌لرله بیان ائدیر.

عباس و گولگز داستانی‌نین یارانماسی و شکیللنمه‌سی باره‌ده مختلیف فکرلر ایره‌لی سورولموشدور. عاشیق عباسین شعرلرینی توپلاییب، چاپ ائدن ه. علیزاده‌نین فکرینه‌گؤره عاشیق عباس گنج یاشلاریندا مشهور باتمانقیلیج محمدخانین باجیسی گولگز پرینی سئویر، و اونون دالیسینجا تبریزه گئدیر. بو صیرادا شاه‌عباس قیزین گؤزل لیگینی ائشیتدیگی اوچون اؤز پهلوانی بئجانی، قیزی گتیرمه‌گه تبریزه گؤنده‌ریر. عاشیق عباس هله تبریزه چاتمامیش بئجان زوْرلا قیزی‌آلیب، اصفهانا آپاریر. عاشق عباس تبریزه گلیر و احوالاتی بیلر- بیلمز گولگزین دالیسیجا اصفهانا یولا دوشور، و اصفهاندا چتینلیکله ده اولسا، سئوگیلی‌سینه قوووشور. عاشق عباس بو سئوگی سفرینده بیرچوخ شعرلر سؤیله‌ییرکی، عاشیقلار دا او شعرلره اساسلاناراق عاشیق عباسین گولگز پری‌ایله سئویشمه‌سینی ماجرالی بیر داستان شکلینده ناغیل ائدیرلر.

بو روایته‌گؤره ، داستانین عاشق عباسین شعرلری‌اساسیندا صونراکی دؤورون عاشیقلاری طرفیندن یارادیلدیغی گؤسته‌ریلیر .

م.ح. طهماسب آذربایجان خلق داستانلاری(اورتا عصرلر) آدلی اثرینده بو باره‌ده باشقابیر ملاحظه ایره‌لی سورور. اوناگؤره عباس‌و گولگز داستانینی عاشق عباس اؤزو گنج‌یاشدا ایکن یاراتمیشدیر. بوندان صونرا داستان‌خلقین و عاشیقلارین دیلینه‌دوشموش ، و زامانلا عاشیقلارین یئری و ذوقی‌ایله مختلف دگیشیکلیکلره اوغرامیشدیر.

عاشق عباس داستانیندا دیگرمحبت داستانلاریندا اولدوغوکیمی، عباس مبارزه‌ده ،صنعت و هنریله غلبه‌ائتمک یولونو سئچیر. تبریزدن گولگزپرینی بؤیوک بیر کاروانلا آپاریرلار. بو کاروانا " دلی‌بئجان" رهبرلیک ائدیر، و گولگزپری کاروانین قاباغینداکی کجاوه‌ده‌دیر. عباس‌دا اصفهانا قده‌ر کاروانین دالیسیجا گئدیر و اوره‌گی‌نین دردلرینی اوخودوغو قوشمالاردا بیان ائدیر. دؤوردن شکایت و فلکدن ناراضی‌لیق بو قوشمالارین اساس مضمونونو تشکیل ائدیر:

هانی بو اؤلکه‌ده عدالت ، دیوان یوخ‌کیمسه ائیله‌سین دردیمه درمان
هئچ‌انصافا گلمزبی‌انصاف سروان__ سروان چکر،مایا بوزلار،نر گئدر
من گزمیشم آلچاق ایله اوجانی یار یولوندا قوربان دئدیم‌بو جانی
ویرانه قویدولار آذربایجانی__ عباس‌آغلار،گولگز کیمی یار گئدر
گئنه آرتدی من فقیرین المی چرخ فلک‌ترسه چکدی قلمی
گؤزیاشینا غرق ائله‌رم عالمی__ قطره سولار عمان اولموش‌آی‌اولموش
مجلسیمه صراحی‌لر دوزولدو عینیم یاشی قابدان قابا سوزولدو
آغلا،عباس ! الین یاردان‌اوزولدو__ بوگون آخرزمان اولموش‌آی‌اولموش
من عباسام ،هئچوقت سؤیله‌مم یالان ائلیمه ،اؤلکه‌مه سالدیلار تالان
خوجا ،دلی‌بئجان، آللاهوئردیخان__ قویما ، دلی‌بئجان یاریم آپاردی

اصفهاندا ، عاشق عباس شاه‌عباسلا اؤز- اؤزه گلیر و شاه اونو زهه‌ر قویوسونا سالماغی امر ائدیر. داستانین بو قسمتینده دربارین مختلف جزا شکیللری حقینده تصویرلر وئریلیر. عاشق عباسی زهه‌ر قویوسونا سالیرلار. لاکین او، حق عاشقی‌اولدوغوندان زهه‌ر قویوسوندا ساغ - سلامت قالیر. شاه‌عباس‌بوندان صونرا باشقا حیله‌لره ده ال آتیر، لاکین موفق اولمور. بودفعه غضبی‌آرتیر و جلادی چاغیریر و عاشق عباسی اؤلدورمه‌گه امر وئریر. عاشق عباسی دار آغاجینا آپاراندا او، اؤزونو گولگزه‌توتور بئله دئییر:

دورما دولانیم باشینا آلاگؤزلو یار گئدیرم

اؤلسم، بوّیونا صاداغا قالسام، انتظار گئدیرم

سئوگیلی‌سی‌نین اؤلومونه دؤزه‌بیلمه‌ین گولگزپری، اؤزونو اونون اوستونه آتیر و بئله‌دئییر: "من بوندان آیریلما یاجاغام، منی ده بونونلا اؤلدورون" بو صیرادا "عباس بیر اؤزونه باخدی، بیر بوّینونا ساریلمیش پری‌یه باخدی بیر ده دؤنوب دار آغاجینا، جلّادا باخدی، اوره‌گی غبار ائله‌دی، تکلیک، کیمسه‌سیزلیک اونا اثر ائله‌دی. ائلی، یوردو و آدامالاری یادینا دوشدو باتمانقیلیج گلیب گؤزونون قاباغیندا دوردو"سازی سینه‌سینه باسیب دئدی:

شاه حکموله خان اوستونه خان گئتدی آغلا دیده‌م، یاش یئرینه قان گئتدی
قول بوشالدی، دیل دولاشدی، جان گئتدی آخر آپاریرلار دارا، گلمه‌دی

عباس دئییر بو آد یامان آد اولدی جسمیم آتش، قوّینوم دولو اوٌد اولدی
من دوست دئدیم، دوستلار منه یاد اولدی ایندی اوزاق دوشدو آرا، گلمه‌دی.

داستاندا ایکینجی‌درجه‌لی‌صورتلر (سیمالار) ده واردیر. بونلارین بیری "لوت‌قنبر" دیر. بوآدام تبریزلی‌دیر و عاشق عباس تبریزده اونونلا تانیش اولور. قنبر عباسا چوخ کؤمک ائدیر. او، بیر وفالی دوست‌دور و دوست یولوندا جانیندان بئله گئچمه‌گه حاضردیر. گولگزین، شاه‌عباسین آدامالاری طرفیندن آپاریلدیغینی دا عباسا او خبر وئریر:

باشینا دؤندویوم، قوربان اولدوغوم عباس! آپاردیلار یارینی سنین
آلیشیب اودونا، بریان اولدوغوم عباس، آپاردیلار یارینی سنین

عباس و گولگز داستانیندا دا، وطن محبتی مهم یئر توتور. عاشق عباس دوغما یوردوندان آیری دوشدویو اوچون همیشه ناراحت‌دیر و یاداِئللرده درد چکیر و وطنینی هئچ‌وقت یاددان چیخارمیر:

آیری دوشدوم وطنیمدن، ائلیمدن بولبولومدن، گلشنیمدن، گولومدن
من نه‌دئدیم، سنا ینجیدون‌دیلیمدن حسرت قالدیم من درمه‌دیم گولوم‌یار

عباس دئییر ترک ائله‌دیم ائلیمی بیر درمه‌دیم آغ سینه‌دن گولومی
آرادا وار چرخ فلک اؤلومی قوی جمالین گؤروم، اوندان اؤلوم‌یار

عاشق عباس داستانی، زامان کئچدیکجه مکمّل‌لشمیش و تک بیر عاشیغین و صنعتکارین دوشونجه‌لری، دویغولاری و اطرافلاری چرچیوه‌سیندن چیخاراق، توپلو یارادیجیلیق محصولونا چئوریلمیشدیر.

شاه اسماعیل داستانی : شاه اسماعیل داستانی خلق آراسیندا چوخ یاییلمیش ، قهرمانلیق و محبت موتیولرینی بیر یئره توپلایان خلق رومانی‌دیر. بو داستاندا ،عینی‌زاماندا ، خلقین عدالتلی بیر حکمدار آرزوسو دا اؤز عکسینی‌تاپمیشدیر. داستانین یارانماسی و قهرمانی‌شاه اسماعیل حقینده مختلف فکرلر ایره‌لی سؤرولموشدور. ح. آراسلی فکرینه‌گؤره بو داستان صفوی دولتی‌نین تشکّل دؤوروندە شاه اسماعیل خطائی آدینا دؤزلمیشدیر.

م.ح. طهماسبین فکرینه‌گؤره داستانین قهرمانی خطائی‌نین نه‌وه‌سی اولان ایکینجی شاه اسماعیل دیر. م.ح.طهماسب فکرینی ثبوت ائتمک اوچون‌تاریخدن و داستاندان جالب دلیل لر گتیریر. مثلاً داستان قهرمانی‌نین آتاسی شاه ایدی. ایکینجی‌شاه اسماعیل ده آتاسی شاه اولموشدور، و اؤز آتاسی طرفیندن جزالانا راق ایگیرمی‌ایلدن آرتیق قلعه‌ده اسیر ائدیلمیشدیر. ایکینجی‌شاه اسماعیلین زنداندان قورتاریلماسیندا ، اونون پری خانم‌آدلی باجیسی اساس رؤل اوینامیشدیر. داستاندا دا ، رمدار پری شاه اسماعیلا مهم کؤمک گؤسترمیشدیر.

بوتون بونلارا رغماً ،بئله‌نظره‌گلیرکی، داستان بیرینجی‌شاه اسماعیلین آدی و فعالیّتی‌ایله علاقه‌دار یارانمیشدیر، فقط صونرادان ایکینجی شاه اسماعیل‌ایله علاقه‌دار حادثه‌لر و احوالات‌داستانا علاوه اولموشدور.

داستانین اساس قهرمانی‌شاه اسماعیل دیر. شاه اسماعیل ،حکمدار اوغلودور. داستاندا افاده ائدیلن اساس‌فکر، عدالتلی‌حکمدار و حقّین، و عدالتین ظلم و اؤزباشینالیق قارشی‌سیندا طنطنه‌لی تجلّی‌سی‌دیر. عمرونده بونو گؤرمه‌ین خلق،هئچ اولماسا ناغیللاردا ،داستانلاردا عدالتین غلبه‌سینی آرزولاییردی. عصرلر بویو حکمدار و پادشاه مسئله‌سی خلق کؤتله‌لرینی دؤشوندورموشدور. نظامی گنجوی ده اؤز اثرلرینده خلقین بو موضوعدا یاراتدیغی بیرچوخ ناغیل وافسانه‌لردن استفاده ائتمیشدیر.

شاه اسماعیل دا ، بئله عدالتلی حکمدارین بیر صورتی‌دیر. آنجاق خلق، داستاندا اساساً اونون حکمدارلیغینی دگیل، سئوگیسی‌نی و عشق یولوندا گؤستردیکی قهرمانلیغی داهاچوخ تصویر ائدیر. بورادا ، شاه‌اسماعیل هر شئیدن اوّل ،صونسوز سئوگی‌ایله سئون بیر عاشقدیر.آتاسی اؤلکه‌نین بوتون گؤزل لرینی توپلاییر و اوغلونا " هانسینی سئورسن،سؤیله اونو سنه‌آلیم" دئییر. اؤ دا :

حوری لر، پری لر ییغیلیب باغا – هئچ بیریسی گلمز‌دی‌را بنزه‌مر- بیتی‌ایله باشلانان قوشمالارلا جواب وئریر:

کیمیسی آل گئییب ،کیمی قیْرمیــــزی   کیمیسی گؤزلدیر ، کیمی نرگیـــزی
هامیدان گؤیچک دیر وزیرین قیـْزی   او داکی هئچ گلعذارا بنـزه‌مـز

شاه‌اسماعیل گؤلزاری گتیرمه‌گه گئدرکن، یولدا اونا ایکی گؤزل راست گلیر. بیری پری، و دیگری عرب زنگی. لاکین اؤ ،گولزارا وئردیگی سؤزونه صادق قالیر و هرایکی‌گؤزه‌لین قارشی‌سیندا اعتراف ائدیرکی،اونون نشانلی‌سی وار. شاه‌اسماعیل عینی‌زاماندا دؤیوش قهرمانی‌دیر و بو واسطه‌ایله حریفلرینه غلبه‌چالیر، و سئوگیلی‌سینه قوْووشور. عرب زنگی‌ایله دؤیوشمه‌لری نین بیریندده بونا اشاره ائده‌رک بئله‌دئییر:

چوخ دانیشما ،عرب! دوْیموشـام جانا   داعوا ایسته‌ییرسن، گیرک میـدانا
سیپیرم قیْلینجی، بویانار قـانـا   یول وئر ،عرب یول وئر ،اینجیتمه‌منی

شاه‌اسماعیل غدّار وظالم"عدیل"شاها قارشی مبارزه ائدرکن،تمامیله دگیشیر ، و حق،عدالت و دوغرولوق اوچون چالیشان و چیرپیشان بیر شاهزاده‌یه چئوریلیر ، و مبارزه‌سی اجتماعی کاراکتئر آلیر.

عدیل شاه داستاندا تمامیله اوغلونا ضدّ بیر موقعیّتده‌دیر. داستانین باشیندا اوغلونون حسرتیله قلبی‌چیرپینان بو حکمدار ، صونرالار آزغینلاشیر و شهوانی حسّلری اوغلونا اولان محبّتینه اوستون گلیر و اوغلونو قوناق چاغیریب ، زه‌هرله‌مک ایسته‌ییر ،موفق اولمایینجا ، شاه‌اسماعیلین اؤز اوخونون کیریشیله قوللارینی‌باغلاییر و گؤزلرینی چیخارتدیریر.

شاه‌اسماعیل داستانیندا عرب زنگی صورتی ده چوخ جالب دیر. او، حیاتدان اینجیمیش و "ناموس‌سوز کیشیلره عبرت اولماق اوچون هاردا کیشی تاپسام اؤلدوره‌جگم" دئمیشدیر. عرب زنگی، یول کناریندا مسکن سالیب ، گلیب‌گئدن کاروانلاری سویور ، کیمی‌مغلوب ائتسه ، اؤلدورور. لاکین اگر بیریسی اونا غالب گلرسه ،اونونلا ائوله‌نه‌جه‌گینه ده سؤز وئرمیشدیر. شاه‌اسماعیل عرب زنگی‌ایله اؤز‌ـ اؤزه گلیر و بیرینجی گؤن هئچ بیری دیگرینه اوْستون گله بیلمیر. عرب زنگی اونا دئییر:

اوغلان! مئی ایچمیسنمی، یا دا بنگی   قورخودان سارالیب اؤزونون رنگـی
هله‌ائشیتمه‌دینمی عرب زنـــــــــگی   چوخ‌سنین کیمیلر باش وئریب ، گئدر

شاه‌اسماعیل دا ، جوابیندا بئله دئییر:

بیرسن گل باخ قایناغیما ، جوشـــوما   ال وورا بیلمزسن طرلان قوشـــوما
باخ‌شاه‌اسماعیلین ترســـا واشـــینا   یول وئر ،عرب ،یول وئر ،اینجیتمه‌منی

شاه‌اسماعیل غالب اولدوقدان صونرا ،عرب زنگی عؤمور بویو اونا دوست سرداش اولاجاغینا سؤز وئریر. و دوغرودان دا بئله اولور. داستانین صونونا قده‌ر عرب زنگی اونو، بوتون چتینلیکلردن قوْروییور، حتی گولزاری

غدّار آتاسی‌نین الیندن آلان دا اؤدور. عرب زنگی، داستاندا دوستلوق تمثالی کیمی تصویر ائدیلمیشدیر.

آذربایجان خلق رومانلاریندا قهرمانلارا یاردیم ائدن و دوستلوق تمثالی اولان قادین صورتلری چوخدور. بونلارین چوخو قهرمانین اوزاق سفره‌نشانلی‌سی دالینجا گئتدیگی وقت، یولدا اونلارا راست گلیرلر. بونلار، گؤزللیکده عقل و تدبیرده هئچ ده قهرمانین نشانلیسیندان گئری قالمیرلار. بعضاً قهرمانلار بیرمدّت بونلارین یانیندا قالیر، حتی بعضاً تویلاری دا اولور، آنجاق بونلار آراسیندا ار- آرواد مناسبتی اولمور. اصیل سئوگیلی‌سینه صادق قالان قهرمان، گئجه‌لر قیلینجینی اورتایا قویوب، سونرا یاتیر. بعضاً بیرمدت نشانلی دا یاددان چیخیر. مثلاً "نوروز و قنداب" داستانیندا اولان کیمی.

آذربایجان داستانلاریندا تصویر اولونان بئله صورتلرین ان جالبی "شاهزاده ابوالفضل" ده‌کی رعنا خانم‌دیر. او، بوتون عمرونو و حیاتینی سئودیگی ابوالفضله فدا ائتمیشدیر. او، سئودیگی‌شاهزاده ابوالفضلین باشقا بیر گؤزه‌له وورولدوغونو ائشیدنده، چوخ پیس وضعیّته دوشور، وبونا رغماً بئله‌دئییر: "منیم سئوگیلیم، آللاه ائله‌مه‌سین سنین باشیندان بیر توک اسگیک اولسون. اونسوز دا منیم عمروم سونا چاتیبدی. سندن سونرا من یاشایاجاغام می؟ عزیزیم، من عشقدن خبردارام، بیلیرم‌کی، اؤز اختیاریندا دگیلسن، محبّت سنی‌چکیب آپاریر. من ازل گوندن سنین یولوندا جانیمدان کئچمیشم. سنه اذن وئریرم، گئت‌آنجاق منه قولاق آس"...
رعنا خانم، ابوالفضلین سئوگیلی‌سینه قوووشماق اوچون اونا یول گؤسته‌ریر و مصلحت‌لر وئریر و داستان بویو، ابوالفضله کؤمک ائدیر. حتی‌تیکه‌تیکه اولموش ابوالفضلی دیریلدیر و اونو سئودیگی قیزین آرخاسینجا گؤنده‌ریر.

رعنانین کؤمه‌گی‌ایله ابوالفضل، سرونازا قوووشور و یول اؤستر رعنایا راست گلیر. رعنا سئوینیر و راحات‌نفس‌آلیر. آنجاق بوندان سونرا، او، یاشاماق ایسته‌میر، و بو سؤزلری دئییر:

آنام یوخدور، سینه‌سینی داغلاسین ـ آتام‌یوخدور، فراقیمدا آغلاسین
قوی کنیزلر گؤزلریمی باغلاسین ـ حلال ائله داخی منی، گئدیرم.

بو سؤزلردن سونرا، "بیر کؤنولده ایکی‌محبت اولماز" دئیه زهر‌ا یچیب‌اؤزونو اؤلدورور. رعناخانمین صورتی‌نی شاه‌اسماعیل داستانینداکی عرب زنگی ایله مقایسه ائده‌بیله‌ریک.

بو کیمی صورتلر گؤسته‌ریرکی، آذربایجان خلق داستانلاریندا، یالنیز عشق و محبت دگیل، عینی‌زاماندا دوستلوق، یولداشلیق، دوست یولوندا

اؤزوندن کئچمک قده‌ر ایثار و فداکارلیغا دا نه قده‌ر قیمت وئریلمیشدیر.
شاه اسماعیل داستانی، عصرلر بویو خلقیمیزین مجلسلرینده نقل ائدیلمش و بالاخره بوگونکو شکلینی آلمیشدیر. شمالی آذربایجاندا گؤرکملی بسته‌کار "آهنگساز" مسلم ماقامایف بو داستانین اساسیندا "شاه اسماعیل اوپراسی"نی یازمیشدیر.
عالیخان و پری خانم: بو داستانی عاشیقلار قدیم ناغیل اؤزه‌رینده یاراتمیشلار. بو داستاندا یاخشیلیق،انسانپرورلیک ،سخاوت ، عصمت ،یالان و خیانت ماراقلی حادثه‌لرین شرحی اثناسیندا اوخوجو و دینله‌ییجی یه چاتدیریلیر. اثرده بیرچوخ جالب و بیتگین صورتلر واردیر. بونلاردان بیریسی " تاپدیق" دیر. تاپدیق حیاتی اوچون حاجی‌صیاد و اونون عائله‌سینه عمرو بویو بورجلودور. بوعائله، اونو اؤز اولادی کیمی بؤیوتموشدور. محمّد و پری اونو، اؤز قارداشی بیلیرلر، و اونا اینانیرلار. داستانین اوّلینده وضعیت دوغرودان دا بئله‌دیر .آنجاق ائله‌کی، تاپدیق بو حادثه‌دن خبری اولور، ایچینده اولان اییرنج حسّلر باش قالدیریر. ایکیرمی ایل چؤره‌گینی یئدیگی عائله‌ده‌کی قیزین ناموسونا توخونماق ایسته‌ییر .داستانین ۱۹۳۷ ده نشر اولونان متنینده" خانی‌قاری" تاپدیغا بئله دئییر:" سنه ائو- ائشیکدن پای اولماق اوچون، پری‌ایله آرانی سازلا!" تاپدیغی بوتون خیانتلره سؤوق ائتمکده مال حریصلیگی مهم عامل اولموشدور. داستانین صونوندا تاپدیغین فیٔریلدا قلاری آچیلیر.
داستانداکی جالب سیمالاردان بیری ده پری خانم‌دیر. پری، آیدان آری و سودان دورو بیر قیزدیر. او، گؤزل اولدوغو قده‌ر ده عصمتلی دیر. عائله ناموسو و قادین عصمتی، اونون حیاتی‌نین معناسینی تشکیل ائدیر. بونلارلا برابر، او، آتا-آناسینی و وطنی‌نی ده چوخ سئویر. یاد اؤلکه‌ده وارلی،گؤزل، قهرمان و عالیجناب بیر اوغلانا اره گئدیب ، و گؤزل حیات قورموش و اونون هئچ بیر شئیه احتیاجی یوخدور. ایکی‌گؤزل بالاسی‌دا واردر. لاکین وطن، آتا-آنا ، و ائل محبتی اونون اؤره‌گینی بؤروییور، و بومقصدله دوغما یوردونو زیارت ائتمک اوچون یولا دوشور
پری خانم مهربان بیر آنادیر و بالالارینی عمرو قده‌ر سئویر. لاکین ائله بیر آن گلیرکی، ایکی‌یول آراسیندا قالیر: یا خبیث ،انتقامچی، و غدّار وزیرین ایسته‌گینه بویون اگمه‌لی، یاخود، بالالاریندان محروم اولمالی‌ایدی. قارا وزیر، پری خانمین هر ایکی‌اوغلونو، نوبه‌ایله دوغرا ییر.پری خانم داستان بویو، بئله سرت و دؤزولمز فاجعه‌لرله قارشیلاشیر آج ، سوسوز، یالاواج قالیر نوکرچیلیک ائدیر، لاکین تسلیم اولمور.

بالاخره حق و عدالت غلبه‌چالیر، هرشئی آیدین اولور، و او،یئنی‌دن سئوگی‌لیسی عالیخانا قوووشور.

بو داستانداکی جالب سیمالاردان بیریسی ده "بوداق چوبان" دیر. چوبان شفاهی‌ادبیاتیمیزدا، ان سئویملی صورتلردن بیریسی‌دیر. بوداق چوبان پری خانمین سرگذشتی‌ایله تانیش اولدوقدان صونرا، صونا قده‌ر اونا یاردیم ائدیر. مثلاً قارا وزیر و عالیخان دوریش‌پالتاریندا حاجی صیاد گیله گلیرلر. پری خانم (نوکر کئچل احمد) قیلیغیندا بیر ناغیل سؤیله‌ییر، و اؤزباشینا گلنلری آنلاتیر. بو زامان بوداق چوبان الینده چوماق قاپی‌نین آغزینی کسیب، دایانیر و کیمسه‌نی ائودن ائشیگه بوراخمیر. تاپدیق و قارا وزیر قاچماق ایسته‌ییرلر، لاکین بوداق چوبان اونلاری یئرینده اوتوردور. پری، ناغیلی‌آنلاتدیقجا، او، داها دا هیجانلانیر و حرصینی‌بوغا بیلمیر و آتادان،قارداشدان،تاپدیقدان و قارا وزیردن پرینین انتقامی‌نی آلماق ایسته‌ییر.

داستانین اوّلینده حاجی‌صیاد، اولاد حسرتیله یاشاییر و اولاد اوچون هر شئیی‌نی وئرمه‌گه حاضردیر. لاکین مکّه‌دن قاییداندان صونرا، اونون چهره‌سی دگیشیر و عائله‌ـ اولادلاریله نوکری کیمی رفتار ائدیر.پری نوکر قیلیغیندا اونلارا ایشله‌دیگی زامان گئنه‌ده مهربانلاشیر و پری اونا "بیزیم یئرلردن ایکی‌درویش‌گلیب،اذن وئرین اونلار منیم‌قوناغیم اولسون"ـ دئدیگی زامان ممنونیّتله قبول ائدیر.

عالیخان و پری خانم داستانیندا اولان وزیر،جلّاددیر. او، اؤز شخصی ذوقی و شهوت‌حسّلری‌اوچون دوستونون ناموسونا توخونماق ایسته‌ییر. موفّق اولماییندجا قادینین بالالارینی اؤلدورور، و اونلارین جسدینی آرابایا قویوب آتالارینین یانینا گتیریر. "قارا وزیر" آدی آلتیندا تصویر اولونان بو قارا قوّه‌لر خلق دوشمنلری، انسانلیق،آزادلیق،دوستلوق، محبت و ناموس‌دوشمنلری دیر. خلق،بونلاری "قارا" سؤزو آلتیندا تصویر ائدیب لعنتله دامغالاییر. داستانین صونوندا حقیقت‌آیدینلاشیر، و حق، عدالت، عصمت،و دوغرولوق قارا قوّه‌لره غلبه چالیر.

داستانین تربیه‌وی باخیمدان دا، اهمیّتی‌چوخدور. بو تربیه‌نین تبلیغی‌نی عالیخانین متانتینده، پری خانمین عصمتینده و بوداق چوبانین صداقتینده گؤرورورک.

آذربایجانین بؤیوک نمایشنامه‌یازانی جعفر جبّارلی "ستاره" اوپراسی‌نین متنی‌نی بو داستاندان فایدالاناراق،یازمیشدیر. جبارلی، اوپرا متنی اوچون هم‌خلق شعریندن‌استفاده‌ائتمیش‌هم‌ده‌اؤزو،گؤزل قوشمالار یازمیشدیر.

عاشق شعری و سازشاعرلری : اللرینده سازلاری، دیللرینده سؤزلری یورد- یورد، اوْبا-اوْبا، ائل-ائل، اوْیماق-اوْیماق دوْلاشان آذربایجان سازشاعرلری، اوْزانلاری خلق ادبیاتی‌نین ایلکین آپاریجیلاری، ازلی صنعتکارلاری دیر (۱)

اسکی‌چاغلاردا ایلک شعر قوشان شاعرلریمیز ائل عاشیقلاری اولموشدور. اوزامان،عاشیغا :"اوزان" ،وشعره "قوشما" و"سوْی" دئمیشلر. دده‌قورقود کتابیندا ، شعر سؤزو یئرینه "سوی" ایشله‌دیلمیشدیر (دده‌قورقود سوی سؤیله‌دی). بونلار قوشدوغو شعرلری سازچالاراق، اوخوموشلار .ائل عاشیق-لاری عینی‌زاماندا دین نماینده‌لری اولدوقلاری‌اوچون شعرلرینی دینی مراسمده سازلا و رقصله‌بیرلیکده اوخور، و دین وظیفه‌لرینی‌ایفا ائتمیشلر اسکیدن مختلف تورک قبیله‌لرینده عاشیقلارا اوزان،آغ ساققال، یانشاق، وارساق، باقسی و دده آدلاری وئریلمیشدیر.

ایلک چاغلاردا سؤیله‌نن عاشیق شعری، خلقین مشترک دویغولارینی ترنّم ائدیر، مراسملرده هامی‌نین طرفیندن اوخونوب ،خلقین مالی اولوردو، و شعرلرین اوّلجه کیمین طرفیندن سؤیلندیگی بللی اولمازدی. شعرلر مجلسدن مجلسه ،و نسیلدن نسیله انتقال ائدینجه، آز- چوخ دگیشیر و خلقین شفاهی‌فرهنگینی‌تشکیل ائدیردی. سازشاعرلرینین وظیفه‌سی‌دیندارلیق و بو اوچ‌صنعتین اوستادی‌اولماقلا یانا شی،آیری وظیفه‌لری ده واریدی. اونلار تلقین یولو ایله خسته‌لری تداوی ائدیر، و غیبدن خبر وئرردیلر. عینی‌زاماندا ،اولدوزا باخیب و یا طبیعت حادثه‌لرینین تفسیری‌ایله گله‌جک دن خبر وئریردیلر. بؤیله شاعرلره خلق درین حرمت بسله‌ییب، اونلارا دده و اولیاء گؤزویله باخاردیلار. بو شاعرلر ،خلقین داستانلارینی‌یاراتدیب "داستان دؤوری" ادبیاتینی ایجاد ائتمیشلر. داستان شعرلریله دینی مراسمده سؤیله‌نن شعرلر تورکلرین اناسکی ادبیاتینی تشکیل ائتمیشدیر. بوگون بیلدیگیمیز اسکی دینی‌مراسملری " صیغیر ،شؤلن، یوغ" مراسملردیر.

صیْغیر مراسمی : توْتم زامانیندان قالان دینی"اوْو"مراسمی‌دیر. اوغوز تورکلری صیْغیری بیر توتم‌سایيب ایلده بیر دفعه توپلو حالدا صیغیر اوْوونا چیخاردیلار. اووا چیخاندا ،حربه‌گئدن کیمی حاضیرلاناردیلار ، و اوْو اثناسیندا ، ائل شاعرلری اووچولاری تشویق ائتمک اوچون سازچالاراق شعرلر اوخوردولار. اوودان سونرا دا ، اوودا مهارت و قهرمانلیق گؤستمه-رن کیشیلره شعرلر قوشوب ،داستانلار یاراردیلار .اوو مراسمی توتم دؤورونده‌ن سونرا دا بیر عنعنه‌کیمی دوام ائتمیشدیر. سلجوقلار و تیمور

---

۱ - آیدین قاسم اوف . ادبیات و اینجه صنعت . ۲۴ آقوست ۱۹۷۹

اوغوللاری و حتی‌عثمانلیلار زامانیندا ، اوو مراسملری‌اجرا ائدیلمیشدیر.

شؤلن مراسمی : اسکیدن دینی‌قوناقلیغا شؤلن و دینی‌اولمایانا تـوْی دئمیشلر. ایلده بیردفعه توتملر دینی‌مراسم‌ایله قوربان ائدیلـه‌رک قوناقلیق وئریلرمیش ، بو قوناقلیقدا سازشاعرلری ساز چالاراق شعر سؤیلر و خلقین معنوی هیجانینی آرتیراردیلار.

یوغ مراسمی : اورتا آسیا تورکجه‌سینده ، یئغلاماق، آغلاماق دئمک دیر یوغ آغلاما ، و یوغ‌مراسمی ده ماتم مراسمی دئمک دیر (۱) تورکلر آراسیندا اؤلـه‌نین انتقامینی‌آلماق و یاسینی‌توتماق چوخ اسکی‌بیر عادت دیر. اؤلن کیمسه بیر چادیرا قویولور و یاخینلاری آتا مینیب یئددی دفعه چادیرین‌اطرافیندا دولانیرلار، عینی‌زاماندا ، آغلار، و یقه‌لرینی‌ییرتاردیلار سونرا یاخشی و اوُغورلو بیر ساعتده اؤلونو دفن‌ائدردیلر و گئنه‌ده بیرینجی گون مراسمینه بنزه‌ین مراسلر اجرا ائدردیلر. قهرمانین قبری اوستونده "بالبال" آدلی داشلار دیکلدردیلر.

بو ماتم‌مراسملرینده سازشاعرلری ماتم‌شعرلری اوخور، و بو شعرلره "صاغو"یا "آغی"آدی وئریلیردی. بوگون اسکیدن قالان بیرچوخ صاغو نمونه‌لری واردیر. دیوان لغات ترک و قوتادقوبیلیک کتابلاریندا بو صاغولاردان‌افراسیاب اوچون (آلپ ارتونقا) سؤیله‌نن نمونه‌لری داستان فصلینده درج ائتمیشیک.

زامانلا عاشیقلار دینی‌وظیفه‌دن آیریلاراق ،خلق صنعتکاری صفتینی آلمیشلار. بونلار خلقین آرزولارینی، ایستکلرینی، حیات و معیشتلرینی و دونیاگؤروشو و مبارزه‌لرینی شعرلرینده عکس ائتدیرمیشلر.

بوگون، عاشیق الینده سازی، کندلری گزیر، تویلاردا ، بایرام‌و مراسملرده خلقین قوردوغو مجلسلرده اشتراک ائدیر، سازچالیر ،نغمه وداستان قوشور و اوخودوغو غنائی شعرلرله خلقین روحونو اوخشایاراق ،اونا گؤزل دویغولار آشیلاییر. عاشیق بوتون وارلیغیله خلقینه‌باغلی اولوب ،اونونلا بیرگه یاشاییب و خلقین سئوینج و کدرینه اوُرتاق اولور(۲)

عاشیق شعری خلق ادبیاتی نوعلری آراسیندا ، ان چوخ مؤلّفی‌بللی‌اولانیدر بئله‌کی، هربیر عاشیق شعرینین صونوندا اونو قوشانین آدی، تخلّصی وئریلیر .بو دا ، عاشیق شعرینی یازیلی‌ادبیاتا یاخینلاشدیریر. لاکین مسئله‌نی دقتله تحقیق ائدرسک ،عصرلردن بو یانا سینه‌دن سینه‌یه ، دیلدن دیله گئچن و مختلف مجلسلرده مختلف‌عاشیقلار طرفیندن اوخونان شعرلر

۱- مولوی و صائب تبریزی و دیگرشاعرلریمیز ده" یئغلاماق" سؤزونو ایشلتمیشلر. ۲ - اورتاق = شریک

زا مانلا ایشله‌نیب دگیشمیش و خلقین مالی‌ا ولموشدور. دیگرطرفدن عاشیقلار بیرچوخ داستان قوشمالاریندا اؤز آدی یئرینه‌داستان قهرمانلارینین‌آدینی سؤیله‌میشلر. بو مسئله‌نی گؤز اؤنونده توتارساق، بلکه ده کوراوغلو، شاه اسماعیل و ... عاشیق اولمامیشلار، لاکین داستان اونلارین‌آدینا اولدوغو اوچون شعرلری قوشان عاشیق، قهرمانلاری بیر عاشیق کیمی تصویر ائدیب، و اونلارین دیلی‌ایله قوشما دئمیشدیر.

عاشیقین اساس چالغی‌آلتی ساز (قوپوز) دیر. و عاشیقی سازسیز تصوّر ائتمک ممکن دگیلدیر. لاکین سازیله‌برابر، بالابان، ناغارا، بعضاً ده زورنا چالان دا واردیر.

عاشیق شعرینین دیلی‌ساده و تمیز تورکی‌دیر. شعرلرین وزنی هجا وزنی و موسیقی‌آهنگی واردیر. یعنی بسته‌لی‌دیر. خلاصه اولاراق عاشیقلارین و شعرلرینین خصوصیتلرینی بئله وصفلندیرمک اولار:

۱ ـ عاشیقلار، سازچالان و شعرلرینی‌سازلا سؤیله‌ین شاعرلردیر.

۲ ـ سازشاعری ویا عاشیقلار، شعرلرینی‌عمومیّتله "هجا" وزنیله‌سؤیله‌میشلر.

۳ ـ دیللری تمیزدیر، و نسبتاً خالص تورکجه‌دیر.

۴ ـ سازشاعرلرینین دیلینده موسیقی و شعر بیر بوتون ائردیر و شاعر عینی‌زاماندا شعرینین آهنگینی ده دوزلدیر.

۵ ـ سازشاعرلری‌اؤزشعرلرینی ویا باشقا عاشیقلارین شعرلرینی‌یایان‌آدا ملاردر.

۶ ـ عاشیقلار اوچون غربته‌چیخماق بیر "قدر" کیمی‌دیر. بو قدره‌رین مختلف سببلری اولابیلر: شاعرین معیشت مسئله‌سی، سئوگیلی‌سینی آختارماق (بعضاً خیالی ده‌اولسا) و یا شهرحیاتینا مئیل ائتمک و یا تازا دینله‌ییجی تاپیب مشهور اولماق.

۷ ـ عاشیق شعرینده خلقین‌آرزولاری، ایستکلری، حیاتا، دونیایا مناسبتی، و دونیاگؤروشو و مبارزه‌لری و بعضاً ده دینی‌موضوعلار بدیعی شکیلده عکس ائتدیریلمیشدیر. لاکین عاشیق یارادیجیلیغی‌نین جانی ـ قانی "محبت" دیر بو محبت رۀآل، انسانی و حیاتی محبت دیر. چوخ‌زامانلار عاشیقلار، قوشمالاـ رینی گؤزدوکلری گوزه‌لین آدیله باغلاییر، اونو تعریف ائدیرلر.

عاشیق شعرینده اجتماعی‌موضوعلار، زمانه‌نین سیاسی و فکری مبارزه‌لری ده عکس ائدیلمکده‌دیر.

عاشیق شعری نین نوعلری : عاشیق شعرینین نوعلری چوخدور. وزن باخیمیندان هجا وزنیله سؤیلنمیشدیر. لاکین بعضی‌عاشیقلار عروض وزنیله ده شعر قوشماغی تجروبه ائتمیشلر

عاشیق شعرینین ان چوخ یاییلمیش شکلی قوشمالاردیر.

قوْشما : قوشما دؤردلوک لردن عبارت دیر. بیر قوشما ۳ـ ۶ بند (دؤردلوک) دن تشکیل تاپیر و صون بندده شاعرین آدی دئییلیر. هر مصراع ۱۱ هجالی دیر و قافیه‌لر بئله دوزولور: آ ـ ب ـ و ـ ب ، ق ـ ق ـ ق ـ ب ، د ـ د ـ د ـ ب ، ا ـ ا ـ ا ـ ب و سایره.

اسمی‌پنهان کؤچدو فانی دونیادان ـ قاریشدی تورپاغا ،گؤز حایف اولدو
خدانین تدبیری بئله ایمیش بیزه ـ صولدو یانا قلاری، اؤز حایف اولدو

اجل چاتیب ،نفس‌سانا دؤزولدو ـ غم هجران تاپدی ،باغریم اؤزولدو
گئنه‌سئودیگیمدن الیم اؤزولدو ـ اختلاط تؤکندی، سؤز حایف اولدو

بویازیق"جمعه"نین دؤنوبدو بختی ـ اسدی اجل یئلی ،سرویمی ییخدی
دئدیم‌کی، شاد اولام بو باهاروختی ـ تؤکولدو بورنومدان یاز حایف اولدو

یازیلی‌ادبیاتیندا غزل کیمی، قوشما دا خلق ادبیاتی‌نین ان چوخ‌سئویلن و یاییلمیش شکلی‌دیر. قوشمالاردا ، آنا قافیه‌نین اولدوغو مصراعلارا "باغلاما" مصراعی دئییلیر. اگر بوتون بیرمصراع و یا بیر بیت تکرار ائدیلیرسه ،" نقارات "سؤیله‌نیر.

قوشمالار عشق،محبت و اضطراب دویغولاری باره‌سینده سؤیلنمیشسه" گؤزل‌له‌مه"، ساواش و ووروشما اوچون یازیلمیشسا "قوچاقلاما"،و اؤلوم و ماتم اوچون دئییلمیشسه "آغیت" (آغی) سؤیله‌نیر.

کلاسیک شاعرلریمیز ده بعضاً قوشما شکلینده شعر یازمیشلار .بونلاردان واقف ،ودادی، ذاکر ،نباتی،عاشیق پری و صمد وورغونو مثال گؤسته‌ره بیله‌ریک.

گرایلی : گرایلی دؤردلوک‌دور و هرمصراعیندا ۸ هجا واردیر. هر گرایلی۳،۵ ویا ۷ بنددن عبارت اولور. قافیه و ردیفلر ده ، قوشماداکی کیمی‌دیر.

نازلی یارین گول یاناغی ‏ ‏ ‏ یاراشیقدیر خال اوستونه
اینجه بئلده گوموش‌کمر ‏ ‏ ‏ دوزولوبدور پول اوستونه

"حسین" آغلار زاری‌ـزاری ‏ ‏ ‏ گئتمز کؤنلومون غباری
ایتیرمیشم نازلی یاری ‏ ‏ ‏ دوروم، چیخیم یول اوستونه

تجنیس : عاشیق شعرینده جناسلی‌قافیه‌لر، ردیفلر ایشله‌نن شعره "تجنیس" دئییلیر. شکل اعتباریله قوشمانین عینی‌دیر. بورادا ، عاشیقلارین‌اوستاجا سؤزلری سئچیب ،ایشلتمه قابلیّتی میدانا چیخیر. جناس ، شکیلجه‌خیمیندان بیر، و مضمونجا آیری‌اولان قافیه‌لره دئییلیر. تجنیس‌شعرینده معمالی

فکرلر و درین معنا ایشله‌دیلیر. بو معنا، ان چوخ جناسلاردا وئریلیر. چوخزامان دئییشمه‌لرده عاشیقلار، سؤزلی‌جناسلار واسطه‌سیله بیر- بیرینی باغلامیش و رقیبینه اوستون گلمیشلر. تجنیسده آنجاق اوستاد عاشیقلار موفق اولابیلمیشلر. بونلارا مثال اولاراق عباس توفارقانلی، خسته‌قاسم، ملاجمعه، عاشیق علی‌عسگر، شمکیرلی، عاشیق حسین بوْزالقانلی و حسین جوانی گؤسترەبیله‌ریک. سایدیغیمیز عاشیقلار آراسیندا، ان چوخ موفق اولان عاشیق علی‌عسکر و ملاجمعه اولموشدور.

آی نازنین، دردین منیم جانیمی — آز قالیب اینجلده، آی اؤزه- اؤزه
آلیبسان الیمدن دین- ایمانیمی — مشتاق ائله‌ییبسن آی اؤزه - اؤزه

یار مسکنی آستانامی، دردی می؟ — کامل باغبان گؤلو باغدان دردیمی؟
آی بیمروت، دردین منیم دردیمی — آرتیریب، یئتیریب آ، یوْزه- یوْزه

یازیق علسگری اؤدا سالیبدی — فلک گؤزدن سالیب، اؤدا سالیبدی
چشمه‌کنارینددا اؤدا سالیبدی — جوموب صوناکیمی آی اؤزه- اؤزه

تجنیسلر، جیغالی و دوداق دگمز ده اولابیلر. دوداق دگمز تجنیس‌داها چتیندیر. جیغالی‌تجنیسلر شکیل باخیمیندان جیغالی‌قوشمالارا بنزه‌ییر. جیغالی‌تجنیسلرین مختلف نوعلری واردیر. بعضاً عاشیقلار مضمونجا استادنامه یه بنزه‌ین جیغالی‌تجنیسلر قوشورلار. تجنیسدن، یازیلی‌ادبیاتیمیزین شاعرلری (واقف، نباتی، ذاکر و...) ده استفاده ائتمیشلر.

اوستادنامه: عاشیق شعرینین مهم‌خصوصیتلریندن بیری ده، اوندا، نصیحت، یاخشیلیغا تشویق، عقل و کمالا حرمت، و انسانی‌فضیلتلرین تبلیغی دیر. اوستادنامه، اوستادنصیحتی دئمکدیر. بوشعرلرده، عاشیقلارین دنیاگؤروشو حیات حادثه‌لرینه و دؤوره قارشی مناسبتلری و خلقه‌نصیحتلری افاده ائدیلمیشدیر. مثلاً:

سلام وئریب، بیرمجلسه وارانددا - یاخشی‌اگلش، یاخشی‌اوتور، یاخشی دور دینددیرنده، کلمه- کلمه جواب وئر- گؤرن دئسین: بارک الله، یاخشی دیر

بعضاً اوستادنامه‌لرده دونیانین وفاسیزلیغیندان دانیشیب، سلیمان و اسکندر کیمی حکمدارلارین داخی‌اؤلوب گئتدیکلرینی خاطیرلادا راق، ظالم- لره و شاهلارا اخلاق درسی وئرمک ایسته‌میشلر، بعضاً ده دینی‌موتیولری‌عکس ائتدیرمیشلر. بیزیم گؤرکملی عاشیقلاریمیز هامیسی اوستادنامه‌یازمشلار، لاکین خسته‌قاسم یوساحه‌ده داها چوخ مشهور اولموشدور.

دئییشمه: دئییشمه، عاشیقلارین استعداد، بیلیک و صنعتکارلیق

باجاریغینی گؤسترمه‌گه مهم بیر واسطه‌دیر. دئییشمه‌ده مختلف شعرلردن استفاده ائدرلر. مثلاً قفیل بند، باغلاما، تجنیس، اوستادنامه، دؤداق دگمز، حربه- زؤربا و سایره.

بؤیوک مجلسلرده، عاشیقلار، خلق حضوروندا یاریشا (مسابقه) گیررلر. اوّلجه شرط کسیلیرکی، مغلوب اولان عاشیق سازی تحویل وئرمه‌لی و حتّی عاشیقلیقدان واز گئچمه‌لی‌دیر. بو یاریشدا، ان چوخ بداهتاً شعر دئیین عاشیقلار یاریشی قازانیرلار. اونلار، اوخودوقلاری علم، ادبیات، تاریخ، دین و سایره باره‌سینده شعرلرله سئواللار سوروشار، و شعرله ده جواب ایسترلر. بئله دئییشمه‌لره ان چوخ داستانلاریمیزدا راست گلیریک. والئه له زرنگارین، شاه اسماعیل ایله عرب زنگی‌نین، خسته قاسم‌لا لزگی احمدین دئیش- مه‌لری بو باخیمدان جالب و شایان توجّه‌دور. مثلاً:

خسته قاسم:

او کیمدیرکی، اوتوزوندا جواندیر اون بئشینده قوجالانی اولودور؟

او نه‌دیرکی، دیلی آیری، سؤزو بیر او، هانسی‌دریادیر ایچی دولودور؟

لزگی احمد:

او، آی دیرکی، اوتوزوندا جواندیر اون بئشینده قوجالانی اولودور.

او، قلم‌دیر، دیلی آیری، سؤزو بیر علم‌دریاسی هر دریادان دولودور.

مخمّس: مخمسده هربند ۵ مصراعدان عبارت اولور. آنجاق عاشیقلار بعضاً بومصراعلارین هربیرینی یاریدان پارچالاییب، ایکی‌مصراع‌کیمی اوخورلار. بودا، شبهه‌سیز هاوا ایله علاقه‌داردیر.

عاشیق شعری قدیم‌تاریخه‌صاحب اولدوغو حالدا، عاشیقلار حقینده معلومات- تیمیز نسبتاً صونراکی دؤورلره عایددیر. تاریخی‌بیزه معلوم‌اولان ان قدیم عاشیق ۱۶- نجی‌عصرین اوّللرینده یاشایان عاشیق قوربانی دیر، گرچی۱۴ - نجو عصرده یاشامیش یازیلی‌ادبیاتی بؤیوک شاعری نسیمی‌نین اثرلرینده عاشیق شعرینه اوخشار نمونه‌لره راست‌گلیریک. همچنین قوربانی‌ایله بیر عصرده یاشامیش‌شاه‌اسماعیل خطائی‌نین و صونرالار، محمدمانی‌نین یاراديجیلیغیندا عاشیق شعری اوسلوبوندا یازیلمیش‌بایاتی و قوشمالارا داهاچوخ راست‌گلیریک. شاه‌اسماعیل دن:

کؤنول! نه‌گزیرسن سئیران یئرینده- عالمده هرشئیین وار اولماییئجا اؤلورا- اؤلمازا دوست‌دئییب، گزمه- بیرعهدینه بوتون یار اولمایینجا

محمدمانی - دن:

آغزین سرّین غنچه گویا ائیله‌میش - غمزه‌ن سئحرین نرگیس پیدا ائیله‌مش لاله‌نی روخسارین رسوا ائیله‌میش- سرو نازیم، سالّانیبان سئیر ائله.

۱۶- نجی عصرین اوّللریندن اعتباراً عاشیقلاریمیز و اونلارین شعرلری حقینده آز دا اولسا ،معلوماتیمیز واردیر. شایان تأسف دورکی،کئچمیش- ده‌کی تاریخچیلر و تذکره‌چیلریمیز فارس و عرب دیللرینده‌یازان‌شاعرلرین اثرلرینی‌توپلاییب ساخلامیشلار،آنجاق خلقی هربا خیمدان تمثیل ائدن ائل صنعتکارلاریمیزین قوشمالارینا اهمیت وئرمه‌ییب ،یازییا آلمامیشلار .بونون سببی‌نی اوتانا - اوتانا سؤیله‌مه‌لی‌ییک‌کی، او زامان خلقه و اونون دیلینه و یارادیجیلیغینا خوْر باخیشلار و خلق صنعتی‌نی صنعت سایمامشلاد

عاشیق قوربانی : ترجمهٔ‌حال و شعرلرینی تانیدیغیمیزا یلک عاشیقلار- یمیزدان دیر .دوْغوم و اوْلوم‌تاریخی قطعی‌حالدا بللی دگیل. شاه اسماعیل خطائی‌نین حاکمیّتی‌ایللرینده (۱۵۰۱- ۱۵۲۴م) یاشامیشدیر، و بیرمدت اونون ساراییندا اوْلموشدور. احتمالاً (دیریلی) کندینده دوغولموشدور، و دیریلی، قوربانی‌کیمی ده عاشیقلار آراسیندا مشهور اولموشدور.اونون زنگین‌ادبی ارثی اولموشدور. او، مهارتلی،لیریک بیر صنعتکاردیر .عاشق قوربانی‌نین خلق عاشیقلاری طرفیندن اوخونان اثرلری و اوْزونون داستا- نیندا اولان شعرلر، اونون کامل بیر صنعتکار اولدوغونو گؤسته‌ریر.

عاشیق قوربانی‌نین گؤزل لیریک قوشمالاری و اجتماعی‌مضمونلو شعرلری واردیر. اجتماعی‌شعرلریندن شاه‌اسماعیله یازدیغی قوشمالاری چوخ جالبدر او، اوْزباشینالیغا ، تحقیرلره دؤزه‌بیلمه‌ییب ،"مرشدکامل"دئدیگی شاه اسماعیله خطاب ائدیر و اوندان یاردیم‌ایسته‌ییر:

شاعر اولان درسین آلار پیریندن غوّاص‌اولان دوّر گتیرر دریندن
گؤزویاشلی گئچدیم خدافریندن اوزوم گؤلمز،هیچ‌آچیلماز آه‌منیم
دریندن دریندن دریالارا بویلادی خنجر آلیب ،قارا باغریم تئیله‌دی(۱)
اوغلو اوْلموش وزیر قضا ائیله‌دی گئتمز داماغیمدان دود آه منیم.

باشقا بیر قوشماسیندا ، وزیردن شاه‌اسماعیله شکایت ائدیر و دئییر:

قوربانی‌یم، قارا وزیر الیندن شیخ اوغلونا شکایته گلمیشم

بعضی قوشمالاریندا ، یارین آیریلیغیندان و زمانه‌دن شکایت ائدیر:

گئجه - گوندوز، وقت بیوقت آغلارام چشمیم‌یاشی جیحون‌اولور، سئلله‌نیر
یاز موسمی،بولبول دیل-دیل‌اؤتنده باغ- باغچالار نرگیسله‌نیر ،گؤلله‌نیر
کؤنلوم طلب ائدیر،آختاریر یارین خلق‌ایچره حفظ ائدرنا موسون،عارین
یار یارینا گونده اولسا مقارن کؤنولو شن‌اولور،روحو تئلله‌نیر(۲)

لاکین قوربانی هئچوقت بدبین لیگه قاپیلمامیشدیر، اونا گؤره بیر

۱- کسدی،بیچدی ۲- اوچار

زامان" زمستان" گئدیب ،باهار گلەجک و هرکس حقینه و مرادینا یئتیشەجکدر
غم چکمەبو قدەر ویرانه کۇنول — همیشه روزگار بئله دار اولماز.
اون بیر آی چکەسن زمستان قهرین — نئجه گولدور چهرەسینده خار اولماز.

لیریک قوشمالاریندان "بنفشه" ردیفلی شعری چوخ جالب دیر:

باشینا دۇندویوم آی قشنگ پری عادتدیر دررلر یاز بنفشەنی
آغ ،نازیک اللرینله در ،دستەباغلا تر بۇخاق آلتیندا دۆز بنفشەنی

مولام سنی خوش جمالا یئتیرمیش سنی گۇرن عاشق عقلین ایتیرمیش
ملک‌لری دریب ، گۇیدن گتیرمیش حیف‌کی دریبلر آز بنفشەنی

قربانی‌دیر ،کۇنلوم‌بوندان سایری دیر (۱)
نەائتمیشم ،یاریم مندن آیری دیر
آیریلیق می چکیب ، بوینو اگری دیر
هئچ یئرده گۇرمەدیم دۆز بنفشەنی

قوربانی‌نین تجنیسلری و گرایلی‌لاری دا مشهوردور. گریلی‌لاریندان بیرنمونه درج ائدیریک :

آی آقالار، آی قاضی لار یار یامان آلداتدی منی
ال آتدیم یار اتگینه او، کنارا آتدی منی

جنتی‌نین ناری ایدیم آلا گۇز خوماری ایدیم
یوز ایلین بیماری‌ایدیم گلدی یار،اویاتدی منی

تور آتدیم چشمیم گۆزونه ایلیشدی صونام تئلینه
دوشدوم بیر نادانا لینه اوجوز آلیب ، ساتدی منی

قوربانی، یالنیز اۇز عصرینده دگیل،صونراکی دۇورلرده ده اوستادصنعتکار سایبلمیش و بیرصیرا عاشیقلارین یارادیجیلیغینا تأثیر ائتمیشدیر.

عباس توفارقانلی : عاشیق عباس توفارقانلی ۱۶- نجی عصرین صونلاری ، و ۱۷- نجی عصرین اۆللرینده یاشامیشدیر. اونون بعضی شعرلرینده شاەعباس حقینده و اونون ظلم و استبدادیندان شکایت واردیر. بودا ،اونون شاه عباس‌لا همعصر اولدوغونو گۇستەریر. عاشیق عباس اۇز دۇورونون اوستاد عاشیقلاریندان اولموشدور. اونون اثرلری خلقین و عاشیقلارین واسطەسیله بیزه گلیب چیخمیشدیر. او، مکمّل تحصیل گۇرموش ،عرب و فارس دیللرینی اۇگرنمیش و کلاسیک شعر اوسلوبوندا دا غزل،قصیده و رباعیلریازمیشدیر. بونلار زامانلا اونودولموش ،یالنیز قوشما ،گرایلی،تجنیس و اوستادنامەلری بیزه گلیب چاتمیشدیر. اونون اۇز شعرلریندن باشقا "عباس و گۇزل "

۱- خسته ، مریض

داستانی دا، اونون حقینده بیزه معلومات وئرمیشدیر. او، توفارقانـــدا آنادان اولموش و بونونا وچون "تیفارقانلی" تخلّوصونو سئچمیشدیر.
من سنه‌جان دئدیم، سن ده منه‌جان ـ عاشیق، عشق اودونا منیم‌کیمی یــان آدیم‌عاشیق عباس، یئریم‌تیفارقان‌ـ گاهدان آغلا، گاهدان یادا سال منـی
بعضی‌شعرلرینده، قول عباس، شکسته‌عباس تخلوصونو ایشلتمیشدیر.
"عباس و گولگز" داستانینا گؤره، عباس‌تیفارقانلی "گولگز پری" آدلـی بیرقیزا عاشق اولموش، قیزین گؤزل لیگینی ائشیدن شاه‌عباس اؤز پهلوانی دلی‌بیجانی گؤنده‌ریب قیزی زؤرلا اصفهانا آپارتدیرمیش، عاشیق عبـــاس سئوگیلی‌سی‌نین دالینجا اصفهانا گئدیر، و یولدا چوخلو قوشمالار دئییـر.
اصفهانا چاتدیقدان سونرا، اؤزصنعتی، سؤزو ایله سارایدا غلبه چالاراق سئوگیلیسینه قوووشا بیلمیشدیر. عاشیق عباس‌چوخ قدرتلی شاعرا ولوب‌گؤزل غنائی‌قوشمالار، گرایلی‌لار یازماقلا برابر، گؤزل قیزلارین زورلا شاه‌حرامسرا‌ـ سینا آپاریلماسی‌کیمی حادثه‌لری ده داستانلاردا نقل ائتمیشدیر.
عاشیق عباس‌دؤورونون حادثه‌لرینه یابانجی قالمامیشدیر. " بگنمـــز" ردیفلی استادنامه‌سینده گؤردوگو صنفی‌ـ اجتماعی برابرسیزلیگی آچیقجـــا تصویر ائتمیشدیر:

آی آقالار، بیر زمانه گلیبـــدیر آلاقارقا شؤخ طرلانـــی بگنمـــز
اوغوللار آتانی، قیزلار آنـــانـی گلینلر ده قایناناتی بگنمـــز

. . . .

آدام وار دولانار صحرانی دؤزی آدام وار دوشورر گولو، نرگیـــزی
آدام وار گئیمه‌گه تاپماز بئزی آدام وار آل گئییر، شالی‌بگنمـــز

آدام‌وار چوخ ایشلر ائیلر اراده آدام وارکی، یئته‌بیلمز مـــراده
آدام وارکی، چؤرک تاپماز دنیاده آدام وار یاغ یئیر، بالی بگنمـــز

عاشیق عباس‌زامانیندا، ایران‌ـتورکیه محاربه‌لری نتیجه‌سینده شـــهرلر، کندلر تئز‌ـ تئز صؤیولور، تالان ائدیلیردی. دسته‌ـ دسته آدملار یئرلرینڭ سؤرگون اولونوردولار. آغیر وئرگیلر (مالیات)، حربی تالانلار، سورگونلر کندلریَن و شهرلرین یاندیریلماسی خلقی‌نا راضی و حیاتدان بئزیکدیرمیشدی عاشیق عباس‌شعرلرینده وضعیتدن و شاهدان شکایت ائده‌رک، خلقی‌مبارزه‌یه چاغیریردی:

من گزمیشم آلچاق ایله اوجانـــی یار یولوندا قوربان دئدیم بوجانی
شاهلار ویران قوْیدو آذربایجانـــی عباس‌آغلار، گولگز کیمی یار گئـــدر

اونون شعرینده آیریلیق، انتظار و وطن حسرتی قوّتلی و بدیعی شـــکیلڈ

عکس و تصویر ائدیلمیشدیر:
آی عارفلر، قانلی فلک جبریندن قوهومدان، قارداشدان، الدن آیریلدیم
فرهاد کیمی‌چکدیم شیرین قهرینی جیغا (۱) پرواز ائتدی، تئلدن آیریلدیم.
عاشیق‌عباسین‌ا ستادنا مه‌لری ده جالب دیر. او، انسانلاری یاخشیلیغا ،الی آچیقلیغا ،دوستلوق و یولداشلیغا چاغیریر:

اؤزوندن کیچیگی ایشه بویورما سؤزون یئره دوشر،هئچ مقدار اولماز
هرنه‌کی،کار گؤرسن اؤز الینله گؤر انسان اؤز ایشینده جفاکار اولماز

اؤزوندن بؤیوگون ساخلا یولونی دوشن یئرده سؤروش عرض‌حالینی
امانت، امانت قونشو مالینی قونشو یوخ ایسته‌ین اؤزو وارا ولماز

عاشیق عباسین شعرلری اؤزون عصرلر بویو خلقین دیلینده و حافظه‌سینده یاشامیش و اؤز طراوتینی‌الدن وئرمه‌میش ،هم‌ده ایشلنه ـ ایشلنه جلالانمیش و مکمّل‌لشمیشدیر.

تیفارقانلی‌نین گرایلی‌لاری دا گؤزل،صمیمی و احساسلی‌دیر:

بورادا گلدی باهارفصلی داغلارین لاله وقتی دیر
آچیلیبدیر قیزیل گوللر بولبولون بالا وقتی دیر

نه آغلارسان، نه سیزلارسان بیر دردی یئش اولان کؤنلوم
آخیردا زنّار باغلارسان غمه یولداش اولان کؤنلوم

عاشیق عباسین عادی و جیغالی‌تجنیسلری ده واردیر. بونلار دا،اونون چوخ مهارتلی صنعتکار اولدوغونو ثبوت ائدیر:
من عباسام،یارا قوربان، یار ایچین دوغرا باغریم،کس‌جگریم، یار ایچین یار اولدورکی،بودنیادا یار ایچین یاخا ییرتا،زلف‌داغیدا،یارا اؤز.
عاشیق عباس توفارقانلی،هم یاشادیغی دؤورده،هم صونرالار عاشیقلار آراسیندا اوستاد ساییلمیش و بیرچوخ عاشیقلار اونون اؤسلوبو، شعرلری اساسیندا تربیه‌گؤرموشلر. اونون شعرلری خلقین سئویملی نغمه‌لرینه چئوریلمیش و زمانیمیزا قده‌ر خلق آراسیندا یاشامیشدیر.

ساری عاشیق: ۱۷ـ نجی‌عصر عاشیقلاریمیزدان دیر. قاراباغین"زنگه‌زور" محالیندا "گؤله‌یورد" آدلی‌کندده قبری واردیر. عاشیقلارین اونون حقینده سؤیله‌دیکلری داستانا گؤره،ساری عاشیق ،یاخشی" آدلی‌بیر سئوگیلی‌سی‌وارمش یاخشی‌نین "یامان" آدلی قارداشی عاشیغین بو محبّتینه‌قارشی گلمیش دیر.
بو داستاندا ساری عاشیغین محبت ماجرالاری و بو یولدا چکدیگی‌اضطرابلار عکس ائتدیریلمیشدیر. بو باره‌ده دئدیگی بایاتیلاردان بیرینی درج‌ائدیریک

۱ ـ اوزون توک

عاشیق یامانا گله | دردین یامانا گله
یاخشی یاغشی یاگئده | یامان یامانا گله

من عاشیق بوداغیلن | گؤل سئنمیش بوداغیلن
سنه یاخشی دئمزلر | من اؤلسم بو داغیلن

ساری عاشیق غنائی‌شاعردیر و اساساً بایاتیلار یازمیشدیر. بایاتیلاری‌عصرلر بویو عاشیقلار و خلق طرفیندن جلالانارا‌ق، خلق بایاتیلاریله قاریشمیشدیر. ایندی بو بایاتیلارین هانسی‌نین ساری عاشیغا عاید اولدوغونو سؤیله‌مک چتیندیر. آنجاق بو عاشیغین جُنگ‌لرده چوخ مقداردا بایاتیلاری ساخلانیل‌میشدیر. ساری عاشیغین بایاتیلاریندا نصیحت و عقیللی‌مصلحتلره ده راست گلیریک. چوخ‌زامان آتالارسؤزونو آلیب، بایاتی‌یا چئویرمیشدیر:

عاشقم، باغدا دارا | زولفونو باغدا دارا
وفالی‌بیر دوست‌اوچون | رومو گز، باغداد آرا

ساری عاشیغین بایاتیلاری اساساً محبت‌موضوعونا حصر ائدیلمیشدیر. بو بایاتیلاردا عاشیغین سئوگی و اضطرابلاری، معشوقه‌یه اولان صونسوز عشقی تصویر ائدیلمیشدیر. اونون بایاتیلاریندا گؤزل تشبیه و جناسلار واردیر:

من عاشقم، قانلی گؤل | قانلی‌سئویش، قانلی گؤل
یئمیش بؤلبول باغرینی | چیخمیش آغزی‌قانلی گؤل

بو عاشیق اؤدا یاندی | اؤد توتدو اؤدا یاندی
یار چکدی، من یئریدیم | من چکدیم، اؤ دا یاندی

بایاتیلاردان باشقا بیر صیرا گؤزل لمه و تجنیسلر ده یازمیشدیر:
قارا قاشین اوخدو، کیرپیگین آلماز- هارادان اوخلاسان یارام ساغالماز
گئدر بو گؤزل لیک، سنه ده قالماز- اگرچی سرخوشسان، آییل آ یاخشی!

عاشیق والئه : ۱۸- نجی‌عصر عاشیقلاریمیزدان دیر، و غنائی شعرلریله شهرت تاپمیشدیر. قاراباغلی‌مشهور عاشیق صمدین شاگردی اولموشدور. اؤزو بو بارده بئله دئمیشدیر:
اوستادیم صمددیر، ساکن آبدال - گؤرن تک اؤزونو، نطقیم اؤلور لال
دئییشینده وئرمیر حافظه مجال - من" والئه"م، اونا غره، سن نه‌سن؟

شعرلریندن آنلاشیلیرکی، مکمّل دینی‌تحصیل گؤرموش و کلاسیک شرق وآذربایجان ادبیاتینی و شفاهی‌خلق یارادیجیلیغی‌نی اؤگرنمیشدیر. یازدیغی "جهان‌نامه" دن تاریخه ماراقلی اولدوغو بللی اولور:

نئچه پادشاهلار گلدی صاحب‌جنگ - جمشیدجم، نوشیروان و هوشنگ

دقیانوس ،هلاکو ،چنگیز ، تیمورلنــــک ـ اونلاردان بیرجه‌سی بوزمان هانـــی؟

حافظ و نوائی، فضولی ، جـــامـی ـ شیخ‌سعدی، هلالی، عـوفـی، نظامـی دونیا ، سنده گشت ائله‌ییب تمامـــی ـ فردوسی تک نظمی دُرافشان هـانـی؟

هانی ملاپنـاه ، بی‌وفا جهــــــان ـ تخلصو" واقف" نظمی دُر افشـــان ایندی ائله‌میسن خاکیله یکســـان ـ تاپماق اولماز،او کمالدا جان‌هانی

والئهین شعرلری اساسیندا " والئه‌و زرنگار" آدلی بیرداستان دۆزلمیش، و چاپ اولموشدور. بو داستاندا زرنگار آدلی‌بیر عاشیقدان بحث ائدیلیر. زرنگار دربندده نه‌قده‌ر اوستاد عاشیق گلیب ،اونونلایا ریشا گیرمیشــــه هامیسینی مغلوب ائتمیشدیر. لاکین والئه ، اوستادی صمدین اجازه‌ســــیله زرنگارلا یاریشا گیریر و اونا غلبه‌چالیر. داستانین بۆیوک حصه‌سینی والئه ایله زرنگارین دئییشمه‌سی تشکیل ائدیر. بو داستان والئهین شعرلرینیـن بۆیوک قسمتی‌نین ساخلانیلماسینا سبب اولموشدور.

والئه باجاریقلی‌بیر صنعتکاردیر و غنائی‌شعرلری آخیجی و صمیمی دیـر. خلقین دیلیندن آلیب ایشلتدیگی‌ضرب المثل لر و تشبیه‌لر اونون‌قوشمالارینا خصوصی رونق وئرمیشدیر:

سـاللانا ـ ساللانا باغا چیخانـدا ـ سرو، قامتیندن خجالت‌چکیـــر
لاله ،یاناغیندان،نرگس‌گۆزونـــدن ـ غنچه گۆلوشوندن ندامت‌چکیـــر

عاشیق والئهین بیرصیرا گرایلی‌لاری دا واردیر:

ایتیرمیشم مـارالیمــی بیر سینه‌ســی یارالیمـــی
گوندوز صبر قــراریمـی گئجـه یوخوم کسـن دلبـــر

بو نه عادتدیر انسـاندا اختیار قویمادین جانـــدا
بو ظلم اولماز مسلماندا کافرمی.سن، نه‌سن دلبـــر؟

خسته‌قاسم : خسته‌قاسم ۱۸ـ نجی‌عصرین ان گۆرکملی‌عاشیقلاریندان دیر. او، نصیحت‌آمیز و غنائی‌شعرلریله مشهور اولموشدور. او، اولدوقجـــا تحصیللی و یوکسک استعدادلی بیر شاعر اولموشدور. حیاتی‌حقیینده معلوماتی‌ـ میز یوخدور. جنوبی‌آذربایجانین "تیکمه‌داش" کندینده آنادان اولمـوشـدور. اۆزو، بونو دفعه‌لرله شعرلرینده بیان ائتمیشدیر:

خسته‌قاسم تیکمه‌داشــلی ـ الی قانلی،گۆزو یاشلی
گۆلدن چیخدی یاشیل باشلی‌ـ سیلکندی صونالار کیمی.

اثرلریندن چوخ ۏقت‌سفره چیخدیغی بللی اولور. اونون آدیله‌باغلی بیـر داستان دوزلمیشدیر. بورادا گۆسته‌ریلیرکی،او، گزه‌ـ گزه داغســـتانـا

چیخمیشدیر :
نه دردینیز وارسا ،منه سؤیله‌یین ـ شیرین نامه‌یازین، بیان ائیله‌یین
ککلیک‌لر ،قاسمی حلال ائیله‌یین ـ چونکی گئدیر داغستانا ، ککلیک‌لر !
خسته‌قاسم ، داغستاندا لزگی‌احمد آدلی مشهور بیر عاشیقلا دئییشمیشدیر .
بو دئییشمه‌ده عاشیقلیغین قایداسی‌اؤزه‌ره ،اونلار اوّل بیر ـ بیرلرینه حربه ـ زؤربا گلیر ،سونرا قفیل بند ، دیوانی تجنیس سؤیله‌ییرلر .خسته‌قاسم لزگی‌احمدین بوتون باغلامالارینی‌آچیر ،لزگی احمد ده خسته‌قاسمین بیر ـ ایکی باغلاماسینی‌آچیر . آخیردا ، خسته‌قاسم چتین بیر قفیل بند سؤیله‌ییر . لزگی احمد اونو آچابیلمیر و خسته‌قاسم اونا اوستون گلیر .
خسته‌قاسم دا ، چوخ اوستادنامه‌لریله مشهور اولموشدور . اونون‌اوستادنامه لرینده عقل و کمال،انسانی‌فضیلتلر و دوستلوق حقینده قیمتلی سؤزلر وار دیر . او ، انسانلاری دوغرولوغا ،یاخشیلیغا ، و عدالته چاغیریر :
بیر یئره گئدنده اؤزونو اؤیمه ـ شیطانا باجوئریب ،کیمسه‌یه سؤیمه
اگر گوجلو ایسن، فقیری دؤیمه ـ دئمه : وار قوّتیم ،قولوم یاخشیدیر .

خسته‌قاسم کیمه‌قیلسین دادینی ـ جانی‌چیخسین، اؤزو چکسین اؤدونی
یاخشی‌ایگیت ،یامان ائتمز آدینی ـ چونکی یامان آددان،اؤلوم‌یاخشیدر
بعضاً غنائی‌شعرلرینده ده اخلاقی‌نصیحتلری بیان ائتمه‌گه چالیشیر :
آی آقالار ، سیزه بیان ائیله‌ییم ـ نیه یاخشی‌اولار یار آشنالیغی
سن سئوه‌سن یاری، سنی سئومه‌یه ـ اولار بولبولیله خار آشنالیغی

خسته‌قاسم دئر: مثی ایچن مست اولور
آبدال (۱) اولان، قیرخدا صاحب‌پوست (۲) اولور
هر آدام کی لؤوغا (۳) ایلن دوست‌اولور
اولور یاغیش‌ایلن قار آشنالیغی
خسته‌قاسمین گؤزل باغلامالاری، قفیل بندلری، هجولری،تجنیسلری،جیغالی قوشمالاری، دئییشمه‌لری و گرایلی‌لاری واردیر :

نه باخیرسان، مارال گؤزلوم ـ منه بیگانه‌لر کیمی
دوروب ،دولانیم باشینا ـ شمعه پروانه‌لر کیمی

گل گئدک چین و ماچینه ـ حسرتم اؤزون ماچینه
آل منی قوینون ایچینه ـ ایستکلی بالالار کیمی

دوست‌قاپیسیندا دوستاغام ـ تئلّلرینه‌چوخ مشتاغام
یار الیندن دوکون(۴)داغام ـ داغداکی لاله‌لر کیمی

ـ درویش ،قلندر ۲ـ عارف ،پیر ،مرشد ۳ـ غیرجدی ۴ ـ داغ یئری

خسته قاسمین شعرلرینده تکلیکدن، یوخسوللوقدان و دونیانین دردغمیندن و ظلموندن شکایت چوخدور. ائله بوناگؤره ده عاشیق،تخلصونو" خسته" قویموش و خسته جسمیم ،خسته جانیم ، خسته کؤنلوم دئیه داد چکمیشدیر. اونون مختلف نوعده شعرلری عاشیق شعرینین قیزیل صحیفه لرینی دولدورموش ،ایندی ده خلق طرفیندن سئویله ـ سئویله اوخونور.

عاشیق علی‌عسکر (علسکر) : عاشیق علسکر تخمینا" ۱۸۲۱ میلادی ایلینده ایندیکی ارمنستانین "باسارگئچر" ماحالی‌نین "آغ کیلیسه" کندینده آنادان اولموشدور. آتاسی علیمحمد "کلبه‌جر" ماحالی‌نین مئشه‌لریندن اودون‌داشییار کؤره‌ک، شانا قاییریب ،ساتارمیش. علیمحمد سوادسیز اولدوغو حالدا،شاعرلیک طبعی واریمیش. معیشت وضعی‌یاخشی اولمادیغی اوچون علسکرین ۱۳ـ ۱۴ یاشلاریندا ،کربلائی قوربانا نوکر وئرمیشدیر. بیر مدت‌ صونرا ،علسکریله کربلائی قوربانین قیزی" صحنه‌بانی" آراسیندا محبت یارانیر، و قوربان قیزینی علسکره وئرمک ایسته‌ییر .لاکین قیزین عمی‌سی محرّم بو ایشه مانع اولور، و صحنه‌بانی‌نی زورلا اؤز اوغلو مصطفایا آلیر.

علسکر کیچیک یاشدا شعر دئمه‌گه و سازچالماغا باشلاییر. اونا گؤره ده، آتاسی اونو عاشیق علی‌نین یانینا شاگرد وئریر. علسکر عاشیق علی‌نین یانیندا عاشیق شعرینین اساس نمونه‌لرینی،عاشیقلیق صنعتینی و سازچالیب اوخوماغی اؤگره‌نیر و اونونلا مجلسلرده اشتراک ائدیر. روایتلره گؤره‌بیر گون بیرمجلسده استادیله شاگردی آراسیندا دئییشمه اولور. بو باره‌ده ، همت‌علیزاده بئله یازیر:

"عاشیق علسکر اوستادی عاشیق علی‌ایله توی،نشان مجلسلرینه گئدنده ، بعضا" اونون دئدیکلرینه قولاق آسماز ،اؤز شعرلرینی اوخویارمیش .علسکرین بو حرکتی اوستادینین خوشونا گلمزمیش ، بو حرکتی ترک ائتمک اوچون اونا نصیحتلر ائدرمیش . بیرگون گئنه بیر توی مجلسینده اوستاد ـ شاگرد آراسیندا سؤز اولور. عاشیق علی‌نین سؤزو علسکره دگیر ،علسکر آجیقلانیر. اوستادی‌ایله دئییشمه‌گی قرارا آلیر. مجلس ایکی‌طرفه آیریلیر. بیر طرف عاشیق علی‌نی، اوبیری طرف‌عاشیق علسکری مدافعه ائدیر. اوستاد ـ شاگرد بیرـ بیریله دئییشیر ،آرالاریندان چوخ حربه ـ زوربالار، اوستادنامه‌لر، دیوانی‌لر، تجنیسلر و دوداق دگمزلر گلیب‌ گئچیر. نهایت علسکر، بداهتا" مشهور و ایندییه قده‌ر هئچ بیرعاشیق طرفیندن قاباغی سؤیلنمه‌میش "آیاغا ـ آیاغا" ردیفلی تجنیسی‌نی سؤیله‌ییر. عاشیق علی، عاشیق علسکره جواب وئره‌بیلمیر، مجلسی بوراخیب ، گئدیر. بو حادثه‌دن صونرا ، علسکر اوستادیندان آیریلیر، اؤزو مستقل بیر صنعتکار اولاراق، عاشیقلیغا

باشلاییر. علسکر، اوستادینی باغلاماسی نتیجه‌سینده گئنیش کوتله‌آراسیندا داها بؤیوک شهرت قازانیر. اونون یانینا یاخین- اوزاق یئرلردن شاگردلر گلیر" (۱). کتابین صون نشریندە‌ایسه همین احوالات آشاغیداکی‌کیمی‌یازیلیر:

"عاشیق علسکری تام‌یئتیریب حاضیرلادیقدان صونرا ،بیر توی مجلسینده اونونلا دئییشیر ،ائل ائچینده حرمتی‌نی قالدیریب ،شهرتلندیرمک مقصدیله مغلوب اولموش بیر عاشیق کیمی، اؤز سازینی دا اونا تحویل وئرمک‌ایسته‌ییر علسکر ایسه اونون بوخیرخواه حرکتینه راضیلاشمایاراق :

بیر شاگرد کی،اوستادینا کم باخا - اونون گؤزلرینه آغ دامار،دامار تجنیسینی دئییر" (۲)

عاشیق علسکر سئوگیلی‌سی صحنه‌بانی‌دان زورلا آیریلاندان صونرا ۴۰ یاشینا قده‌ر سوبای قالمیش ،صونرا کلبه‌جر منطقه‌سی‌نین "یانشاق " کندینده‌یاشایان کلبه‌زئینالین باجیسی آناخانملا ائولنمیش و صمیمی بیرعائله قورموشدور.

لاکین بیرصیرا قوشمالاریندان دا بللی‌اولدوغو کیمی،ایلک عشقینی‌اونودماـ میشدیر. عاشیق علسکر، آذربایجانین بیرچوخ محالینا ، داغستانا سفر ائدیب ،اورالاردا مجلسلر اداره ائدیر و عاشیقلارلا دؤش- دؤشه‌گلیر وهمیشه ده غلبه چالیر.

علسکر، شفاهی‌خلق یارادیجیلیغی‌نین سایی‌سیز نمونه‌لرینی وعاشیقلارین داستان و قوشمالارینی ازبرله‌میش ، ۷۲- دن آرتیق آذربایجان عاشیق هاواـ لارینی سازدا چالار، و اوخویارمیش " (۳).

۱۹۱۸- ۱۹۱۹ دا ارمنی- مسلمان قیرغینیندا ، گؤیجه‌نین وار- یوخو تالانمیش و خلق باشقا یئرلره کؤچمه‌یه مجبور اولموشدور. بوصیرادا علسکر ده عائله‌سی‌نی گؤتوروب ، یانشاق کندینه کؤچموشدور.

علسکر، اوجا بویلو، بدنجه‌ساغلام و چوخ گوجلو بیر آدام‌ایدی.دئییلنه گؤره ، بیرمدّت توتره کؤچوب ،اورادا یاشامیش ، لاکین شوروی حاکمیتیندن صونرا" آغ‌کیلیسه "یه قاییتمیش و عمرونون صون‌ایللرینی اورادا یاشامشدیر. عاشیق علسگر ۱۹۲۶ دا تقریباً ۱۰۶ یاشیندا وفات‌ائتمیشدیر. قبری آغ‌کیلیسه‌ده‌دیر. عاشیق علسگردن زنگین بیر ادبی میراث قالمیشدیر.

ایندی یه قده‌ر اونون ۵۰۰۰ مصراعا یاخین شعری توپلانمیشدیر. بونونلا بئله شاعرین بیرچوخ شعرلری ایتیب ،باتمیشدیر. قالانلار دا ،خلق عاشقلاری نین دیلیندن توپلانمیشدیر. شعرلریندن گؤرونورکی، او، بیر ائل صنعتکاری ائل مصلحتچی‌سی، و آغساققالی اولموشدور. او ،حقیقی‌خلق عاشقی اولموش، و خلق دردینی چکیب و کدر و سئوینجینه اورتاق اولموشدور. اونون فکرینه

۱- عاشیق علسگر ۱۹۳۷ . ۲- عاشیق علسگر. هـ . علیزاده . ۱۹۶۳

۳ - آذربایجان شفاهی‌خلق ادبیاتی. بابایفه‌ا فندیف .

گؤره خلق عاشقی بئله اولمالیدیر:
خلقه حقیقتدن مطلب آندیرا - شیطانی اؤلدوره، نفسین یاندیرا
اؤلاؤ ئچینده، پاک اؤتورا ،پاک دورا - دالیسینجا خوش صدالی گرک دیر.
عاشیق علسگر، ظلم و استثماری گؤروب ،شکایتینی زمانه و فلکدن ائتمیشدیر:

مخنّث زمانه، بیمروت فلک | شامی صبحه، صبحی شامه چکیرسن
لحظه ده آچیرسان مین جوره کلک | گاهدان اگیب، گاه نظاما چکیرسن

علسگرین فکرینه گؤره، اونون زامانیندا دوغرولوق، انسانلیق و غیرت و دوستلوق قالماییب ،دونیا نامردلر دونیاسی اولموشدور. اونون حتی لیریک شعرلرینده کدر، کؤسگونلوک و تکلیکدن فریاد واردیر. شعرلرینده "قول علسگر"، "علسگرتک بینوا"، "یازیق علسگر"، "خسته کؤنلوم" و بوکیمی یانیقلی سؤزلر و جمله لری چوخ ایشلتمیشدیر. لاکین بو نکته یه دقت ائتمک لازم دیرکی، اونون غم - غصه سی و چکدیگی اضطراب، یالنیز اؤز غصّه سی دگیل، داها چوخ خلقی نین کدری و غصّه سی دیر.
علسگر ،عصیانین چیخیبدی سانداندان - اؤلدورسن زنبورو ،ال چکمز شاندان هرجایی دان، مخنّث دن، ناداندان - نه سؤز قالدی صنعتکارا دگمه میش؟
بیرصیرا شعرلرینده بیگ و خانلارین ظلمونو ،چار حکومتی نین اؤزباشینالیغینی، حاکم و لوطولارین خلقی سؤیوب تحقیر ائتدیکلرینی یانا ئتمشدیر.

آی حضرات ،گلین سیزه سؤیله ییم - بو دونیانین خیانتی چیخیبدیر
انصافلار دا آزدیر ،مروتلر گؤدک - قاضیلارین ماضراتی چیخیبدیر (۱)

قؤچولار، قولدورلار قاتار تاخیرلار - فاغیر- فقرایا یان - یان باخیرلار
کیمی ایسته سه لر ووروب ییخیرلار - بئش آتانین (۲) چاتا - چاتا چیخیبدیر

پریستاو (۳) ناچالنیک (۴) گلنده کنده - اوبانی، اویماغی ووررولار بنده
خراج اوسته چوخو دوشدو کمنده - قامچیدا، بئلی نین قاتی چیخیبدیر

۱۹- نجو عصرده آذربایجان کندلری دفعه لرله چاریزمین مستملکه چیلیک سیاستینه، آغیر وئرگیلره (۵)، و خانلارین ظلمونه قارشی عصیان ائتمیشلر. آدی گؤزل، یارعلی، دلی علی، و قاچاق نبی بئله کندلی عصیانلارینین رهبرلری اولموشلار. عاشیق علسگر، دلی علی نین قهرمانلیغیندان الهام آلیب، اونا بیرنئچه شعر سؤیله میشدیر:

نامردلر، الیندن چکیرلر حاشا - نا موسلو ایگیت سن، سنی مین یاشا
تفنگین گؤلله سی ایشله ییر داشا - تک قایتاریر یوز دوشمنی دلی علی.

۱- مضراتی ۲- پنج تیر ۳- نایب ،کدخدا ۴- رئیس ۵- مالیات

عاشیق علسگر اخلاقی ـ نصیحت آمیز شعرلر ده سؤیله میشدیر. اونون اوستادنامه لرینده نصیحت و دونیانین وفاسیزلیغیندان عبرت آمیز سؤزلر و افاده لر واردیر:

منم ـ منم دئین سلیمان هانی؟ ـ اونون دا، بیر زمان واردی آد ـ سانی
علسگر، سؤزلرین یولدان چیخانی ـ قایتارار حق یولا، دۆز انسان ائیلر.

علسگرین شعرلرینده داها چوخ دوستلوق، خیرخواهلیق، الی آچیقلیق، عهده وفا کیمی گؤزل، انسانی صفتلر تبلیغ ائدیلمیش، و پیسلیک، نامردلیک خیانت، حریصلیک و اوغورلوق تنقید ائدیلمیشدیر.

ایگیت اودور ناموسونو آتماسین ـ دوست اولونجا، دوستا یالان ساتماسین
بیر باشکی، ایلقارا قوربان گئتمه سین ـ اونو بیر قارپیزا دگیشمک اولار.

عاشیق علسگرده، صمد وورغون کیمی انسان، وطن و طبیعت وورغونودور. شاعر داغلار، دۆزلر، چشمه لر، بولاقلار، رنگارنگ چیچکلر و لاله یاماجلاردان الهام آلیب، جوشا گلمیشدیر:

باهار فصلی، یاز آیلاری گلنده ـ سوسنلی، سونبوللو، لاله لی داغلار
یوخسولو، اربابی، شاهی، گدانی ـ توتماز بیر ـ بیریندن آرالی داغلار

خسته اوچون تپه سینده قار اولور ـ هرجور چیچک آچیر، لاله زار اولور
چشمه سیندن آب حیات جار اولور ـ داغیدیر محنتی، ملالی داغلار

ائل گؤزل لرینی تعریف ائدرکن، اونلارین سیماسیندا، آذربایجان قادینلارینین ظاهری و معنوی گؤزل لیکلرینی ترسیم ائتمیشدیر:

علسگرم، دوغرو یولدان آزمارام ـ هرجایی گؤزه له تعریف یازمارام
یوز ایل کئچسه، الیم سندن اۆزمه رم ـ چکسه لر دیلیمدن دارا، بیگستان.

ویا:

علسگر قوربان دی آی بویو، مینه ـ اینجیدن، مرجاندان دوزوب گؤیسونه
ترسا اۆزون گؤرسه، تئز گلر دینه ـ عالم گؤرسه، گئدر ساز آلی، گؤللو.

ویا:

آخشام ـ صاباح چشمه سی نین باشیندا ـ بیلیرسنمی نئچه جانلار دولانیر
بولور بوخاق، لاله یاناق، آی قاباق ـ شاهمار زولفو پریشانلار دولانیر

گؤردوم گؤزل لیگی بیزی دیندیریر ـ قاش اوینادیر، خسته کؤنلوم گؤلدورور
عشوه و نازیله آدام اۆلدورور ـ غمزه سینده ناحق قانلار دۆلانیر

علسگر تمیز و صاف محبتین عاشقی دیر و دونیادا بۆتون سئون وسئویلن لرین بیر ـ بیرینه قووووشماسی نی آرزولاییر:

فلک، مردین ایشین سالما مشکله ـ اهل دلی یئتیر سن اهل دله
بولبولو گوله یاز، گولو بولبوله ـ غنچه نین اۆستونده خار اۆیناماسین

عاشیق علسگر، توی و شنلیک ییغینجاقلاری، یایلاقلار و چشمه‌لرباشینا علاقه‌سا خلامیش و بداهتاً شعر دئمک قابلیّتی اولدوغو اوچون بیرچوخ شعرلرینی بئله یئرلرده سؤیله‌میشدیر:

گئتمه گؤزلریمدن آی شکر خانم ـ کؤنلوم چوخ مایل دی او قلم‌قاشا
اؤتوُر مجلسیمده سن منیم جانیم ـ من ساز چالیم،سن ائتگیلن تماشا

کؤنلوم ،قارانقوش تک اوُچوبقوُینوُنا ـ گزیر هر یاماجی،هریالی ـ یایلاق
روحوم‌تزه‌له‌نیر،مست اوُلوُر اوُره‌ک ـ گؤرنده بو چاغی، بوحالی یایلاق

چیخارتسین کؤینکدن علسگر سازی ـ گینه‌جوشه گلسین عشقین آوازی
تعریفله‌سین بو آل‌ـیاشیللی‌یازی ـ اوُنوُتما بو بؤیوک کمالی یایلاق

ویا:

چرشنبه گؤنونده، چشمه‌باشیندا ـ گؤزوم بیر آلاگؤز دلبره دؤشدو
آتدی مژگانا ؤخون، کئچدی سینه‌مدن ـ جادو غمزه‌لری قانیما دوشدو

او، حتّی مزارینین دا چشمه‌باشیندا قازیلماسینی ایسته‌میشدیر:

علسگرم، یاندیم عشق آتشینده ـ گؤزوم قالدی کیرپیگینده، قاشیندا
قازدیر مزاریمی چشمه‌باشیندا ـ سال سینه‌م اوستوندن یول،اینجیمه‌رم

عاشیق علسگر، اؤز زامانیندا بیرچوخ عاشیقلار یئتیرمیشدیر. بوباره ده بیر شعرینده بئله سؤیله‌میشدیر:

آدیم علسگردیر، مرد و مردانا ـ اوُنایکی شاگردیم ایشلر هریانا
تولکوسن، آصلانلا گیرمه میدانا ـ داناسان، سؤرتونوب کلدن دانیشما

او،اؤزوندن صونرا گلن عاشیقلار اؤزه‌رینده ده قوتلی‌تأثیر بوُراخمیش بیرچوخ گؤرکملی عاشیقلاریمیز اونا نظیره یازمیشلار. اونون یارادیجی‌لیغیندان یازیلی‌ادبیاتیمیزین نماینده‌لری ده فایدالانمیشلار.

ملاجمعه

ملاجمعه آذربایجانین مشهور عاشیقلاریندان اولوب ،زنگین ادبی‌ارثی‌قویوب گئتمیشدیر. اوغلو حسنه‌یازدیغی‌بیر شعریندن ۱۸۵۴ـ نجی ایلده‌آنادان اولدوغو آنلاشیلیر. باشقابیر شعریندن‌آدینین "سلیمان" اولدوغو بللی‌اولور. ایلک تحصیلینی شکی‌محالی‌نین"آشاغی گؤینوک"کندینده حاجی‌ابراهیم‌افندی نین مدرسه‌سینده‌آلمیش ،اورادا عربجه ـ فارسجانی مکمّل اؤگرنمیشدیر. ملاجمعه ملا اولماییب ،لاکین سوادلی و عالم‌اولدوغو اوچون اونا " ملا" دئمیشلر.

ملاجمعه آذربایجان یازیلی و خلق ادبیاتینی‌یاخشی‌اؤگرنمیش و شعرده چوخ استعداد گؤسترمیشدیر.

آتاسی اکینچی اولدوغو اوچون، اونو اکینچیلیگه تشویق ائتمیش، او دا

بوتون عمرو بویو حیاتینی بو ایشدن قازانمیشدیر.
او، زنگین حیات تجروبه‌صاحبی،استعدادلی‌ائل عاشقی اولموشدور. اونون اثرلرینین مهم‌حصه‌سینی "همت‌علیزاده" توپلامیش و" عاشیقلار" کتابینده چاپ ائتمیشدیر. ۱۹۶۶– دا، پاشا افندیف اونون شعرلرینی بیر مقدمه‌ایله برابر، باکیدا نشرائتمیشدیر(۱). شعرلریندن ده آنلاشیلدیغی‌کیمی، ملاجمعه اینجه ذوقلی و قدرتلی افاده‌یه صاحب ،لیریک بیر شاعردیر. او، تمیز، انسانی محبت، و عشقه قیمت‌وئریر. اونون ان چوخ‌سئودیگی گؤزل بیرهمدم دیر. ملاجمعه دوستلوغا ،قوناقجیلیغا ،الی‌آچیقلیغا ، و عالیجنابلیغا قیمت وئریر. اونون ادبی‌ارثی ایچه‌ریسینده، هجولر مهم یئر توتور. او،ظالم و استثمارچی مالک و آل–وئرچی‌لری و فیئریلداقچی روحانی‌نمالری هجو ائتمیشدیر.
ملاجمعه‌نین حیات ،جامعه و انسانلار حقینده سؤیله‌دیگی شعرلری، اونون دونیاگؤروشونو آیدین شکیلده گؤسته‌ریر. شاعر همیشه حقسیزلیگی، وارلی–یوخسول ،گوجلو– ضعیف مسئله‌لرینی خلق جبهه‌سیندن دؤموقرا تیک بیرگؤروشله تحلیل ائتمه‌گه چالیشمیشدیر. او،دردلی گؤرونور، لاکین دردی شخصی دگیل ائل و خلق دردی دیر. او، اؤزباشینالیقدان و دره‌بیگ لیکدن شکایت‌ائدیر اونا گؤره، دونیادا عقله ،کمالا،علمه قیمت‌وئرن یوخدور، و دونیا قوْلو گوجلو و نامرد دونیاسی‌دیر. اونون اجتماعی‌موضوعلاردا شعرلری چوخدور.
آذربایجان قوچاقلاریندان،خلق قهرمانی جواد اوغلونا شعر قوشموشدور. جواد اوغلو خلق طرفیندن چوخ سئویلن ایگیدلردن اوْلموش و دفعه‌لرله چار آداملاریله ووروشموشدور.

آقالار، گوش توتون — من سیزه آلانی دئییم
صید تک گؤیده گزن — بیرنئچه‌اوغلانی دئییم

محمد جواد اوغلو — ایگیدلرین خانی‌دئییم
رستم‌زال مختاری — احمد اصلانی دئییم

ایسته‌رم اسکندره — ذوالفقار ثانی دئییم

شعرلرینده" اسمی‌پنهان" آدی چوخ گئچر. بئله‌نظره گلیرکی،گنجلیگینده مدرسه‌صاحبی‌نین قیزینا وُورولور،لاکین عشقینه موفق اولمور و زامان کئچدیکجه بو سئوگی ملاجمعه‌نین حیات ایده‌آلی و آرزوسو کیمی اولور.
ملاجمعه عاشیق یاراديجیلیغی‌نین بوتون شکیللرینده اثر یازمیشدیر. هله‌لیک اونون ایکی‌داستانی‌معلوم‌دور:"صیاد و سیالی"و"ملاجمعه وعاشق کؤیلو" ایکینجی‌داستان و ۸۰ قوشما الده‌دیر و ملاجمعه ایله‌عاشیق کؤیلونون

۱– ملاجمعه. آذربایجان ادبیات‌نشریاتی. باکی ۱۹۶۶ پاشا افندیف

دئییشمه‌لریندن عبارت‌دیر . بو داستانداکی‌یا غلاملارین بیرقسمی ، عباس و گولگز ، والئه‌و زرنگار و باشقا داستانلاریمیزدا اولان دینی موضوعلارا عاید دئییشمه‌لری خاطیرلادیر .

ملاجمعه ۱۹۲۰ـ ده قیزیل اوردو آذربایجانا هجوم‌ائتدیگی زامـــــان نوخا ایله زاقاتالا یولونداکی چارپیشمادا اؤلموشدور .

بورادا مختلف شعرلریندن نمونه‌لر درج ائدیریک .

گرایلی‌لاریندان :

جئیران

سالـلانیبان بولاق اوسته گلیر بالا گؤزه جئیــــران
سیغالـلانیب زولفلرینـــی تؤکموشدور گؤل اؤزه‌جئیران

گل ائله‌مه بئله نـــازی دانیش گیلن خـــوش‌آوازی
گتیر اله تئللی ســـازی صحبت‌ائله بیزه جئیــران

بؤلبول اؤخور گؤل باغندا سئیر ائدیر صولو- ساغیندا
جمعه بو دردلی چاغیندا قوربانا ولسون سیزه جئیران

دلبر

عشق اهلی‌نین قارشی‌سینا سیغالـلانیب چیخان دلبـــــر
مارال کیمی اؤچوسونا چئوریلیبن باخان دلبــــر

من سنی‌گؤردوم‌بایاغی(۱) سن اول جانیمین دایاغـــی
آچیلیبان گؤل‌سایاغی مشگ و عنبر قوخان دلبــــر

مختصر سؤزون تعیینـــی قوینونا گیرن ســـؤیونـــی
ملاجمعه‌نیـــن اؤوونـــی دؤرد بوجاقدان یخان دلبر

تجنیس :

فرهادکیمی ، جان و سردن کئچمیشـــم ـــ کرم‌کیمی ، آلیشارام ، یانــارام
بیرمیوه‌یم ، قدیرسیزه دوشموشـــم ـــ یا هئیوایام ،یا آلماتیام ،یانارام

الف ـ ب دن من آختاران بو صات دی ـــ دوست پشمان دی،دوشمانلارا بوصاتدی
سرت حیواندیم ،جلوولاییب بوصـــاتدی ـــ یا پلنگم ،یا اصلانام ، یا . نـــرم

دوققوز آی دولانیب قار- قیشا دوشدو ـــ هجرانیم‌آرتدیقجا قارقی‌ایشه دوشدو
یقین ملاجمعه قارقیشـــا دوشـــدو ـــ اسم پنهان مندن سرت‌دی، یانارام

---

۱ ــ اؤته‌ری

قوشمالاریندان:

عاشق اولان جور و جفایه دؤزسون ـ جیگرینی قارا داشدان ائیله‌سین
دونیا نعمتیندن الینی اؤزسون ـ اؤزون تمیزچؤرک آشدان ائیله‌سین

بیلمک ایسته‌ین‌لر عاشق رسمینی ـ قالاسین اؤدلارا ،گره‌ک جسمینی
درس آلاندا آلسین جانان اسمینی ـ سئودا ایله قلم‌قاشدان ائیله‌سین

ملاجمعه دریا کیمی دؤلماسا ـ ساراليبان هئیوا کیمی سؤلماسا
بیر گؤزلده انصاف مروت اولماسا ـ تانری اونو تئزجه‌باشدان ائیله‌سین

قارداش ،سیزله هانسی‌دیلده دانیشیم‌ـ یئتمیش ایکی‌ملت دیلی وار منده
تؤکولسه غرق ائلر عالمی یاشیم‌ـ جوشغونجا چایلارین سئلی‌وار منده

عارف مجلسینده کئچیب ، اؤتوروام‌ـ جهان مثالینا مثال یئتیررم
گؤی تک گورولدارام ،یاغیب باتیروام‌ـ کؤلک‌له قار، یاغیش،دولو وارمنده

جمعه‌یم، چوخ گیزلی سرلر آچارام ـ زمستاندا، دایانمارام، قاچارام
بییغمیشام دولتی، بؤیوک تجارام ـ هارونلا ، قارونون مالی‌وار منده

دیوانی‌لریندن:

اسمی پنهان، بیرجه گئجه یانیندا قالیم سنین
قوللوغوندا ساخلا منی، آغرینی آلیم سنین
گل آند ایچیم بو هجرانا ، واللّه دؤزه بیلمیرم
اجازه وئر قولوم آچیب ، بوینونا دولوم سنین

پروانه‌یم ، گئجه‌ـ گوندوز آتشینه یانمیشام
درد چکمکدن یورولموشام ، رنگیم‌هانی، سولموشام
دونن یئرده یالوارمیشام، بوسؤزلره قالمیشام
توت قولومدان ،کس باشیمی، قوربانینا ولوم‌سنین

آیلا گونو سیاه ائیلر بو باشیمین دومانی
قاش‌ـ گؤزونو اوینادیبان ،عشقه‌سالیرسان منی
نه‌چون بئله آغلادیرسان مسکین ملاجمعه‌نی
آی انصافسیز، دوشمورمو هئچ یادینا اؤلوم‌سنین

مخمس‌لریندن:

یار، سنین هلال قاشین کمان دگیلمی، بس‌نه‌دیر؟
اوخ کیمی کیرپیکلرین پیکان دگیلمی، بس‌نه‌دیر؟

لاله تک گول یاناغین تابان دگیلمی، بس نه دیر
سوزولن او گؤزلرین مستان دگیلمی، بس نه دیر
اینجی تک او دیشلرین مرجان دگیلمی، بس نه دیر

یانیرام آتشینه اودون منه چوخ گوجا ئیلر
سریمه سئودا سالیب بو باشیمی چوخ گیجا ئیلر
عشقینه دوشن بنده اؤلمه سه، تئز قوجالار
یار، بیر انصاف ائدیب قولتوغونا آل گئجه لر
خسته یه بیر جوت نارین درمان دگیلمی، بس نه دیر

. . . .

یازیغام، آی سئوگیلیم آتما اوزاغا داشیمی
آغلاییب لیل و نهار تؤکدورمه گؤزیاشیمی
یوز جور بهانه ایله ترسه سالما ایشیمی
یا بیتیر مرادیمی یا ییخدیریب کس باشیمی
یولوندا، ملاجعمه قوربان دگیلمی، بس نه دیر

عاشیق عالی : عاشیق عالی، ویا علی میرزه اوغلو ۱۸۰۰- ایلینده "گؤیچه محالی"- نین "چیچکلی" کندینده آنادان اولموشدور. عاشیق علی اساساً استادنامه لریله مشهور اولموش، اونون قوشما، گرایلی، مخمس، دیوانی و سایره شکلینده قوشدوغو شعرلرده وطن سئوگیسی، انسانپرورلیک موتیولری محبت و گؤزل لیگین ترنمو اساس یئر توتور. او، یئنی ساز هاوالاری یاراتمیش و آذربایجانین بؤیوک عاشیق شاعری علی عسگرین استادی اولموشدور. عاشیق علی ۱۹۱۱- ده ، اؤز کندینده وفات ائتمیشدیر.

عاشیق بستی : بستی کربلائی بایرامعلی قیزی آذربایجانین قیمتلی قادین عاشیقلاریندان دیر. سووئت حاکمیتیندن اول ، سؤیله دیگی شعرلرینده ، زمانه دن شکایت ائدیب ، حقسیزلیک و ظلمه قارشی چیخمیشدیر (تاپیلماز ، آجی روزگار ، آبیک و زده دگمه میش و سایره). سووئت حاکمیتیندن صونرا ، یئنی قورولوشو استقبال ائتمیش و قادینلاری اجتماعی حیاتا چاغیرمیشدیر.

عاشیق بلال : بلال مصطفا اوغلو میکائیلوف دا ، سووئت حاکمیتیندن قاباق سؤیله دیگی شعرلرینده اجتماعی عدالتسیزلیگی و استثمارچیلاری تنقید ائتمیشدیر. (پریستاو ، اوچ هفته نی گؤرن کوخا ، ملادائی، گؤرمه ییر و سایره).
سووئت دؤورونده سوسیالیست حیاتینی ترنم ائدن شعرلر قوشموشدور (لنین ، نریمان، کولخوز ، شورا ، ضربه چی، دؤوراندیر و سایره). عاشیق بلال بیر نئچه عاشیق هاواسی یاراتمیشدیر.

عاشیق آواک : عاشیق آواک آزاریان ۱۸۷۷ ــ ده شامخور ناحیه‌سی‌نین چارداخلی‌کندینده آنادان اولموش و تورکی،ارمنی،گرجی،روس و فارس دیللرینده شعرلر قوشموشدور. سووئت دؤورو، شعرلرینده یئنی‌حیاتی و شورووی وطنپرورلیگینی و خلقلر دوستلوغونو ترنم ائتمیشدیر (اوکتیابرین ایگیرمی ایلی، آذربایجان،مسکووا،ضربه‌چیلر، قولاق آسین، اوستوموزه دوشمن گلیر و سایره)

عاشیق آواکدان سیوای بیرچوخ ارمنی‌عاشیقلاری آذربایجان و قفقاز منطقه‌سینده آذری تورکجه‌سیله شعرلر قوشوب،خلق آراسینهدا عاشیقلیق ائتمیشلر. رحمتلی پروفسور دمیرچی‌زاده (معاصر آذربایجان دیلی) آدلی کتابی‌نین مقدمه‌سینده بئله یازیر:" صون زامانلاردا، آپاریلمیش تدقیقات نتیجه‌سینده معلوم‌اولموش‌کی، ۱۶ــ ۱۸ نجی عصرلرده یاشاییب‌یاراتمیش ۳۵ ارمنی‌عاشیقی آذربایجانجا قوشمالار دوزلدیب،ائل آراسیندا اوخوموشلار".

عاشیق میرزه : میرزه احمد اوغلو بایراموف ۱۸۸۸ــ ده تووروز ناحیهسی‌نین "جلودارلی" کندینده آنادان اولموشدور. شعرلرینده موهومات، گئریلیک،و طفیلی‌لیگی تنقید ائتمیش (بیتدیلی‌بساطی، تنبل و سایره) سووئت حاکمیتی زامانیندا، سووئت انقلابی و یئنی‌حیاتی آلقیشلامیشدیر (عاشیق دیلیندن،لنین،وطنیم،ائل گولور، قیزیل اوردو، قیرمیزی پایتخت، قول چکک و سایره) . عاشیق میرزه آذربایجان یازیچیلار اتفاقی‌نین عضوی اولموش و ۱۹۵۴ــ ده اؤز وطنینده وفات ائتمیشدیر.

عاشیق موسا : ۱۷۹۵ــ ده گؤیجه محالی‌نین قاراقویونلو کندینده آنادان اولموش و ۱۸۴۰ــ دا همین کندده وفات ائتمیشدیر. اونون حیات ویارادیجیلیغی حقینده بیلیگیمیز آزدیر. "تئللی‌ساز" قوشماسیندا و سایر شعرلرینده ریاکارلاری افشا ائتمیشدیر. لیریک شعرلریندن(گؤله ــ گؤله ،دلیر،ایندی، اولماز، آ ککلیک وسایره) ذکر ائده‌بیله‌ریک .

عاشیق اسد : عاشیق اسد رضایف ۱۸۷۵ــ ده گؤیجه محالی‌نین بؤیوک قاراقویون کندینده (ایندیکی‌ارمنستانین عزیزلی کندی) آنادان اولموش و ۱۹۵۰ــ ده تووروز دا وفات ائتمیشدیر. عاشیق اسد علسگرین شاگردی‌اولموش هم عاشقانه‌شعرلر یازمیش (بو گؤزل،ایندی،گؤزلمه،ارمنی‌قیزی و سایره)، هم ده انقلابی و یئنی‌حیاتی ترنم‌ائدن شعرلر قوشموشدور (بؤیوک اوکتیابر، لنین، آذربایجان، تزه‌دونیا، بیزیمدیر،یاشاسین، مسکووادا، و سایره).

عاشیق‌اسد آذربایجان یازیچیلار اتفاقی‌نین عضوی‌اولموش وشرف‌نشانی آلمیشدیر.

عاشیق اسلام :اسلام، قارا اوغلویوسف‌اوف ۱۸۹۳ــ ده، ایندیکی

ارمنستانین واردینس ناحیه‌سی‌نین نریمانلی کندینده آنادان اولموش ،و۱۹۶۸ ده کیروف‌آباد دا وفات ائتمیشدیر. عاشیق اسلامین سوسیالیزم قوروجولوغو ترنم ائدن اوکتیابر، یاشا - یاشا آذربایجان، بیزیم‌دؤوران، قیزیل اوردو مینگه‌چئویر ،طلح‌نغمه‌سی، قمرجان و سایره ماهنیلاری مشهوردور. او، ایلک دفعه‌آذربایجاندا عاشیق خوروُنو (دسته جمعی‌اوخوماق) یاراتمیشدیر (۱۹۳۷). عاشیق اسلام آذربایجان یازیچیلار اتفاقی‌نین عضوی اولموشدور.

عاشیق حسین بوزالقانلی :حسین جعفر اوغلو قلی‌اوف ۱۸۶۰- دا آنادان اولوب و ۱۹۴۱ - ده‌وفات ائتمیشدیر. او، کیچیک یاشلاریندان یارادیجیلیغا باشلامیش و عاشیق صنعتی‌نی مکمل اؤگرنمیشدیر. اونون بیر اوستاد کیمی یئتیشمه‌سینده، عاشیق حسین شمکیرلی و عاشیق علسگرین تأثیری اولموشدور. سووئت حاکمیتیندن قاباق گرایلی،قوشما ،مخمس ،گؤزل‌لمه ،استادنامه،تجنیس دوداق دگمز ،وسایره‌شعرلری قوشموشدور، سووئت‌دؤورو شعرلرینده (اوکتیابر بایرامی ،سووئتلر آذربایجانی،مسکووا ،بوگون، گؤزلدیر ،باخین،گؤردوم‌وسایر) انقلابی و یئنی‌حیاتی ترنم‌ائتمیشدیر. شعرلریندن :چکمه‌سین،اولماز،یاخشی آد ،شیرین -شیرین،یادیمادوشدو ،یئریدی کیمی‌شعرلری صنعتکارلیق‌باخیمیندان داها یئتگیندیر. اونون "قاچاق-تانری وئردی"آدلی‌داستانی واردیر.

عاشیق حسین بوزالقانلی‌آذربایجان یازیچیلاراتفاقی‌نین عضوی‌اولموشدور.

عاشیق شمشیر : عاشیق شمشیر قوربان‌اوغلو قوجایف ۱۸۹۳- ده کلبه‌جرین دمیرچی‌دام کندینده آنادان‌اولموشدور. عاشیق شمشیر عمرونون بؤیوک بیر حصه‌سینی آنایوردوندا کئچیرمیش ،لاکین آذربایجانین هر یئرینده مشهور اولموشدور.

عاشیق شمشیرین شعرلرینده طبیعت‌گؤزللیگی،محبت ،وطنه‌باغلیلیق ان مهم‌موضوعلاری تشکیل ائدیر. او ،خلقین حیاتی و اجتماعی‌مسئله‌لریا یاخیندان علاقه‌داردیر، و خلقی بیر چراغا بنزه‌دیر و دئییرکی، بولبول دولاندیغی‌کیمی، گرک انسان دا " ائل باشینا دولانسین" :

بولبول قونار گول باشینا   من دولانیم ائل باشینا
گؤروم اولسون کول باشینا   تک اؤزونو قوْرویانین

اوُیما بو دونیا مالینا   شمشیر، گوُوه‌ن اقبالینا
بوجهاندا خوش‌حالینا   اؤز بختیندن یاریانین

او، حتی‌سووئت‌حاکمیتیندن قاباق ،شعرلرینده اجتماعی حقسیزلیکدن شکایت ائتمیشدیر (گلیبدیر ،ظلمکار ،اولماسا ،اوزومه و...) آدلی‌شعرلرینده اولدوغوکیمی :

عاشیق شمشیر ۸۷ ایل سؤرن عمرونده ،هرزامان غیرتلی‌بیر مرد کیمی یاشا- میش ،مردلری مدح‌ائدیب ،دوغرولوقدان آیریلان و مسلکینی پولا ساتان نامرد- لری قامچیلامیشدیر :

مایاسینا حرام قاتمایان انسان   کسالت‌یوخوسو یاتمایان انسان
مسلکینی پولا ساتمایان انسان   ائلین نظریندن هئچ دوشه‌بیلمز

قارشییا داغ‌چیخسا ، باجار آشاسان   یئر وارکی،سوساسان،یئروار جوشاسان
شمشیر ،سن نه قده‌ر عؤمور یاشاسان   داها پیس‌گونلردن سؤز دوشه‌بیلمز

نامرد سنین قوللوغوندا قول اولار   اؤز ایشی دوزه‌لیب ، بیته‌نه‌کیمی
قوی سئللر آپارسین نانجیب لری   باخ دالینجا گؤزدن ایته‌نه‌کیمی

عاشیق شمشیر آذربایجان یازیچیلار اتفاقی‌نین عضوی اولموش ، و ۱۹۷۳اده امکدار اینجه‌صنعت خادمی‌عنوانینی‌آلمیشدیر . یئنی‌حیاتی،تمیزمحبتی،آنا یوردونون طبیعی‌گؤزل لیکلرینی ترنم‌ائدن قوشما ،مخمس،تجنیس ،استادنامه، دیوانی و... شعرلری و اوچ داستانی واردیر . ۱۹۸۰- دا وفات‌ائتمیش و اؤلوموندن بئش‌گون قاباق آشاغیداکی‌شعری یازیب ،خالاسی‌اوغلونا گؤندریر :
سلامت‌قالین :

سخالی،ثروتلی، آرانلی ، داغلی   مهربان ائللریم، سلامت‌قالین
اوبالاردا ، خوش‌گذران کئچیردیم   آیلاریم، ایللریم سلامت‌قالین

سجده ائدیم بو مقدس تورپاغی   حسنونو بزه‌ییر ظفر بایراغی
گلیب سمالاردان ماهنی سؤراغی   شیدا بولبوللریم، سلامت‌قالین

داریخیرام، کاش اولایدی یانیمدا   حسینیم، توفیقیم، بختیاریم‌دا
ساز چالماغا هوس‌یوخدو جانیمدا   تیتره‌ییر اللریم، سلامت‌قالین

ده‌وه کؤچور،آی "زلیمخان"،گؤزلمه   سیزیلدایب "ممد اصلان" گؤزلمه
چاغلایان،گورلایان داستان گؤزلمه   قوْرویوب سئللریم، سلامت‌قالین

خیالیمدا ، قاراباغ وار، گنجه وار   قلبی کؤورک ،اؤرکلری اینجه وار
سینه‌م اؤسته اجل آدلی پنجه وار   آی شیرین دیللریم، سلامت‌قالین

کسیرم ،یوخ داها مطلب موراددان   واخت‌سالماسین بو قوْرقونو طرازدان
موغان ایچیر شیرین کوردن، آرازدان   بزه‌نن میللریم، سلامت‌قالین

اؤزوملو ،بوغدالی،پامبیقلی اؤلکه‌م   آدی تاریخلره یازیلان قطعه‌م
جئیرانلی‌دوزلریم، طرلانلی ذیروه‌م   سوفالی گوللریم، سلامت‌قالین

اویاندان شاه‌داغی،قوشقار، لنکران   اوره‌گیم باکی دی،قلبیم نخجوان
سن جانلی تاریخیم، قدیم قوْبستان   یازیلی چؤللریم، سلامت قالین

شاعرلر اوردوسو، عاشیقلار دسته‌دی   سیز، یازین-یارادین،دئمه‌یین بسدی
شمشیرین باغینا بیر طوفان اسدی   سوْلوخدو گوللریم، سلامت قالین

قوجالیق دردینه گرفتارام من   دئمه، خالوْغلو البت قوجالمیر
قوجالماق قانونو پوزولا بیلمز   انساندا، خاصیت، عادت قوجالمیر

صون اولاراق،عاشیق شمشیرین اؤز آنا یوردو" کلبه‌جر" و "تاختادوز"ه (۱) عاید یازدیغی شعرلریندن بیرینی درج ائدیریک :

قارا خاجی دەلی داغی   آغ بزه‌نیر ناهار چاغی
بئچه‌بالی، ساری یاغی   بوْلدو واری کلبه‌جرین

بنوْوشه‌سی، داغ‌لاله‌سی   سوْده بنزر شلاله‌سی
سانکی شربت پیاله‌سی   بولاقلاری کلبه‌جرین

یازین،یایینا وغلان واقتی   جان درمانی : بوزبولاق دی
تاختادوزدو،خاچ بولاقدی   ان گؤزه‌لی یایلاقلارین

چیچه‌گینده سیزلار آری   شمشیر، وصفین سؤیله‌باری
یاغیش یاغار، اولارجاری   آخار سئللی یایلاقلارین

عاشیق شمشیرین اثرلری،قوشمالاری ۱۹۷۱- ده وسئچیلمیش اثرلری ده ۱۹۷۳- ده باکی‌دا چاپ اولموشدور.

عاشیق پناه پناه‌اوف : عاشیق پناه عصریمیزین گؤرکملی عاشیقلاریندان دیر او، موغاندا آنادان اولموش،لاکین شعرلری و سازی و آوازیله شمالی آذربایجانین هر طرفینده مشهور اولموشدور. خصوصیله "آبشرون" جماعتی اونون وورغونو ایدی. او، چوخ خوش‌خلق و خوش‌قیلیق بیر آدام‌ایدی، و اؤزونو سئودیرمک یولونو باجاریردی. تأسفکی،وقتسیز اجل،اونو ائلیندن تئز آییردی. بوگون اونون گؤزل سسی‌ایله اوخودوغو نوار و صفحه‌لری واردیر. آیریجا چاپ اولونموش‌کتابلاردا ،شعری یادگار قالمیش، لاکین بیر کتابلیق‌دا چاپ اولونمامیش شعرلری واردیر. بو شعرلریندن بیرنئچه نمونه درج ائدیریک :

آلقیش

گئنه آچدی قاپیمیزی شاد خبر   بو طنطنه، بو خوش‌سوْراغا آلقیش
باخیشلاردا، اولدوز- اولدوز شفقلر   قلبیمیزده یانان چراغا آلقیش

۱- یئر آدلاری

ایگیت‌لرین بو شهرتی، بو شانی گؤرون نئجه حئیران قویوب دنیانی
البیر ایشین، دوست امه‌گین نشانی پولاد چکیج ، گؤموش اؤراغا آلقیش

ساز دگیلدیر، اوره‌گیمدیر دیلله‌نن مرادیم‌دیر، ایسته‌گیمدیر گولله‌نن
باشیمیزین اوزه‌رینده یئلله‌نن ، گونش رنگلی‌قیزیل بایراغا آلقیش

آنالارین، باجیلارین اللری بؤرویوبدور بؤللوغا بو چؤللری
"عاشیق پناه" تبریک ائله ائللری بو نؤوراغا ،بو طمطراغا آلقیش

اؤغول

سن الفتله، محبتله دوغولموسان قوشا ، اوغول
چیچک-چیچک آرزولارین توخونماسین داشا ، اوغول

بوش دولانیب بئکار گزمه صداقتلی‌دوستدان کؤسمه
نامردیله چؤرک کسمه بیرگون وورار باشا ،اوغول

هر الوان‌داش دگیل‌آلماز هر پاریلتی‌قیزیل اولماز
اگیلمکله باش اوجالماز ناموس ایله یاشا ، اوغول

سؤزلریمی ساخلا یاددا معنا آختار بو حیاتدا
اونوتما کی،یاخشی آتا ایسته‌مزکی، چاشا اوغول

عهدیم‌بودور :ایلدن ایله آدین دوشسون دیلدن دیله
پناه سازی آلیب اله عشقین‌ایله جؤشا ،اوغول

گؤره‌سن

اؤره‌گی دوز، عملی دؤز اولانی سئوینن گؤره‌سن، گؤلن گؤره‌سن
آختاران ، اؤگره‌نن دونیا انسانی سرلر عالمین بیلن گؤره‌سن

سئویرم توریاغی مدح ائدنلری ال‌چاتماز گؤیلری فتح ائدنلری
دردینی درینده گیزله‌دنلری سئوینجی قارداش‌تک بؤلن‌گؤره‌سن

اؤنودوب حیانی، اونودوب عاری "منم- منم"دئییب ، های سالانلاری
غیرتسیز گون سؤروب "اؤجالانلاری" مین جانی اولسا دا اؤلن گؤره‌سن

بولبولدن سس‌آلدیم ،گوللردن نفس پناهام ، توکنمز کؤنلومده هوس
خلقین اوره‌گینده یاشایان اؤلمز دونیایا تزه‌دن گلن گؤره‌سن

عاشیق قشم : عاشیق قشم جعفری معاصر شاعرلریمیزدن دیر. او ،شبسترین "کندرود" کندینده آنادان اولموش ،ایندی ده اورادا یاشاییر. عاشق قشم

شعرلرینده استبداد و ظلمه‌قارشی اعتراض ائتمیش و خلقین ترجمانی‌اولموشدور.

عاشیق قشمین ترجمهٔ حالی داها الیمیزه‌چاتمامیب، یالنیز ۱۳۵۸- ده‌آقای داور طرفیندن عاشیق‌قشمین "ائل منی‌آتماز" آدلی‌شعر مجموعه‌سی نشر ائدیلمیشدیر. بیز، بو مجموعه‌دن عاشیق قشمین بعضی‌شعرلرینی‌نمونه اوچون درج ائدیریک:

چاره سئودیگیم

مجنون اولان گئدر لیلی دالینجا — تئللرین دارا ییب یانا سئودیگیم
فرهاد داغی دلدی شیرین یولوندا — طبیب سن، دردیمه چارا، سئودیگیم

ائل کؤچنده دؤشر بولاق باشینا — قیز- گلینلر وسمه یاخار قاشینا
هرکس دردین دئییر اؤز سرداشینا — وۆرولموشام بیر جوت خالا سئودیگیم

بولبول چهچه وورار، قونار چمنه — محبت اؤخونو وۆردون سینه‌مه
قیرخ بئش ایلدیر وقت وئرمیسن قشمه — طبیب سن، دردیمه چارا سئودیگیم

زندانا دؤشدوم

یارب! نئیله‌میشدیم حق درگاهیندا — خسته اولوب، مدام جهانا دوشدوم
یازیلدی نامه‌لریم اؤلکه به اؤلکه — دولاشدیم دیللرده، دستانا دوشدوم

جان قوربان ائیلردیم گؤرن دوستوما — استبداد الی‌گیردی جان قصدیمه
نئنیجه گلیردی طبیب اوستومه — قدم گئری باسدی،درمانا دوشدوم

جانیم،باشیم اولسون یولوندا فدا — جوانا یکن،فلک! یاندیردین اؤدا
نئیله‌میشدیم مگر، ای یار- خدا — گرفتار ائیله‌دین، زندانا دوشدوم

قشمم، عمرومو وئرمیشم بادا — قازاندیغیم قسمت اولوبدور یادا
شاد- خرامان سئیر ائدردیم دریادا — گمیم شکست اولوب،عمانا دوشدوم

نئجه اولدو گئتدی

چوخ چکدیم دونیانین آه- زارینی — هئچ گؤنوز گؤرمه‌دیم،گئجه‌اولدوگئتدی
بیغیرت نه‌بیلیر مردین قدرینی — هرکس منم! دئدی، کؤچ اولدوگئتدی

من دئییردیم قوجالمازدیم دونیادا — یارادانیم بلکه یئته امدادا
سؤزلریمی بیرگون سالارلار یادا — "گونئی‌لی قشم"دی،نئجه اولدو گئتدی

عاشیق حسین جوان : حسین میکائیل اوغلو علی‌اوف ۱۹۱۶- دا ایران آذربایجانینین "اوتو" کندینده آنادان اولموش و ۱۹۴۵- ده آذربایجان دمکرات فرقه‌سی‌نین عضوی اولموش و پیشه‌وری حکومتی‌سقوط ائتدیگی‌زامان شمالی‌آذربایجانا گئتمیشدیر. شعرلرینده آذربایجاندا گئچن مبارزه‌نی و سوسیالیست انقلابینی‌ترنم ائتمیشدیر. ستارخان،مسکووا سفری، و کلبه‌جر آدلی داستانلاری واردیر.

عاشیق حسین شمکیرلی : حسین قوربان‌اوغلو ۱۸۱۱- ده آنادان اولموش و ۱۸۹۱- ده وفات ائتمیشدیر. قوشدوغو استادنامه،مخمس،قاطار وسایره شعرلرینده محبتی،تربیت‌گؤزل لیکلرینی ترنم ائتمیشدیر. بیرصیرا شعرلرینده بیگ‌لر و مرتجع ماللالاری تنقید ائتمیشدیر. اونون " حسین و ریحان" و" حسین و کشیش قیزی"آدلی داستانلاری‌مشهوزدور.

عاشیق اصلان : معاصر ساز شاعرلریمیزدن عاشیق اصلان ۷۴ایل بوندان قاباق خوی شهری نین "حمزیان" کندینده آنادان اولموشدور. آتاسی نجف کیشی و فامیلی طالبی دیر. عاشیق اصلان عاشیق اسدین شاگردلریندن دیر. او، اوره‌گی وطن عشقیله چیرپینان احساسلی‌شاعرلریمیزدن دیر.عاشیق‌اصلان خلق شعرینین مختلف نوعلرینده طبعی‌نی سیناییش و شعرلر یازمیشدیر. اونون یارادیجیلیغیندا آنایوردا صونسوز محبت‌و آنادیلینه حرمت و باغلیلیق آیدین شکیلده عکس ائتمیشدیر.

نئچه‌ایل قاباق لندن فاکولته‌لری دعوتلی‌سی اولاراق لندنه گئتمیش، و اورادا آذربایجان خلق ادبیاتی‌نین نمونه‌لرینی،اوجمله‌دن شاه‌اسماعیل حقینده داستانلاری ساز و سؤزله بیرلیکده تقدیم‌ائتمیشدیر. بورادا، اونون یارادیجیلیغیندان بیری جدی، و دیگری طنز ایکی‌نمونه‌نقل ائدیلمیشدیر:

گول تبریزیم

آذر ائلی جوشار،داشار دونیا واركن، آزاد یاشار
قارتال کیمی داغلار آشار ائل تبریزیم،گول تبریزیم
گل دردیمی بوٌل تبریزیم
گؤزل اولار یایین، قیشین صفالی‌دیر داغین، داشین
دوشمن اتین دیدر دیشین ائل تبریزیم، گول تبریزیم
گل دردیمی بول تبریزیم
آذربایجان بیرواخت اولار ائل دریاتک جوشوب ، دولار
یاغیلرین رنگی سؤلار ائل تبریزیم، گول تبریزیم
گل دردیمی بول تبریزیم

یاد جانینا اود سالارسان دوشمانلاردان باج آلارسان
آزاد اولوب شن قالارسان ائل تبریزیم، گول تبریزیم
گل دردیمی بول تبریزیم
"عاشیق اصلان"، گل ایمانا صدقی باغلا او سبحانا
ائل یولوندا اؤل مردانا ائل تبریزیم، گول تبریزیم
گل دردیمی بول تبریزیم

(بوٌغاز دردی)

طهــز

بوغاز، سنی خوار اولاسان بوٌی آتمامیش، تئز سولاسان
گؤرمه‌دیم بیرجه دوٌیاسان اوخشاییرسان ماره بوٌغاز
چیخسین سنه یاره بوغاز
یوٌلوم دوشرکن بازارا سالیرسان منی آزارا
نفسیم دوٌشور آلما ـ نارا گتدین منی جانه، بوغاز
چیخسین سنه یاره، بوغاز
ائدنده میوه‌لر نازی یئینده وارلیلار غازی
سیزلاییر اصلانین سازی قارقیش دئییر ناره، بوغاز
چیخسین سنه یاره، بوغاز
باش اگمزدیم‌نامرد یادا گؤوه‌نردیم یاخشی آدا
آدـ سانینی وئردیم‌بادا سنسن اوٌزو قاره، بوغاز
چیخسین سنه یاره، بوغاز
یوغاز، سنی دوٌیورماغا کوٌل باشوا سوٌوورماغا
صولاـ ساغا قاچدیم‌قاغا(۱) منت چکدیم یاده، بوغاز
چیخسین سنه یاره بوغاز
گل بئچارا " عاشیق اصلان" ائتمه نفسه جانی قوربان
ساخلا سازا حرمت هر آن چکمه منی داره بوغاز
چیخسین سنه‌یاره بوغاز
خوی ۱۳۴۷

عاشیق علی : تبریزین تانینمیش عاشیقلاریندان عاشیق علی‌فیض اللهی وحید ۸۸ ایل بوندان قاباق آنادان اولموش، و ۱۷ ـ یاشیندان عاشیق ـ لیغا باشلامیشدیر. عاشیق علی‌نین باباسی‌دا عاشیق اولدوغو اوچون کیچیک یاشدان شعر و موسیقی‌ایله یاخیندان تانیش اولوب و عاشیقلار مجلسینه گئدرمیش و بئله‌جه‌ده عاشیقلیغا ماراق و علاقه‌تاپمیش و عاشیق اولماغا

۱ ـ داداش

قرار وئرمیشدیر. عاشیق علی، عاشیق علسگر مارالانی و عاشیق حاجعلی‌نین شاگردی اولموش، اونلاردان عاشیق هاوالاری و شعرلرینی اؤگرنمیش، اوزون ایللر خلقی‌نین دردلرینی، سئوینج و آرزولارینی سازی و سؤزویله ترنم ائتمیشدیر. عاشیق علی‌نین آتاسی ستارخانین مجاهدلریندن اولموش، اؤزو ده آزادلیق تئم‌لرینی ترنم ائدن بیرعاشیق اولموشدور.

عاشیق علی‌نین اوغلو آقای حسین فیض اللهی‌وحید "دده‌قورقود" مجله‌سی‌نین مدیر و ناشری اولوب، خلقیمیزین دیل و ادبیاتینا خدمت ائتمکده‌دیر.

عاشیق علی‌نین شعرلریندن نمونه اولاراق صون زامانلاردا یازدیغی "قانادلی سس" آدلی شعری نقل ائدیریک:

قانادلی سس

قانادلی سس چاتدی بیزه ـ نیسگیلیم وار گلم قوناق
گؤیدن سپدی گول تبریزه ـ جوانلارین تویون توتاق
ایشیق سالدی قلبیمیزه ـ درد داغیداق، غم اونوداق
تئللی سازی آلدیم اله ـ نولوبدو بس حسین جوان
نغمه‌لریم گلدی دیله ـ کیم اؤلوبدو، کیمدی قالان؟

سسین گلدی "دده‌قورقود" ـ قورخوم بودور دوشم خسته
اولدون منه آرخا ـ اومود ـ آرزوم قالا دسته ـ دسته
سینه‌م اوستدن اؤتدو بولود ـ آغ کیرپیکلر اولا بسته
گؤزلریمدن سئل آتلاندی ـ قوناق ائویم مزار اولا،
آرزولاریم قانادلاندی ـ تورپاق مندن بئزار اولا

زندانلاردا چکدیم نفس ـ بیزدن قاباق بو دنیادان
دنیا اولدو منه قفس ـ نئچه ـ نئچه کئچیب کاروان
گؤر سسینیز وئردی هوس ـ "عاشیق علی" سیزه قوربان
سینه‌م اوسته آلدی سازی ـ او گونلری من گؤرمه‌سم
عشقینیزله چالدیم سازی ـ بالالاریم گؤرسون نه‌غم

بوشعری باکی‌را دیوسونون "دده‌قورقود" برنامه‌سینه قولاق آسدیقدان صونرا یازیب، باکی‌یا گؤندرمیش و آذربایجانین معاصرخلق شاعری بختیار وهابزاده ده عاشیق علی‌نین شعرینه جواب اولاراق، آشاغیداکی شعری یازمشدر

بختیار وهابزاده‌دن عاشیق علی‌یه:

ده‌ده‌میزین صحبتی‌نی ـ سن بوتایدان ائشیده‌لی
گؤکوموزدن گلن سسه ـ جواب وئردین عاشیق‌علی

هم اوتایدا ، هم بوتایدا
ساز اوستونده سنی منله
دؤوران سوردو دده‌قورقود
گؤروشدوردو دده‌قورقود

دده‌میزی یادا سالاق
آیریلیغی آیاقلایاق
بالامیزا گون آغلایاق
سن اوتایدان، من بوتاید[۲]

دئمه‌سینلر: "تکلنمیشیک
بیر آرزویا کؤکلنمیشیک
عئینی دردده یوکلنمیشیک"
سن‌اوتایدان،من بوتایدان.

بیز آتشدن اود آلمیشیق
اوچماغا قاناد آلمیشیق
دردیمیزدن آد آلمیشیق
سن‌اوتایدان، من بوتایدان

امک‌ومراسم‌نغمه‌لری :خلقین شعر یارادیجیلیغی‌نین ان قدیم نوعلریندن بیری امک نغمه‌لری دیر. بونلار، ایش زامانی‌سؤیله‌نیب ، مقصدی امه‌گی آهنگلی شکیلده انجام‌وئریب و یونگوللشدیرمک اولموشدور. بونغمه‌لر اوّللر، چوخ ساده و بسیط اولموش ،بعضاً بیر سؤز بیرنئچه‌دفعه تکرار ائدیلمیش ،آهنگلر سؤیلنمیش و شن و شوخ کاراکتئر داشیمیشدیر.بو شکیلده جماعتی هوسه گتیریب ،تجهیز ائتمیش و امک جریانیندا‌کی چتینلیگی،آغیرلیغی آزالتماغا خدمت ائتمیشدیر. بو ماهنیلارین بیرچوخوندا امک ،امک آلتلری و کؤمکچی قوّه‌لر تعریف ائدیلمیش ،حتی مقدس‌لشدیریلمیشدیر.

آذربایجان قدیم‌امک نغمه‌لری نین بعضی‌خصوصیتلرینی ایندی ده اؤزونده ساخلایان "هولاوار"لار هله‌ده خلق آراسیندا یاشاماقدادیر.

"هولاوار"سؤزو (هو)ایله (وار) سؤزلرینین بیرلشمه‌سیندن عمله‌گلمیشدیر. "لا" اکی(پسوند) ده احتمال کی دیلیمیزین آهنگینه‌اویغون اولاراق،بو ایکی سؤزو بیرلشدیرمک اوچون آرایا گیرمیشدیر."هو" حیوان و" وار" دا اسکی تورکجه‌ده " گئت "دئمکدیر.

ایلک هولاوار ماهنیسی چوخ بسیط ایمیش ،بورادا ، اساس یئری آهنگ توتموشدور. آهنگ ده ایش زامانی اؤکوز،کوتان و باشقا تصرّفات‌آلتلرینین چیخاردیغی سسلره اویغونلاشدیریلاراق یارانمیشدیر.

اوّللر، هولاوار ماهنیسی‌نین هرمصراعی ۱- ۲ هجادان عبارت اولموشدور، لاکین صونرالار هجا وزنیله یارانان هولاوارلار دا میدانا چیخیر. بورادا ، گئنه‌اساس یئری آهنگ توتور، ایلک مصراعی ۱،۲،۳ هجادان عبارت قدیم هولاوارلار ایندی هم‌آیریجا ،هم‌ده هولاوارلارین نقراتی کیمی اوخونور.

حیوانلارا عایدماهنیلاردا ،داها چوخ‌توتهٔ میزم‌دؤرونون قالیقلاری‌محافظه‌اولونور شفاهی‌خلق ادبیاتی‌نین ان قدیم نوعلریندن بیری ده مراسم‌نغمه‌لری دیر.

مراسم (تؤرن لر) ،ابتدائی انسانلارین حیاتی ،معیشتی ،دونیا گؤروشو ، دینی اعتقادی ایله علاقه‌دار تشکیل اولونموش و اجرا ائدیلمیشدیر .

اسکی انسانلار طبیعت قوه‌لری قارشی‌سیندا عاجز ایدیلر . طبیعت اونلار اوچون بیر سرّ کیمی قالیردی. اونا گؤره ده هربیر طبیعت حادثه‌سی اونلارا معجزه کیمی گؤرونوردو . انسان بو معجزه‌لرین سرّینی آچماغا ، طبیعت قوّه‌لرینه و حادثه‌لرینه حاکم اولماغا چالیشیر ،بونونا وچون مختلف واسطه‌لره ال آتیردی کی، بونلاردان بیری ده " اؤوسون" ایدی.

آذربایجان خلق مراسم‌لرینی ایکی‌بؤلومه آییرا بیله‌ریک :

۱ – موسم‌مراسم‌لری : موسم‌مراسم‌لری ده اسکیدن انسانلارین اعتقادلاری ، طبیعت حادثه‌لرینه‌قارشی‌مناسبتلری و امک فعالیّتی‌ایله‌علاقه‌دار دوزلمشدیر . اکینچیلیک ،مالدارلیق،اؤچولوق و بوکیمی‌ایشلرله ده باغلی‌اولاراق،مراسم لر تشکیل ائدیلمیشدیر . موسم‌مراسم‌لری ایچه‌ریسینده ان چوخ یایلانی‌یئنی ایل ـ نوروز مراسمی‌دیر . نوروز مراسمی‌قیشین بیتمه‌سی و باهارین گلمه‌سیله باشلانیر . بو بایرام انسانلارا سئوینج و اومید وئرن و اونلاری روحلاندیران بیر بایرامدیر . بئله‌نظره‌گلیرکی، بو بایرام ،اسکی ایرانلیلاردان تورکلره کئچمیشدیر . بو بایرامدا مختلف ماهنیلار اوخونور ،و بایراما مخصوص مراسم‌لر یئرینه گتیریلیر:

نوروز گلیر ، یاز گلیر   نغمه‌گلیر ، ساز گلیر
باغچالاردا گؤل اؤلسون   گول‌ولسون،بؤلبول‌ولسون

ایلین آخر چارشنبه‌آخشامی حیطلرده و یا بؤیوک بیر دؤزنلیکده تونقال قالانیر و جماعت بیرـ بیر تونقالین‌وستوندن آتیلار و بو سؤزلری سؤیلرلر: "آغیرلیغیم ،اؤغورلوغوم" ، " آغریم ،آجیم ،آزاریم ،بئزاریم تؤکول بو تونقالین اوستونه !" و بئله‌لیکله چارشنبه‌نین نحس‌لیگینی‌آرادان‌آپاریرلار

یئنی‌ایلده گونشی‌چاغیرماق مراسمی ده اولموشدور . گونش انسانلاری و یئری ایسیدیر و طبیعته‌جان وئریر . اونا گؤره ده انسانلارا سئوینج‌وامید وئریر :

گون چیخ ، گون چیخ   کؤهلن آتی مین چیخ !

گونش‌چیخاندان صونرا ، اونو تعریف ائدن نغمه‌لر اوخونور :

چیخدی گونش قیرمیزی   جان گولوم ، جان ، جان
تویلادی اوغلان قیزی   جان گولوم ، جان ، جان
هربیریمیز بیر گونش   جان گولوم ، جان ، جان
بیرباغچانین اولدوزو   جان گولوم ، جان ، جان

موسم‌مراسم‌لریندن ان مهم واسکی‌لری"خدیرـ خدیر" و"قوُدوـ قوُدو" مراسم‌لری دیر

خدیرو یاخدیرنبی= خضرنبی) ویا "خدیرالیاس" حقینده اولان نغمه‌لر، یاغیش آرزوسیله‌تشکیل ائدیلن مراسملرده اوخونور. اسکیدن بری قوراقلیق خلقه عذاب وئریب ،اکینلرینی یاندیریب ،محو ائتمیشدیر. بونون قارشی‌سینی آلماق اوچون"سۇ" ایلاهه‌سینه‌ستایش ائدیلمیش و اونلارین شأنینه‌تشکیل‌اولونان مراسملرده ماهنیلار اوخونموشدور.

خدیر الیاس ،خدیر الیاس　　بیتدی چیچک ، گلدی باهار
قارا تویوق قاناندی　　کیم ووردو، کیمسه‌ناندی
محله‌نیزه گلنده　　ایت بالدیریم دالادی.

خانم ، آیاغا دورسانا　　یوک دیبینه وارسانا
بشقابی دولدورسانا　　خدیری یولا سالسانا

بعضاً ده یاغیش چوخ‌اولوب ،اکینه‌و محصولا زیان وئرنده "قۇدو- قودو" مراسمی تشکیل وئریب ، بونا مخصوص ماهنیلار اوخونموشدور. بو زامان کندین جوان- لاری گون‌اورتادان صونرا گونشین رمزی‌اولان بیر گلینجیکی بزه‌ییر ،قاپی‌قاپی گزیر ،تاماشا دوزلدیر و چالیر،اوخویور و پای توپلاییردیلار. اوخونان‌ما- هنیلارین مضمونو گونشین رمزی اولان قودونون شأنینه دئییلن تعریفلردیر:

قودو- قودونو گؤردون مو　　قودویا سلام وئردین می
قودو بورادان کئچنده　　قیرمیزی گونو گؤردون مو

قودویا قایماق گره‌ک　　قابلارا یایماق گره‌ک
قودو گون چیخارماسا　　گؤزلرین اویماق گره‌ک

اسکی‌دن انسانلارین ایشی‌ایله‌علاقه‌دار مراسملر ده اولموشدور. بونلاردان ، مالدارلیغا عائد مراسملر و ماهنیلار جالب دیر. بو ماهنیلارا " سایاجی" سؤزلری دئییلیر. سایاجی پاییزین صونوندا و قیشدا ائولری گزیر ، و ماهنیلارلا حیوانلاری نین خیرینی ترنم‌ائدیر. بونون عوضینده یاغ، پنیر ، اۇن، بۇغدا ، دۆیو و سایره‌سینی‌آلیر. بو ماهنیلاردا ، حیوانلارا محبت‌افاده اۇلونور، اۆنلارین خصوصیتلری تصویر ائدیلیر و یاخشی،بۇل محصول آرزو اۇلونور.

سایاجی و سایا "سای" سؤزوندن دیر و بو ماهنیلاری ایفا ائدنلر قویو- نچو چوبانلاردیر. چوخ احتمال کی، بو سؤز ، قویونلاری جوتله‌مک و سایماقلا علاقه‌دار اولدوغو اوچون سایا آدلانمیشدیر.

سایاجی سؤزلری شکل و مضمون جهتیندن مختلف دیر. بونلار ،ائو حیوانلار(ینا) و ان چوخ قویون و گئچی‌یه حصر ائدیلمیشدیر. معمولاً بئله‌باشلار:

سلام علیک سای بیگ لر　　بیر- بیریندن یئی بئگ لر

سایا گلدی گؤردونوز — سلام وئردی آلدینیز
آلنی تپل قوچ قوزو — سایاجی‌یا وئردینیز
صفا اولسون یوردونوز — اولاماسین قوردونوز
آچ گئتسین آوانینیز — توخ گلسین چوبانینیز

قویونلو ائولر گؤردوم — قورولو یایا بنزر
قویونسوز ائولر گؤردوم — قورموش چایا بنزر
قویون وار، کره گزر — گلر، ائولری بزر

چوبانلار حقینده‌کی ماهنیلاردا سایاجی سؤزلرینین بیرقسمینی تشکیل ائدیر بو ماهنیلاردا چوبان تعریف اولونور، اونون امه‌گی،خدمتی،یاشاییشی، و قهرمانلیغی ترنم ائدیلیر. مثلاً:

گؤیده گزن بولوتلار — یورقانی‌دیر چوبانین
یاستی-یاستی تپه‌لر — یاستیغی‌دیر چوبانین
یومرو - یومرو قایالار — یومروغودور چوبانین
الینده‌کی دگه‌نک — قالخانی‌دیر چوبانین
یانینداکی بوز کؤپک — یولداشی دیر چوبانین
آغزی قارا جانوار — دوشمنی‌دیر چوبانین

۲ - معیشت مراسملری : معیشت مراسملری خلقین عادت،عنعنه و اعتقادلاریله علاقه‌داردیر، و چوخ مختلف دیر. مثلاً یاس،دفن، دوغوم و توی‌مراسملری و وصف‌حاللار بو قبیلدن دیر.

وصف‌حاللار فال معناسیندا ایشلنمیشدیر. یئنی‌ایله بیر آی قالمیش قادین و قیزلار توپلانیر، بیر بادیا سو قویار و هره‌دن بیرنشان آلیب، سویا سالارلار. بادیا باشیندا اوتوران قادین تصادفاً الینه‌گئچن نشانی سودان چیخاردیب،بیر وصف‌حال‌سؤیلر و بو وصف‌حال نشان صاحبی‌نین فالی اولور. نشان صاحبی ائتدیگی نیتین باش‌وئریب- وئرمیه‌جه‌گینی وصف‌حالدان آنلار. وصف‌حال عنوانیله اوخونان ماهنیلار، شکل اعتباریله بایاتی و آغی‌یه بنزر، لاکین مضمون اعتباریله اونلاردان فرقلی‌دیر.آشاغیدا ایکی وصف‌حال ماهنیسی نقل ائدیریک :

آغلاما، ناچار آغلاما — الینده هاچار آغلاما
قاپی‌نی باغلایان آللاه — بیرگون آچار،آغلاما

اوتورموشدوم سککی ده — اوره‌گیم سکسکی ده
اوچ قیزیل آلما گلدی — بیر گوموش نعلبکی ده

یاس و دفن مراسملری : یاس و دفن مراسملری ده چوخ اسکیدن آذربایجانلیلاردا و دیگر تورک خلقلرینده عادت حالینا گلمیشدیر. بو مراسملرده اوخونان ماهنیلار آغی،و اوخویانا دا آغیچی دئییلیر.
ع. حق وئردی نین ده یازدیغینا گؤره ،قدیم آذربایجاندا اؤلن بؤیوک قهرمانلار اوچون آغلاماق بیرعادت ایدی. قهرمان اؤلن گونو، جماعتی بیر یئره توپلاییردیلار. بو توپلانتی‌یا (یوغ) دئییردیلر (یوغلاماق، آغلاماق دئمکدیر). توپلانانلار اوچون قوناقلیق دوزه‌لردی. یوغچولار ایکی سیملی سازلارینی (قوْپوُز) چالیب اوینایاردیلار. یوغچو، اولجه اؤلن قهرمانین ایگیت‌لیک‌لریندن دانیشیب ،اونو تعریفله‌یردی. صونرا عملی هم والار چالیب آغی دئیردی و توپلانانلار دا هؤنکور- هؤنکور آغلایاردی. آغچی اؤلن قهرمان حقینده ماهنی اوخویانا قده‌ر اونو یانیقلی سؤزلریله تعریف ائدر،صونرا ماهنی‌یا گئچردی مثلاً: "آچیلمایان تفنگین، سییریلمه‌یِن خنجرین، اؤز جانینا قوربان،آی کیمی دوغدون، گون کیمی‌باتدین، میننده آت باغری یاردین، دوْشنده یئر باغری یاردین، سایدیغینا سلام وئردین سایمادیغینا یان وئردین. دوشمنینه دیرسک گؤستردین ،غنیمینه قان اوُددوردون، آلتی‌نین بدو آتینا ، چیگنی‌نین سوزن تفنگینه ،ترکی‌نین دولو خورجونونا ،آغزینین کسرلی سؤزونه آنان قوربان آی ..."

آغاجدا خزل آغلار   دیبینده گؤزل آغلار
بئله اوغلو اؤلن آنا   سرگردان گزر، آغلار

جان قارداش ،جانیم‌قارداش   آغلی بیر جانیم‌قارداش
باش قویوم دیزین اوسته   قوی چیخسین جانیم‌قارداش

آغیلار، عصرلر بویو یالنیز قهرمانلار اوچون دگیل، بوتون اؤلولر اوچون ده اوخونموشدور. اونا گؤره ده آذربایجان شفاهی‌خلق ادبیاتیندا بونلار مضمونجا رنگارنگ دیر. یاس و دفن مراسملری اؤلونون باشی‌اوستونده و یا باسدیریلان زامان قبرستاندا توتولور.

توْی مراسملری : ان چوخ یاییلان و مشهور اولان توی مراسملری دیر. بو مراسملر، عادت‌اوْزره پاییزدا توتولور. چونکی پاییزدا محصول توپلانیب ، وخلق راحاتا قوْوُشموشدور. توی کلمه‌سی اسکیدن بؤیوک قوناقلیغا دئییلمیشدیر .تویلار، نشان مراسمیله‌باشلار. توی مراسمی‌نین بیر صیرا مرحله‌لری واردیر: ائلچی‌لیک ،نشانلاما ، حناگئجه‌سی،گلین گلمه ، زفاف گئجه‌سی، توی داغیلماسی، دوواق قاپما و سایره. هربیر مرحله‌نین اؤزونه گؤره ماهنیلاری واردیر. ائلچی‌لیکدن صونراکی مراسملرده ماهنیلار ،موسیقی

رقص و اویونلارلا برابر اولور. بو ماهنیلاردان نمونه‌لر نقل ائدیریک :

قودا گلمیشیک بیز سیزه — حرمت ائدینیز بیزه
بوگئجه قیز سیزده‌دیر — صاباح آپاروریق بیزه

آل آلماغا گلمیشم — شال آلماغا گلمیشم
اوغلانین باجیسی‌یام — آداخلاماغا گلمیشم

گلینی اوغلان ائوینه آپاراندا، اوخونان ماهنیلاردان نمونه :

آنام، باجیم قیز گلین — ال ـ آیاغی دوز گلین
یئددی اوغول ایسته‌رم — بیرجه دنه قیز، گلین

اته‌گی چین ـ چین گلین — چینی گؤیرچین گلین
گلینلر آراسیندا — هیا میدان گؤیچک گلین

گلین ـ قاینانا حقینده سؤیله‌نن ماهنیلار، توی مراسمی‌نین ان ماراقلی ماهنیلاری دیر. گلین ـ قاینانا آراسیندا اولان چکیشمه و ضدیت، بو ماهنی لاردا آیدین گؤرونور :

گلینه باخ گلینه — الین قویار بئلینه
گلینه سؤز دئییلمز — چیخار، گئدر ائوینه

گلین گلیر، خان گلیر — ائولری بیخان گلیر
الینده اولگوج تیه — باشلاری قیرخان گلیر

بوگون قدیم مراسملر بیرچوخ یئرلرده اؤز اهمیتی‌نی ائتیرمکده‌دیر. آنجاق بونلارین خلقیمیزین گئچمیشده‌کی عادت ـ عنعنه‌لرینی، دونیاباخیشی‌نی اعتقادینی، معیشت طرزینی اؤگرنمک ایشینده مهم تاریخی اهمیتی واردیر.

خلق اؤیونلاری و درامalاری : خلق اؤیون و تاماشالاری موسم و معیشت مراسملریندن دوغوب، انکشاف ائتمیشدیر. بو مراسملرده، بیز بیر درجه‌یه قده‌ر اویون عنصرلری تاپابیله‌ریک. بو عنصرلر، زامان کئچدیکجه انکشاف ائدیب، بالاخره مستقل اویون و تاماشا شکلینی آلمیشلار.

عاشیق شعری ده اویونلارین یارانماسیندا مهم رول اوینامیشدیر. عاشیق اؤزو یاخشی بیر آرتیست دیر. اونون دانیشیغی‌داستان، ناغیل و تآتر اثرینی خاطیرلادیر. مثلاً : اصلی و کرم داستانینی دانیشان عاشیق تئز ـ تئز اصلی، کرم، قاراکشیش و زیادخانا چئوریلیر. عاشیق صنعتی خلق تآترینین بیرشکلی‌کیمی نظره آلینابیلر.

خلق اویونلاری و تاماشالارینی اوچ قروپا (دسته‌یه) آییرماق لازم‌دیر : مراسملرله علاقه‌دار اویونلار، اجتماعی اویونلار، و عائله ـ معیشت اویونلاری.

۱ ـ مراسم‌لرله علاقه‌دار اویونلار : بونلارین ان مهم‌لری باهار بایرامی ایله علاقه‌دار، کوٚسا ـ گلین و یاخود کوٚسا ـ کوٚسا آدلانان اوٚیونلار، اکینچی لیک له علاقه‌دار اویونلاردیر.

"کوسا‌ـکوسا" اویون و یا تآتری نین اساسی‌قیشین قوٚووٚلماسی و یازین قارشیلانماسی‌دیر. کوٚسا قیشین رمزی دیر. اونون کوسالیغی‌دا قوٚرو قیشین تجسمودور. گئچی‌ده یازین، حیاتین و یاشیللیغین رمزی دیر. بونونا‌وچون اویون اثناسیندا کوسانی گئچی اوٚلدورنده هامی سئوینیر.

اکینچیلیک له علاقه‌دار تآتردان "تنبل قارداش"، "اکنده‌یوخ‌بیچنده یوخ، یئینده اورتاق قارداش" چوخ ماراقلی‌دیر. بو اویون خلق آراسیندا چوخ یاییلدیغیندان آتالارسوٚزو کیمی ده مشهورّ اولموشدور. تاماشانین قیساجا مضمونو بئله‌دیر: "حادثه بیرمالکین یئرلرینی‌اکن ایکی یوخسول قارداش‌آراسیندا جریان ائدیر. مالک صحنه‌ده گوٚرونورکن ایکی قارداش‌اونا یاخینلاشیر و یئرلرین اجاره‌یه وئرمه‌سینی خواهش ائدیرلر. مالک راضی اولور و قارداشلار یئری آلیرلار. ایشه‌باشلایاندا، ایکینجی قارداش مین‌جور باهانه‌لرله اوٚزونو ایشدن کنارا چکیر، گاه آیاغینا چوٚپ باتیر، گاه خسته‌له‌نیر، اوٚره‌گی آغریر و ... بو بهانه‌لر او وقته‌قده‌ر گتیریلیر کی، آرتیق بیرینجی‌قارداش یئری اکمیش، سپمیش، یئتیشن تاخیلی بیچیب دوٚیموش و چووالّلارا ییغمیشدیر. ائله بو زامان ایکینجی‌قارداش حاضر چووالی گوٚرونجه قارداشی‌نین یانینا گلیر، الی‌بئلینده بئله‌دئییر:

"ها، تاخیلیمیز حاضردیر، ایندی گل بوٚلک." بیرینجی‌قارداش، اونا "گئج گلدین، سنه بو تاخیلدان بیر دن ده چاتمیر، اوٚزوم اکمیشم، اوٚزوم بیچمیشم، اوٚزوم ده یئیه‌جه‌گم". ایکینجی‌قارداش" نه‌دئییرسن، الیم‌ـ آیاغیم دگمه‌میش تاخیلی یاری بوٚل، یوخسا بیر توی توتارامکی، رحمتلیک آتامیز قبیردن خورتلار."

بیرینجی‌قارداش" یامان دئمه، آغزینی تمیز ساخلا، آی جماعت، بونا تاخیل چاتیرمی؟"

جماعت: "یوخ، یوخ!"

ایکینجی‌قارداش بئل ساپینی(دسته‌سینی) گوٚتوروب، اونون اوستونه جومور بورادا ساواشما صحنه‌سی وئریلیر. آخیردا بیرینجی‌قارداش ایکینجی‌قارداشی وورووب اوٚلدورور. اوٚلو اورتادا قالیر. قارداش اوٚلویه توٚپورور، جماعتده بیرـ بیر اونا توپورورلر. اویونون صونوندا جماعت‌سس‌ـسسه وئره‌رک، دئییر:" اکنده یوخ، بیچنده‌یوخ، یئینده اورتاق قارداش!"

بو اویونلار، داها چوخ خلقین، کندلیلرین حیاتی‌ایله باغلی اولوب،

اخلاقی و تربیه‌وی اهمیته مالک دیر.

۲ - اجتماعی اویونلار : خلق تاماشالارینین بیرچوخونا ،خصوصاً خلقین اویانیشی‌ایله علاقه‌دار اجتماعی‌موضوعلارا گیرمیشدیر. بونلاردا، خلق کوتله‌لری ظالم‌آقالار و استثمارچیلارا گولور،اونلاری اله‌سالیر و تنقید ائدیر. بو اویونلاردان شمالی‌آذربایجاندا توی مجلسلرینده اوینانان خان-خان" اویونو، و هابئله "کئچل" اویونو مارالقلی‌دیر. کئچل‌اویونوندا ایکی‌کئچل قارداش ،قوجاآنا ،جوانلار و جماعت اشتراک ائدیر. بو ایکی‌کئچل قارداشلار بیربه‌بیر قاضی‌یه نوکر اولور. قاضی‌اونلاری محکم‌ایشله‌دیر ،آنجاق هئچ‌بیرینه پول وئرمیر. قاضی‌چوخ دئیینگن، سؤیوش وئرن،غدّار بیر آدام دیر.کئچل قاضی‌یه دئییرکی،هردفعه‌قاضی اونو سؤیسه ،اون مانات وئرسین قاضی‌قبول ائدیر. لاکین سؤیوشه عادت ائدن قاضی هردفعه کئچلی‌سؤینده اون مانات وئرمه‌گه مجبور اولور. قاضی‌هر ایکی‌قارداشی دا مزدسوز قوْوور. بو زامان بیر لوطی میدانا چیخیر. او،قاطیر دونونا گیریر و کئچله دئییر کی، منی قاضی یه سات ،کئچل ده بئله‌ائدیر. سونرا لوطی قاچیر، وقاضی چوخ پئشمان اولور و پولونو کئچلدن گئری ایسته‌ییر،او دا قایتارمیر. قاضی ایشی‌محکمه‌یه وئریر. کئچللرقاضی‌نی "دلی"اعلان ائدیرلر، جماعت‌ده قاضی‌نی اله‌سالیر، قاضی چوخ پیس‌بیر وضعیتده کئچللرین های-کوْیو ایله صحنه‌دن چیخیب‌قاچیر و تاماشا قورتاریر. بو اویوندا، قاضی خلقی‌ایشله-دیب مزدونو وئرمه‌ین لری، کئچل ده قان-تر ائچینده ایشله‌ییب، قارنی آج دولانانلاری تمثیل ائدیر.

۳ - عائله- معیشت‌تآترلاری : بورادا، اساساً اویون اوچ نفر:" ار، آرواد، و آشنا "نین اوزه‌رینده قورولور. بو قبیل اویون و تاماشالارا مثال "آشنا" ،"بیج نوکر"و" تاپدیق چوبان" وباشقا اویونلاری گوسته‌ره‌بیلیریک. خلق اویونلارینین بیر باشقا نوعلاری واردیر. مثلاً کندیرباز(طناب‌باز) لارین اویونو.

ناغیل لار

****

ناغیل،شفاهی‌خلق ادبیاتی‌نین بیرچوخ قدیم و یایقین(یاییلمیش) نوع-لریندن دیر. ناغیللار خلق مخیله‌سی‌نین طبیعی و واقعی‌عالمین فوقوندا یاشاتدیغی قهرمانلارین حکایه‌سی‌دیر. روح‌عالمی" ریکلین" ناغیللاری یوخو-رؤیایا بنزه‌دیر و دئییرکی،ناغیل ،انسانلارداکی آرزو- ایستکلری تمثیل ائدیر. چونکی واقعی‌حیاتدا ممکن اولمایان و چوخ ایسته‌نیلن شئیلر نا-غیللاردا ممکن اولور. عدالت ،مساوات ،قارداشلیق و سعادت تام‌معناسیله

ناغیللاردا اولور. حقیر گؤرولن کئچل اوغلان هوش و زیرکلیگی سایه‌سینده بیگزاده‌لره غلبه‌چالیر. یتیم‌بیر قیز بختی‌نین جلوه‌سیله پادشاه ویا شاهزاده‌ایله ائوله‌نیر. یوخسول بیر بیچاره‌نین باشینا دولت‌قوشو قونار و پری گؤزل لری چوبانلارلا سئویشر.

ناغیللاردا، نیک بین لیک حاکیم‌دیر، و یاخشیلیق پیسلیگه ،خیر شره و حق ناحقه غلبه‌چالار.

بعضاً تاریخی واقعه‌لر و شخصیتلر ده ناغیللارا آلینارسا، ناغیللارین اساسینی خارق العاده حادثه‌لر تشکیل ائدر. مثلاً حیوانلار وبیتگی‌لر ،حتی اشیالار جانلانیر و انسان کیمی دانیشار و ناغیلین قهرمانی‌اولان انسانا کؤمک ائدر. سحر و جادو واسطه‌سیله انسان آرزو- ایستکلری حقیقته چئوریلیر.

گئنه ناغیللارین خصوصیتلریندن بیری ده شکل دگیشدیرمک دیر (transfiguration)، ناغیل قهرمانی بیر جئیران،بالیق، و یا بیرقوش شکلینه دوشر. منفی صورتلرده، داش و یا قارغا شکلینه‌دوشر.

ناغیللاردا خلقین دونیاگؤروشو ،حیاتا مناسبتی و ظلمه‌قارشی‌مبارزه‌سی و گله‌جک اوچون آرزولاری و ایمانی عکس اولونموشدور. بو باخیمدان دا خلقیمیزین روحیه و معنوی خصوصیتلرینی اؤگرنمک اوچون،ناغیللار یاخشی قاینا ق ساییلار.

تاریخ بویونجا کلاسیک شاعرلریمیز ده اثرلرینده ناغیللاردان فایدا- لانمیشلار. مثلاً گنجه‌لی نظامی ،فضولی،شاه اسماعیل خطائی و خصوصیله محمد امانی اثرلرینده‌ناغیللارا چوخ یئر وئرمیشلر.

آذربایجاندا ناغیللارین خلقدن ییغیب نشر ائدیلمه‌سی ۱۹- نجو عصرین اوّل لرینده باشلامیشدیر. ع. قاراجاداغی‌نین ال یازماسیندا بیرنئچه آذری ناغیلی واردیر. سونرا روس مطبوعاتیندا ناغیللار چاپ اولماغا باشلامیشدیر. ۲۰- نجی‌عصرده ناغیللار اوّلا مجلّه وکتابلاردا چاپ اولموش سونرا مؤتؤدیک شکلده تدقیق ائدیلیب کتابلار حالیندا چاپ ائدیلمیشدیر بو ایشده ی.و. چمن زمینلی ،ح. زینباللی،حمیدآراسلی،ه .علیزاده ، ا. آخوندوف و ح.طهماسب و ن. سیدوف چالیشمالارینی قید ائتمک‌لازم‌دیر.

۶۰- نجی‌ایللرده آذربایجان ناغیللاری ۵ جلدده نظامی‌آدینا ادبیات ودیل انستیتوتونون فولکلور شعبه‌سی طرفیندن چاپ ائدیلدی.

آذربایجان ناغیللاری چوخ زنگین و رنگارنگ دیر. اونون اوچون مختلف قروپلارا آییریلمیشدیر. بیز ا. بابایف و پ. افندیفون تصنیف و تقسیمی نی بورادا نقل ائدیریک :

۱ ـ سئحرلی‌نا غیللار : سئحرلی‌نا غیللار ان قدیم‌نا غیللاردیر. بونلاردا انسانین طبیعی قوّه‌لره، وحشی حیوانلارا قارشی مبارزه‌سی عکس ائدیلمشدیر. بونلار ناغیللاردا، دئو و اژدها شکلینده تصویر ائدیلمیشدیر. بوناغیللاردا قهرمانلار سئحر و جادو، افسون وافسانه‌وی کؤمکچی‌لرله دوشمنه‌قارشی مبارزه آپاریر و دئولره، اژدهالارا و طلسملره قارشی ووروشورلار. بعضاً بو ناغیل‌لاردا افسانه‌وی یئرلر، ظلمت دونیاسی و حتی اوبیر دونیا تصویر ائدیلیر. بو ناغیللاردا عئینی‌زاماندا خلقین اضطرابلاری، مبارزه‌سی و آرزولاری، و دوشمنه‌قارشی نفرتی ده سئزیله‌بیلیر.

سئحرلی‌ناغیللاردا منفی‌قوه‌لر ده اشتراک ائدیر. بونلاردان بیری دئودیر. دئو خارق العاده‌بیر موجود اولوب، گؤبود، عئیبه‌جر بیر نهنگ دیر. بعضاً نئچه‌باشی واردیر، بعضاً اوچور، گؤزل قیز و اوغلانلاری اوْغورلاییر و اسیر ائدیر. بونلار آدام اتی یئییر، دونیادا اولان ان یاخشی‌نعمتلر اونلارین الینده‌دیر. بعضاً دئولر گوبود، غدّار و آمانسیز اولدوقلاری قده‌ر ده قورخاق باجاریقسیز، ساوساق و ساده‌لوح دیرلار.

ناغیللاردا بو قورخونج، نهنگ دئولر قهرمانلار طرفیندن مغلوب ائدیلیر و حق و عدالت‌ناغیلین صونوندا غلبه‌چالیر.

منفی‌قوه‌لردن بیری ده اژدهادیر. بونلارین نئچه‌باشی‌واردیر و داها چوخ سو باشیندا و یا قهرمانین کؤمکچی‌سی اولان سیمرغ قوشلارینین یووالارینین یانیندا اولورلار. اژدهالار سیمرغون یومورتالارینی یئمک و یا بالالارینی محو ائتمک ایسته‌ییرلر، لاکین همیشه‌قهرمانلار و اونلارین کؤمکچی‌لری‌طرفندن مغلوب ائدیلیر.

سئحرلی‌ناغیللارین ان تیپیک نمونه‌سی "ملک محمد"دیر.

ملک محمد ناغیلیندا اعجازکار آلماآغاجی پادشاها دائم جوانلیق تأمین ائدیر، لاکین دئو بونا مانع اولور، مبارزه باشلاییر و ملک محمد موفق اولور، چونکی او، تمیز قلبلی و زکی بیر شخصیت دیر.

۲ـ حیوانلار حقینده اولان ناغیللار

م. ج. طهماسبه‌گؤره بو نوع ناغیل‌لار ان قدیم‌ناغیللاردیر. قدیم‌انسانلار بیرصیرا حیوانلارا اعجازکار واولیق کیمی‌باخمیش و بو حیوانلارلا علاقه‌دار معجزه‌لر و افسانه‌لر دوزه‌لتمیشلر. بئله‌حیوانلار صونرالار مقدّسلشدیریلمیش، حتی انسانلار اونلاری اؤزلرینه اجداد حساب ائتمیشلر. توتم و توتمیزم‌ده بورادان میدانا گلمیشدیر. توتمیزم قدیم تورکلرین شامانیزم‌دن قاباقکی دینلری اولموش و ایندی ده بعضی قالیقلاری قالمیشدیر. آذربایجان ناغیللاری‌نین چوخوندا بئله توتم

حیوانلارا راستگلیریک . توتمیزمه‌گؤره : توتم حیوانلار، ایسته‌دیکلری زامان جیلدلریندن چیخیب ،انسان اولابیلیر، اونلار بعضاً اؤز آرزولاری‌یله اتلرینی انسانا وئرمک اوچون اؤلورلر. اگر انسانلار اونلارین سۆموکلرینی یاخشی قورویوب ساخلاسالار، و واجب اولان آئین ـ مراسم قایدالارینی یئرینه یئتیرسه‌لر، گویا اونلار یئنی‌دن دیریلر. بئله‌لیکله ده یئم‌بوْللوغو، و اجتماعی رفاه حالی‌تأمین اولور.

قدیم‌تورکلرین دینی‌اعتقادلاری ساییلان بو تصورلر قالیقلارینی خلق آراسیندا رایج اولان "گؤیچک فاطما"، "فاطمانین اینه‌گی"، "فاطما وگیاو" آدلاریله مختلف واریانتلاردا سؤیله‌نن ناغیلدا گؤروروک . بو ناغیلدا فاطمه آدلی بیر قیزین سرگذشتی تصویر اولونور. او، کیچیک یاشدان آناسینی الدن وئرمیش ،اؤگئی آنانین الینه دوشموشدور. آتاسی فاطمایا تاپشیریر کی، اینه‌گه یاخشی‌باخ، نه‌کیمی‌چتین‌ایشین اولسا اینکدن سوْروش ، و اوندان کؤمک ایسته . آنالیغی فاطمانی‌چوخ اینجیدیر، فاطمانین دا یگانه‌سیرداشی اینک دیر. بیرگون اؤگئی آنا بو ایشدن باخبر اولور، و ارینی اینه‌گی کسمه‌گه مجبور ائدیر. فاطما اینه‌گین سوموکلرینی ییغیب ،بیر یئرده باسدیریر و ایشی چتینه دوشنده گئدیب ، اورادا آغلاییر. بیرگون اؤگئی‌آنا اؤز قیزیله تویا گئدیر. فاطما گئنه اینه‌گین قبری‌اوسته آغلاییر. سوموکلر دیله‌گلیر و فاطمایا بیردست گؤزل پالتار وئریر. فاطما تویدان قاییداندا قیزیل باشماغی‌نین تایینی چایدا ایتیریر. بونو بیر شاهزاده تاپیر، و صاحبی‌نی تاپا بیلسه ،اونونلا ائوله‌نه‌جه‌گینی عهد ائدیر. اؤگئی‌آنانین فاطمانی گیزلتمه‌گینه باخمایاراق ، شاهزاده اونو تاپیر و ائوله‌نیر.

گؤروندوگو کیمی،بورادا اینک خوشبختلیک گتیرن بیر وارلیق کیمی گؤسته‌ریلمیشدیر. بو ناغیلین باشقا واریانتیندا اینک یئرینه اؤکوز واردیر. بو ناغیللاردان آنلاشیلیرکی، خلقیمیزین تاریخینده اینک و اؤکوز توتم اولموشدور. بئله‌نظره گلیرکی، اینک ـ اؤکوزون مقدسلشدیریلمه‌سی اکینچی‌لیکله علاقه‌دار اولموشدور. ایلان دا قدیم‌تورکلر آراسیندا توتم قبول ائدیلمیشدیر. ناغیللاریمیزدا تصویر ائدیلن ایلانلار بعضاً شکلینی دگیشیب ، گؤزل قیز اولور. بعضاً خزینه اوزه‌رینده اوتورور، بعضاً ده انسانلارین آغزینا تپورمکله بوتون حیوانلارین دیلینی‌اونلارا اؤگره‌دیر. ایلانلارلا علاقه‌دار ناغیللارین تیپیک نمونه‌سی " اوْوچو پیریم" دیر.

بو ناغیلا گؤره ، اووچو پیریم اووچولوق قایدالارینی یاخشی بیلیرمیش. او، بیرگون ایکی ایلانا راستگلیر. اوخونو آتیر و عمرونده ایلک دفعه اوخو بوشا چیخیر. ایلانلار گئجه اونون یانینا گلیرلر و اونو اؤز پادشاه ـ

لاری نین یا نینا آپا ریرلار. اووچو پیریم ایلانلار پادشاهی‌نین قیزینـــــا یا خشیلیق ائله‌میشدی. اونا گؤره ده پادشاه اونون آغزینا توپورور. بونونلا دا اووچو پیریم حیوانلارین، قوشلارین، بیتگیلرین،حتی داشلارین دیلینـــی آنلاماغا و طبیعتین گیزلی سرّلرینه واقف اولماغا باشلاییر. اونا تاپشیر- میشدیلارکی، بو سری هئچ‌کیمه آچماسین. لاکین او، اوزون مدت بو سرّی‌ساخلایا بیلمیر و بالاخره آرواددینا سؤیله‌ییر، بونونلا دا محو اولور.

ناغیللاریمیزدا انسانلارا کؤمک ائدن، حیات و بوللوق وئرن دیگر حیوان- لارا دا راست‌گلیریک. مثال اوچون "مقدس بالیق"، "آخماق کیشی" و یاخود "آرمودانلا تولکو" ناغیللارین ذکر ائده‌بیله‌ریک.

حیوانلار حقینده اولان ناغیللارین بؤیوک بیر قسمی رمزی - استعاره‌ای - (آلئقوریک) ناغیللاردیر. بونلاردا اشتراک ائدنلر اساساً حیوان، اشـــیا و بیتگیلردیر. بئله‌ناغیللار، ایندی اوشاق ناغیللاری کیمی مشـــهوردور.

بو ناغیللاردا تولکو، قورد، دووشان، ایلان، گئچی، خوروز، آت، چاققـــال، اصلان و قارغا و غیره رمزی صورتلردیر. بیزده ان چوخ ایشله‌نن حیـــوان تولکودور. او، ناغیللاریمیزدا مختلف دونلارا گیریر، مختلف فیریلداقلاردا ن چیخیر و چوخ یئرده غالب گلیر. غالب گلمه‌سی‌نین سببی‌ده حیله و کلگی‌دیر. بو ناغیللاردا انسان، حیوانلار عالمی ایچه‌ریسینده آذربایجان شرائطی نی گؤره بیلیر. اوشاقلار دا، حیوانلار و یاشاییشلاری حقینده ایلک معلوماتی آلیرلار. حیوانلاری دانیشدیرماقلا، اوشاقلاردا تربیه‌وی تأثیر بوراخیلیر، و اونلاردا امه‌گه محبت، بؤیوکلره حرمت، یولداشلیق، دوستلوق، قورخمازلیق دیانت، بیرلیک، الی‌آچیقلیق تشویق ائدیله‌رک، پاخیللیق، تنبللیک، قورخا- قلیق، اؤزباشینالیق و داها باشقا پیس‌صفتلره قارشی نفرت اویاندیریلیر. مثلاً "شنگولوم، شنگولوم، منگولوم" ناغیلیندا، اوشاق آتا - آنانیـــن، و بؤیوگون سؤزونه باخماق و گؤزو آچیق اولماق و خطردن قورخماق کیمـــی مسئله‌لری قاوراییر.

۳ - تاریخی ناغیللار

بو ناغیللاردا قهرمان، تاریخی بیر شـــخصیت، حکمدار، خلق قهرمانی و یا مشهور بیر صنعتکاردیر. بونلارلا علاقه‌دار حادثه لر مبالغه ایله خیالی‌لشدیریلیر و ناغیل شکلینه‌سالینیر. بو ناغیـــللاردا خلق کوتله‌لری نین حکمدارلارلا مناسیتی عکس اولونموشدور.

تاریخی‌ناغیللاردا بیرچوخ حکمدارلارین : دارا، اسکندر، انوشیروان،و ان چوخ شاه‌عباسین آدلاری چکیلیر. اسکندرله علاقه‌دار ناغیللار توپلانیب، بیر کتابچادا چاپ اولموشدور. بونلاردان "اسکندرین بوینوزو وار"، "اسکندرین بالیقلاردان خراج آلماسی"، "اسکندرین ظلماتا گئتمه‌سی" کیمی ناغیـــللاری

ذکر ائده‌بیله‌ریک . بو ناغیللارین اکثرینده اسکندر عدالتلی بیرحکمدار کیمی تصویر اولونور . بو دا ،اونا گؤره‌دیرکی، خلق صنعتکارلاری بونلارین چوخونو ،نظامی‌نین اثرلرینده تصویر اولونان اسکندرله تانیش اولاندان سونرا یارادیب ، مؤیله‌میشلر .

دارا ،ناغیللاردا غدار،اشغالچی و حیله‌گر بیر حکمدارکیمی تصویر ائدیلمیشدیر .

شاه‌عباس‌دا آذربایجان ناغیللاریندا ظالم ،غدّار، و اشغالچی‌بیرشاه‌کیمی تصویر اولونور . مثلاً "صالئح و والئه"، "اوچ باجی"، " داش‌دمیرین ناغیلی" و" کئچلین محکمه‌سی" ناغیللاریندا اولدوغو کیمی .

"اوچباجی" ناغیلیندا شاه‌عباس اوچ عصمتلی‌باجیدان ان کیچیگی‌نی اوز ساراییندا ،حرمخاناسینا آپارماق ایسته‌ییر . قیز، اونا دئییرکی:" منیم بوقچامی حامام آپار،سونرا من سنین حرمخانانا گئده‌رم" . شاه‌عباس‌بوندان عصبانی‌اولور و قیزی اوزاق بیر یئره سؤرگون ائدیر . قیز خزینه تاپیر و گؤزل بیر عمارت‌تیکدیریب ،یاشاییر . او، اوز گؤزل لیگی، عصمتی و عقلی‌ایله مشهور اولور . شاه‌عباس‌باشقا پالتار گئییب ،قیزا قوناق گئدیر . قیز شاه‌عباسی تانییر ،اوز بوقچاسینی (جنت‌مکان) لا حاماما گؤنده‌ریر .

بونلاردان باشقا "بافتاچی‌شاه‌عباس"، "شاه‌عباسین باغبانلارا وئرگی قویماسی و گئثري گؤتورمه‌سی"، "شاه‌عباسین دوغولماسی" کیمی ناغیللاردا شاه‌عباس نسبتاً خیرخواه و عدالتلی پادشاه‌کیمی گؤسته‌ریلمیشدیر .

۴ – معیشت ناغیللاری

بو ناغیللار ،سئحرلی و حیوانلارلا علاقه‌دار ناغیللاردان فرقلی‌اولاراق داها رئآل دیر و اجتماعی‌حیاتلا خلق معیشتی و مبارزه سیله علاقه‌داردیر . اجتماعی برابرسیزلیک ،وارلی‌لیق و یوخسوللوق ، ظلم و احتیاجین واقعی‌تصویری بو ناغیللاردا آیدین شکیلده گؤسته‌ریلمیشدیر . "یتیم‌ابراهیم و سوداگر"، "حاجی‌نین کؤپه‌گی"، " یئددی قارداش بیر باجی" ناغیللاری بو نوعدن دیر .

بو ناغیللاردا بعضاً سئحر ،طلسم و مبالغه واردیر . آنجاق‌ بونلار ،اساس محرّک قوه دگیلدیر . آذربایجان ناغیللاریندا قهرمانلار اکثراً خلقین ایچه‌ریسیندن چیخمیش کئچل، مزدور ،چوبان،نوکر و بوکیمی‌آداملاردیر .سئحرلی ناغیللاردا بو قهرمانلار جادو ،افسون و افسانه‌وی کؤمکچیلرین کؤمه‌گیله غلبه‌چالیرسا ،معیشت‌ناغیللاریندا اوز قوه‌سی،عقلی، ذکاسی و مهارتی‌ایله غالب‌گلیر . بونلارعئینی‌زاماندا خلقین عقل، ذکا و تدبیر قوه‌سینی

تمثیل ائدیرلر.

بئله ناغیللاردا تصویر ائدیلن قادین صورتلری ده چوخ ماراقلی دیر. بونلار دابیرچوخ ناغیللارین قهرمانلاری دیر. قادینلار قهرمان، مبارز، اری‌نین مصلحتچی‌سی و تدبیرلی شخص‌کیمی تصویر ائدیلیر. مثلاً "نوشاپری خانم" ناغیلیندا پادشاهین یگانه‌قیزی اولان نوشاپری خانم آتاسی‌نین ظلموندن غضبله‌نیر و اونو، بو ایشدن وازکئچمه‌گه چاغیریر. پادشاه‌قیزی نین بوینونون وورولماسینی امر ائدیر. نوشاپری خانم باجاریقلا ساراییدان قاچیر، اطرافینا طرفدارلار توپلایاراق شاهی ییخیر و اؤلکه‌نی عدالتله اداره ائتمه‌گه باشلاییر.

لطیفه‌لر

****

لطیفه‌لر خلق آراسیندا مشهور اولان،گۆلدوروجو کیچیک حکایه‌لردیر. لطیفه‌لرده خلقین طنز و مزاح استعدادی،ایتی‌عقلی،دؤیوشکن روحو، ومنفی‌لیکلره قارشی باریشماز مناسبتی ساده و جانلی بیر افاده‌ایله عکس ائتمیشدیر.

آذربایجاندا لطیفه‌لرین چوخ قدیم‌تاریخی واردیر، و ان چوخ‌ایکی نفرین "ملانصرالدین و بهلول" آدینا باغلی‌دیر. بهلول(داننده) روایتلره گؤره هارون‌الرشیدین قارداشی اولموشدور و لطیفه‌لری ملانصرالدین لطیفه‌لری‌ایله هرجهتدن فرقلی‌دیر.

آذربایجان خلقی‌نین ان چوخ سئودیگی لطیفه‌لر ملانصرالدین آدینا باغلی اولانلاردیر. خلق مختلف زامانلاردا مختلف مناسبتلرله یاراديلان لطیفه‌لری ده زامان کئچدیکجه اونون آدینا باغلامیشدیر.

ملانصرالدین لطیفه‌لری. ملانصرالدین مزاح و طنز لطیفه‌لری‌ایله دونیاجا تانینمیش بیر خلق فیلسوفودور. او، تورک خلقلری ذکاسی‌نین و طنزاستعدادی نین تمثالی و نماینده‌سی‌دیر. ملانصرالدین عصرلر بویو خلق طرفیندن عمومی‌لشدیریلمیش بیر صورت و سیمادیر. بو صورتده خلقین عقلی، تدبیری، و حاضرجوابلیغی و عصرلر بویو الده‌ائتدیگی حیات‌تجروبه‌لری تجسّم ائتدیریلمیشدیر. هر هانسی‌بیر یئرده عدالتسیزلیک و اؤزباشینالیق،افراط ویا تفریط اولاندا، خلق ملانی تاپیب،اورایا گتیریر، و اونون واسطه‌سیله اؤز محکمه‌سینی تشکیل ائدیر و بو محکمه‌نین صونوندا،حقیقت میداناچیخیر، و حق و عدالت غلبه‌چالیر و مسئله،خلقین خیرینه‌حل اولور.

ملانصرالدین صورتینده بعضاً باشقا بیرجهت‌ده اؤزونو گؤسته‌ریر. او،بعضاً عوام،ساده‌لوح،گولونج،تئزآلدانان و ترسینه ایش‌توتان بیر انسان کیمی

ده تصویر ائدیلیر و خلق طرفیندن کسکین ساتیرا آتشینه توتولور. دئمه‌لی خلق اؤز لطیفه‌لرینده بیر طرفدن اؤز ذکا و مؤدریک لیگینی تصویر و تبلیغ ائدیر، عوام‌لارین گؤزونو آچیر و اونلارا یول گؤسته‌ریر، اوبیرطرفدن ده عوامليغی،ساده‌لوح‌لوغو،موهومات و گئریلیگی،تنبل‌لیک و طفیلی‌لیگی کسگین تنقید آتشینه توتور و اونلاری اصلاح ائتمه‌گه چالیشیر.

ملانصرالدین خلقه ظلم‌و ستم‌ائله‌ین بیگلره و حاکیم‌لره و هابئله قولاغی توکلو متعصّب‌لره و عبادتی،دعانی شخصی‌منفعتلرینه وسیله و پله ائدنلره قارشی‌دیر، و بئله‌کیمسه‌لری طنز آتشینه‌توتور. ظالیم‌لر،ریاکارلار، متملق‌و یالتاقلار اونون طنزآمیز سؤزلریله گولونج و پیس‌وضعه دوشور و خلقین نفرتی‌نی تحریک ائدیب‌و عبرتی‌نی موجب‌اولورلار.

یالنیش ائولنمه‌لر، اؤز منفعتلریندن باشقا بیر شئی دوشونمه‌ین آداملار، انسانلارین بیلیک و فضیلتلرینه‌یوخ، قیلیق و قیافه‌لرینه اهمیت وئرن کیمسه‌لر و بئش‌گونلوک دونیا موقع و قازانجی‌اوچون هرشئیی فدا ائدن آداملار اونون معنالی لطیفه‌لرینده گولدوروجو، لاکین مثبت‌تأثیرلی بیر شکیلده عکس‌ائتمیشدیر. لطیفه‌لر کیچیک حکایه‌لردن عبارت‌دیر و لطیفه‌لرین مزاح عنصری ملایا استناد ائدیلن بیرجمله‌ده توپلانیر و ملانین جمله‌لریله انسان متناقض‌بیر وضعیت‌قارشی‌سیندا اولدوغونو آنلار. بو لطیفه‌لر،انسانی هم گؤلدورور، هم‌ده دؤشوندورور،فکره سوق ائدیر.

بو لطیفه‌لر، گونلوک یاشاییشین هر صفحه و ساحه‌سیله (ائو،عائله،کوچه، جماعت،ایش‌و سایره) علاقه‌دار اولدوغو اوچون هربیرمناسبتده خاطره گلیر. ملانصرالدین لطیفه‌لرینده اونون دونیاگؤروشو ده عکس‌ائتمیشدیر. ملانین دونیاگؤروشو، عقل‌ایله حسّین موازنه‌سینه دایانان بیر گؤروشدور.ملا هر بیر افراطی اخلاق و حرکته‌قارشی،اونون ضدیله‌قارشیلیق ائدیر.

ملانصرالدین لطیفه‌لری ۱۳ـنجو عصردن بری یارانماغا، و زامانلا فورمالاشماغا باشلامیشدیر. خلق، اوندان صونرا یارانان لطیفه‌لری ده اونون‌آدینا باغلامیشدیر. مثلاً تیمور لنگ ایله علاقه‌لی‌حکایه و لطیفه‌لری ده ملانصرالدینه نسبت وئرمیشدیر. ملانصرالدین لطیفه‌لری کئچن عصردن بری توپلانماغا، ونشر ائدیلمه‌گه باشلانمیشدیر. بو باره‌ده زاخاروف‌توپلاییب‌چاپ ائتدیگی نمونه‌لرین ایضاحلاریندا بئله یازیر: (ملانصرالدین تاتار(آذربایجان) لطیفه‌لری نین سئویملی قهرمانی‌دیر. اونو، یالنیز تاتارلار دگیل، ایران،تورک،ارمنی وباشقا شرق خلقلری ده سئویرلر.

آذربایجان مؤلف‌لریندن مذنب (علی‌عباسی)،ح. زینالّلی، ح. طهماسب بو لطیفه‌لرین توپلانماسی و نشرینه چالیشمیشلار. ۱۹۶۲ـ ده لطیفه‌لردن

روسجا یا ترجمه و نشر ائدیلمیشدیر. لطیفه‌لرین تدقیقینده فولکلورچی ت. فرضعلی‌یا وف چوخ زحمت چکمیشدیر. داها اوّلده اشاره ائتدیگیمیز کیمی، ملا نصرالدین و لطیفه‌لری آذربایجاندان باشقا، ایرانین آیری یئرلرینده هابئله تورکیه‌ده، عربلرده، حتی هندوستان یاریم‌آداسیندا داخی‌مشهوراولوب بو اؤلکه‌لرین‌خلقی ملانصرالدینی اؤز خلقیندن بیلمیشلر. بیر- بیریله قونشو اولان و اسلام‌معارف و مدنیتی‌ایله یاشایان بوخلقلرین ملانصرالدین و لطیفه‌لرینی مقایسه‌لی تدقیق ائدرسک ،بونلارین بیر- بیریندن آز- چوخ فرقلی اولدوغونو گؤره‌ریک.

فارسلارین ملانصرالدینی داها چوخ بلاهت ،ساده‌لوحلوق و کودن‌لیک‌تمثالیده حالبوکی،بیزده‌کی ملا، داها چوخ ذکا ،حاضرجوابلیق و نکته‌دانلیق نماینده‌سی دیر. هله تورکیه‌ده مشهور اولان نصرالدین خوجا تمامیله‌عقل سلیم وطنز ممثلی دیر.

عربلرین جوخاسی‌دا لطیفه‌لرینه باخیلیرسا ،داها چوخ‌جنسی ومعیشت مسئله-لر و موضوعلاری اطرافیندا دوشونن و حکایه‌اویدوران بیر شخصیت دیر.

تورکیه‌قایناقلارینین وئردیگی‌معلوماتا گؤره (۱) تورکلرین ملانصرالدینی (نصرالدین خوجا)۱۲۵۸ ده سیوری حصارین(**Sivri Hisor**) خورتو کندینده آنادان‌اولموش و آتاسیندان مالالالیق درسی‌آلمیش ،سونرا آق شهر و قونیه مدرسه‌لرینده اوخوموش و ملا اولموشدور. نصرالدین خوجا ۱۲۸۴- ده آق شهر ده وفات ائتمیش و مزاری دا اورادادیر.

طنز حکایه‌لریله‌مشهور اولان نصرالدین خوجا اؤلندن سونرا تورک تاریخینه کئچیب ،خلقین مزاح و طنز تمثالی و نماینده‌سی اولموشدور. ائله‌کی۱۴- نجو عصرده تیمور استیلاسی‌اثناسیندا دا ،اونو امیرتیمورلا گؤروشدوروب ،و اونون دیلیندن حق سؤزلرینی سؤیله‌میشلر. بوندان سونرا ،هریئرده و هرزامان خلق طرفیندن بیرلطیفه‌سؤیلنمیشسه ،بونلارین‌ان مناسبلرینی ملانصرالدین خوجایا نسبت وئریب ،اونو خلق لطیفه‌لرینین‌اؤلمز نماینده‌سی سایمیشلار. ایندی ده هر ایل آغشهرده نصرالدین خوجا نامینه بیرهفته‌لیک ادبی یارادیجیلیق و ساتیرا فئستیوالی توتولور.

ملانصرالدین لطیفه‌لری کئچن عصردن بری غرب دیللرینه ترجمه ائدیلمیش‌و غرب عالیملری ده ملانین شخصیتی ولطیفه‌لریله‌یاخیندان علاقه‌لنمه‌گه باشلامشلار عمومیتله‌غرب عالیملری ملانصرالدینین‌تاریخی‌و حقیقی‌شخصیتی حقینده شبهه ائتمکده‌دیرلر.

بایراقداروویچ (**Bayraqdarovich**) و باسِت (**Bosset**) ین فکرینه گؤره، اونونجو عصرده بغداددا یاشایان و عربلر آراسیندا مشهوراولان جوخا

۱ - سیوری حصار مفتی‌سی‌نین مجموعه‌معارف اثری. (۱۹- نجو عصر)

آدینده بیر آدامین لطیفه‌لری کتاب حالینده توپلانمیش و بوکتاب ۱۵-۱۶انجی عصرلرده تورکجه‌یه ترجمه ائدیلمیش وحقیقی‌وارلیغی مشکوک اولان ملانصرالدینین لطیفه‌لریله بیرلشمیشدیر. بو عرب لطیفه‌لری ده فارس، سریانی و سانسکریت قاینقلاریندان گلمیشدیر.

بیزجه، آز بیر دقتله بوفکرین یانلیش اولدوغو اورتایا چیخیب، جوخانین تورکلرین خوجا کلمه‌سی‌نین تحریف ائدیلمیش شکلی اولدوغو آنلاشیلیر. سونرا عربلرین جوخا یا عطف و استناد ائتدیکلری لطیفه‌لر داها چوخ جنسی و معیشت مسئله‌لر اطرافینده اولوب، بیزیم ملانصرالدین لطیفه‌لریله فرقلی دیر.

تاریخی ماهیتی نه‌اولورسا اولسون، ملانصرالدین صورتی بیزیم خلقیمیزین ذکا، عقل و حاضرجوابلیق، طنز و بیرسؤزله کؤمه‌دی دهاسی‌نین ائشسیز تمثالی اولموش و لطیفه‌لری ده عصرلر بویو خلقین هرساحه‌ده اگلنجه‌لی و عینی زاماندا عبرت‌آمیز حیات یولداشی اولموشدور.

آتالارسؤزو، و مثل‌لر

خلقین یاراتدیغی و عصرلردن بری اؤزونه حیات دستوری ائتدیگی حکمتلی و موجز سؤزلره آتالارسؤزو دئییلیر. بو سؤزلر خلقین دونیاگؤروشونو و حیات‌درسینی‌احتوا ائدیب، یوزلرجه دفعه تجروبه ائدیلمیش‌حقیقتلری افاده ائدیرلر. هر ملّتین اجتماعی ومعیشت مسئله‌لرینه باخیشی و اونلارین حل چاره‌سی آتالارسؤزلرینده عکس ائتمیشدیر. بو سببدن آتالارسؤزلری خلقین اخلاق و یاشاما مربی‌و معلمی وظیفه‌لرینی‌ایفا ائتمشدیر. آتالارسؤزلری ان آز سؤز ایله ان گئنیش معنا و مفهومی‌افاده ائدن شاه‌اثرلردیر.

آتالارسؤزلرینه فرانسیزلار و انگلیسلر" تجروبه‌نین باری" و روسلار "عبرت‌آمیز سؤزلر"، "قاناددلی‌سؤز" و" قیزیل سؤز" کیمی‌آدلار وئرمیشلر.

آتالارسؤزو و مثللر بیر- بیرینه چوخ یاخیندیر. لاکین بونلاری بیر- بیر یندن فرقلندیرن جهتلر واردیر. آتالارسؤزلرینین هامیسینده تام محاکمه، بیتمیش فکر، عمومی‌لشدیرمه، و نتیجه واردیر. مثلا:"آغاج بار وئرنده‌باشینی آشاغی‌سالار"، "ضررین یاریسیندان قاییتماق قازانجدیر"، "زحمت چکمه‌ین راحاتلیغین قدرینی بیلمز".

مثللرده ایسه، فکر تمامیله افاده ائدیلمه‌میش، و نتیجه ده عمومی‌لشدیریلمه‌میشدیر. مثلا: " دیش سیزآغیز، داش سیز دگیرمان"، "بالدیز، جوواالدیز" کیمی. دینله‌ییجی مثلدن قاباق و یا سونرا آنلاتیلان سؤزلری مثل‌ایله توتوشدوردوقدان سونرا، اونون حقیقی معناسینی درک ائدیر.

چوخزامان آتالارسؤزو مثله، مثل ده آتالارسؤزونه چئوریله‌بیلیر. بونون

اوچون، مثلده‌کی فکری تاماملاماق مقصدیله بیر سؤز آرتیرماق کافی‌دیر. اگر بوخاریدا مثال وئردیگیمیز مثللرین صونونا "کیمی‌دیر"سؤزونو آرتیرساق فکری تاماملایار، ومثلی، آتالارسؤزونه چئویرمیش اولاریق.

"حیوانی بودوندان داغلارلار، انسانی‌اوره‌گیندن"، "آدام آغزیندان سؤزچیخار، قازان آلتیندان کؤز" کیمی آتالار سؤزلریندن" داغلارلار"و" چیخار" سؤزلرینی گؤتورسک، مثله چئوریلر.

آتالارسؤزو و مثللر چوخزامان بیر حقیقی‌معنادا، بعضاً‌ده مجازی معنادا ایشله‌دیلیر. حقیقی‌معنادا ایشله‌دیلن لره مثال: "عقیللی‌باش‌هر شئیدن منفعت‌گؤتورر"، "باش‌ساغ اولسون، پاپاق تاپار"، "ایش انسانین جوهری دیر" "یاخشی‌دوست‌قارداشدان ایره‌لی دیر" و سایره.

مجازی معنادا ایشله‌دیلنلره مثال: "آیی‌ایله بیر چووالا گیرمه"، "ایلانین آغینا دا لعنت، قاراسینا دا"، "ایسلانمیشین یاغیشدان نه قورخوسو؟" "ائشه‌گیم اؤلمه یونجا بیتینجن" وسایره.

توپلانماسی و نشری

تورکلرین آتالارسؤزلری ایلک دفعه ۹۰۰– ایل بوندان قاباق کاشغرلی‌محمود طرفیندن توپلانیب "دیوان لغات الترک "ده درج ائدیلمیشدیر. بو سؤزلره مؤلف "ساو" آدی وئرمیشدیر. بونلارین بیر قسمی ایندی ده تورک خلقلری ایچه‌ریسینده مشهوردور، مثلاً: تاغ تاغا قاووشماس، کیشی‌کیشی‌یه قاووشار= داغ داغا قوووشماز، آدام آداما قوووشار"، "آوجی نئجه آل بیلسه، آدیق آنجا یول بیلر= اووچو نئچه‌آل(حیله)بیلسه، آیی اؤنجا (اؤناثله) یول بیلر."

عصرلردن بری کلاسیک شاعرلریمیز ده (نظامی، خاقانی، نسیمی، خطائی، فضولی، وباشقالاری) شعرلرینده آتالارسؤزلرینی ایشلتمیشلر. مثلا نظامی، خاقانی، نسیمی و فضولی‌نین اثرلرینده آشاغیداکی آتالارسؤزلری ایشله‌دیلمیشدیر:
"آختاران تاپار"، "دوشاب آلمیشام، بال چیخیب"، "هرکسین توستوسو، اؤز باجاسیندان دوز چیخار"، "ائو اوغروسونو توتماق اولماز" ایسیندیم ایستی‌سینه، کؤر اولدوم توسدوسونه"، "پیشیک بالاسینی ایسته‌دیگیندن یئیر" "وقتسیز بانلایان خوروزون باشینی کسرلر".

کتاب دده‌قورقوددا دا چوخلو آتالارسؤزلری واردیر. مثلا: "کول تپه‌جیک اولماز"، "قاری دوشمن دوست اولماز"، " چیخان جان گئری دؤنمز"، " اسکی پامبیق بئز اولماز".

قدیم‌ناغیللاریمیزدا و داستانلاریمیزدا دا آتالارسؤزلری و مثللر ایشله‌دیلمیشدیر.

آتالارسؤزلرینین توپلانیب، نشر ائدیلمه‌سی ۱۹– نجو عصرده باشلامیشدیر.

بو باره‌ده تفلیسده چیخان "سبۆرنیک ماتریالوف" مجموعه‌سینده آتالارسۆزلری و روسجا ترجومه‌لری‌شایان دقت‌دیر . مطبوعاتدا ،خصوصیله "ملانصرالدین" ده "مکتب و دبستان" مجله‌لرینده بیرصیرا آتالارسۆزو و مثللر چاپ ائدیلمیشدیر. ۱۹۲۶– دا ع.حسین زاده ، ح. زینا للی بو باره‌ده آیری – آیری کتابلار چیخارتمیشلار . حسین زاده‌نین کتابیندا آتالارسۆزلری الفبا صیراسی‌ایله ،و زینا للی‌نین کتابیندا مضمون و موضوعا گۆره دوزولموشدور . حسین زاده‌نین کتابی صونرادان مفصل نشر ائدیلمیشدیر . ۱۹۶۱– ده آتالارسۆزو و مثللر حقینده ای . ابراهیموفون کتابی‌چیخمیشدیر .

ایراندا ، (۱۳۲۲ هـ.ش) ده علی‌اصغر مجتهدی "امثال و حکم" آدلی کتابینی ۲۵۰۰ آذری آتالارسۆزونه و مثللرینه اختصاص وئرمیشدیر . انقلاب اسلامی دن صونرا (۱۳۵۹– دا) یعقوب قدس نئچه ایللیک زحمت و چالیشمالارینین محصولو اولان ۶۰۰۰ آتالارسۆزونون بیرینجی جلدینی چاپ ائتدیرمیشدیر .

آتالارسۆزو ، و مثللرین منشایی

آتالارسۆزو ،و مثللر حیاتین مختلف ساحه‌لرینه‌عاید اولدوقلاری کیمی ،یارانما یوللاری دا مختلف اولموشدور. مثلا: اووچولوق ،اکینچیلیک و مالدارلیقلا علاقه‌دار مختلف آتالارسۆزو و مثللر یارانمیشدیر . عمومیتله حیات و معیشتین هرساحه‌سینده خلق آتالارسۆزو و مثللر یاراتمیشدیر . بو باره‌ده خلق یارادیجیلیغی‌نین دا اساسلی رولو اولموشدور .بیرچوخ بایاتیلار ،تاپماجالار و لطیفه‌لر تدریجاً آتالارسۆزو ومثله چئوریلمیشدیر .بو جهتدن ملانصرالدین لطیفه‌لری خاراکتئریستیک دیر : "کیشی‌نین سۆزو بیر اولار" ،"کیشی‌نین مالی گۆز قاباغیندا"،"دئدیلر ملا ،آش آپاریرلار ، دئدی منه‌نه !،دئدیلر سیزه آپاریرلار ، دئدی سنه‌نه !" وسایره . بعضاً ناغیللارین ،حکایه و افسانه‌لرین ده اساس مغزی و معناسی آتالارسۆزو شکلینه دوشور . مثلا :"یاخشیلیق ائله ، آت دریایا ، بالیق دا بیلمه‌سه، خالق بیلر" ،"اکنده یوخ ، بیچنده یوخ ، یئینده اورتاق قارداش" .

خلق داستانلاریندان دا بیرچوخ آتالارسۆزو اله گلمیشدیر . مثلا :" چوخلاری آتاسی‌نین گۆزلرینی چیخارتدی کی ، اونا " کوراوغلو" دئسینلر ، ائله هئی دئدیلر کور کیشی‌نین‌اوغلو" .

بیرچوخ ماهنیلار ،بایاتیلار ، لایلایلار و آغیلار دا چوخ زامان مثل کیمی ایشلنمیشدیر . مثلا : " بالا دادی، بال دادی بالا آدام آلدادی
شیرینی شیرین اوْلو آجی‌سی دا بال دادی

داغ باشینی قار آلار دومان گلر ،قارالار
ایللر کئچر ،ساغالماز سۆزله دگن یارالار

بعضاً شاعرلرین، یازیچی و بؤیوک آدالارین دا حکمتلی مصراع و بیت لری و سؤزلری مشهور اولوب، آتالارسؤزونه چئوریلیر، یعنی یازیلی ادبیاتدان استفاده ائدیلیر. مثلا:
کامل بیرپالانچی اولسا دا، انسان یاخشی‌دیر یاریمچیق پاپاقچیلیقدان
ویا:
انسانا آرخادیر اونون کمالی عقلی‌دیر هرکسین دولتی، مالی
صابرین بعضی مصراعلاری دا بو قبیلدن دیر:
آخ، نئجه کئف چکمه‌لی ایامایدی
کیم نه‌دئییر بیزده اولان غئیرته
ملت نئجه تاراج اولور، اولسون نه‌ایشیم وار؟
افسوس قوجالدیم، آغاجیم دوشدو الیمدن. و سایره.
آتالارسؤزو و مثللرین ساحه‌سی چوخ گئنیشدیر. بونلار، خلقین هرطرفلی حیاتی‌ایله علاقه‌دار یارانمیشلار. بونلار خلقین امه‌گه، زحمته و دوغرولوغا علاقه و باغلیلیغینی گؤسته‌ریر. مثلا: ایشله‌مه‌ین دیشله‌مز. ایش آدامین جوهری دیر. ائلدن قالان اللی‌ایل قالار. قالان ایشه قار یاغار. زحمت چکمه‌ین بال یئمز. ائل گوجو سئل گوجو. تنبله دئدیلر قاپینی اؤرت[1]، دئدی کؤلک اسر، اؤرتر. تنبله ایش بویور، اؤ، سنه عقل اؤگرتسین.
آذربایجان آتالارسؤزلرینده وطنه محبت و باغلیلیق، دوستلوق، قارداشلیق و قهرمانلیق مهم یئر توتور. مثلا: وطنه گلدیم، ایمانا گلدیم. دوغما یورد شیرین اولار. هرکسه اؤز وطنی عزیزدیر. آنامکیمی یار اولماز، اؤلکه‌م کیمی دیار. وطن ویرانه ده اولسا، گئنه جنت دیر. ویا: دوست، یامان گونده تانینار. کهنه دوست دوشمن اولماز. دوست گلیشی بایرام اولار. دوست مین‌ایسه، آزدیر، دوشمن بیر ایسه، چوخدور. یولداشینی گؤستر منه، سنین کیم اولدوغونو دئییم. ویا: ایگیت اودورکی، آغزینی یوما، الینی آچا. ایگیدین باشی قالدا گره‌ک. ایگیدین الی ایشده گره‌ک.
آتالارسؤزلرینین اخلاقی و تعلیمی‌لریندن بیرنئچه نمونه: اوستادینا کج باخانین گؤزلرینه قان دامار. تک الدن سس چیخماز. عقل یاشدا دگیل، باشدادیر. علم عقلین چراغی‌دیر. اوشاق عزیز، تربیه‌سی اوندان عزیز. آنلایانا قول اؤل، آنلامایانا آتا اولما. سوادسیز آدام، کور کیمی دیر. اؤز آناسینی سئون اؤزگه آناسینی سئومز.
آتالارسؤزو و مثللر، خلقین گونده‌لیک فعالیتی‌ایله علاقه‌دار اولدوغوندن[2] معاصر دؤورده ده اونلارین نمونه‌لری میدانا گلمیشدیر. مثلا: امک انسانین زینتی‌دیر. قویما باشین بالیشا، اؤزونو وئر یاریشا. وسایره

آتالارسؤزلری و مثللریمیزین چوخو نظمله دئییلیر،نثریله دئییلن نمونه‌لرینده ده شعرآهنگی واردیر. مثلا: ایشله‌مه‌ین دیشله‌مز. سویون لال آخانی، آدامین یئره باخانی. وسایره

آتالارسؤزلری و مثللرده خلق دیلی‌نین زنگین لیگیندن و بدیعی دیل واسطه‌لری،جناس،کنایه،تشبئه،مجاز، وسایره‌دن بولجا استفاده‌ائدیلمشدیر.

آتالارسؤزو و یازیلی‌ادبیات

بؤیوک یازیچی و شاعرلریمیز بو خزینه‌دن همیشه‌استفاده ائتمیشلر. اونلار بؤیوک فکرلری قیصا جمله‌لرله افاده‌ائتمک و صورتلری کسگین داتیشدیریب ،جانلاندیرماق اوچون،آتالارسؤزو و مثللردن فایدالانمیشلار. بیرصیرا یازیچیلاریمیز اثرلرینین آدلارینی آتالارسؤزلری و مثللردن گؤتورموش ،مضمونونو دا همین آتالارسؤزو اساسیندا قوروب‌انکشاف ائتدیرمیشلر. بوکیمی اثرلردن مثال‌اوچون ن. وزیروفون" دالدان آتیلان داش تؤپوغا دگر" ،"صونراکی‌پئشمانچیلیق فایدا وئرمز" ،"آدی وار،اؤزو یوخ" یاغیشدان چیخدیق،یاغمورا دوشدوک" ، حق وئردی اوفون" یئیرسن غاز اتینی گؤررسن لذتی‌نی" ، عباس‌صحتین "یوخسوللوق عئیب دگیل" وسایره‌نی گؤسترمک اولار.

تاپماجالار

****

تاپماجا انسانلارین فکر و ذکاسینی یوخلاماق مقصدی‌ایله دوزلدیلن بیر حادثه ویا اشیانین شاعرانه‌تصویری دیر. بیرحادثه ،مفهوم ویا شئیین بیر علامتی ویاخصوصیتی دولایی یوللارلا سؤیله‌نیر و باشقا جهتلری گیزلی‌توتولور و قارشی‌طرفدن جواب ایسته‌نیر. مثلا: دیلی‌یوخدور،دیللندیریر، انسانی علملندیریر (کتاب).. بوستاندا وار بیر آروات ،پالتار گئییب قات‌باقات (کلم).

تاپماجادا ایکی طرف‌اولور،بیری تاپماجانین اؤزو، بیری ده اونون جوابی. تاپماجالار: بیلمه‌جه ،تاپیشماق،ماتال(متل)،جومماق آدلاریله بوتون تورک دیللی قوملاردا مشهوردور.

تاپماجالارین نشری و تدقیقی

شفاهی‌خلق ادبیاتی‌نین ان‌آز تدقیق اولونان قسمی تاپماجالاردیر. بوباره‌ده اساس‌تدقیقات ولی‌خلوفلو، و ح.زینالی‌نین چیخاردیقلاری کتابلارلا باشلار. ولی‌خلوفلو ۱۹۲۸- ده (۷۲۶) تاپماجا توپلاییب نشر ائتمیشدیر. بوکتابدا تاپماجالار الفبا صیراسیله دوزولموش و جوابلار دا صیراسیله کتابین صونوندا وئریلمیشدیر. کتابین مقدمه‌سینده تاپماجالارین خلقین حیاتی ومعیشتی‌ایله علاقه‌دار یاراندیغی و هربیر تاپماجانین معین دؤوره‌نی تصویر ائتدیگی قید ائدیلمیشدیر.

ح. زینا للی‌نین کتابیندا ۷۶۰ تاپماجا (آذربایجان تاپماجالاری) موضوع اعتباریله صیرالانمیشدیر، صونرا ح.علیزاده و نورالدین سیدوف بوباره‌ده تدقیقاتلارینی‌نشر ائتمیشلر. ایراندا دوقتور جاوید و منظوری خامنه‌ای ۲۱۷۷ تاپماجا ۳۸ یاهالتماجا ۷۲ عاشیق باغلامالارینی" تاپماجالار" آدیله ۱۳۵۸– ده نشر ائتمیشلر.

تاپماجالارین موضوعو تاپماجالار، خلق حیاتی‌نین بوتون ساحه‌لرینه‌عاید یارادیلمیشدیر. ان چوخ ائو اشیالاری،گئییملر،انسان و اونون بدنی‌اعضاسی اکینچیلیک،ارزاق،میوه‌لر،حیوانلار،بیتگیلر،آلت‌لر،یئر،فضاداکی جسم‌لر طبیعت‌وطبیعی‌حادثه‌لر،علم،تکنیک و مجرد مفهوملار حقینده تاپماجالار یارانمیشدیر. اکینچیلیک و بیتگیلر حقینده‌کی تاپماجالارا مثال:

حاجیلار حاجا گئدر جهد ائدر گئجه گئدر
بیر یومورتا ایچینده یوز اللی جوجه گئدر (نار)
قوطو قوطو ایچینده قوطو صاندیق ایچینده
بابامین آغ یایلیغی او دا اونون ایچینده (شابالید)
عالمی بزر، اؤزو لوت گزر (أیگنه)

ایلان حقینده: گلر، گئدر آیاغی یوخ آدام اؤلدورر، الی یوخ
کؤینه‌یی وار،تیکیشی‌یوخ یومورتا سالار،توکو یوخ

گؤی و اولدوزلار اوچون:
آنامین بیر دوّنو وار قاتلاماق اولماز
اوستو دولو آغ اشرفی ساناماق اولماز

مجرد مفهوملاردان " یوٌخو" اوچون:
ناردا وار، ناردا وار ناردان شیرین هاردا وار
ال توتماز،بیچاق کسمز اوندان شیرین هاردا وار؟

علم و صنعتین‌انکشافیندان عمله‌گلن جهازلار حقینده:
بیر قوشوم وار، جانی یوخ قانادی وار، قانی یوخ
اوچار اوزاق یئرلره ائله چوخدور سانی یوخ (طیاره)

تاپماجالارین غایه‌سی تاپماجالار انسانلاری دوشونمه‌گه وادار ائدیر اونلارین بیلیگی‌نی،تجروبه‌سینی و ذکاسینی یوخلاییر. بوناگؤره ده تاپماجالار مجلسلرده داها چوخ قوجالار طرفیندن سؤیله‌نیر و جوانلار دا اونلارا جواب وئریر.

تاپماجالار اوشاق فولکلورونون مهم‌نمونه‌لرینی تشکیل ائدیر. بونلار اوشاغین ذهنی‌نین، دوشونجه و دراکه‌سی‌نین انکشافینا بؤیوک کؤمک ائدیر

و اونلاردا تئزفکیرلشمه، آختاریب تاپما، ایتی‌حسابلاما قابلیتی‌نی انکشاف ائتدیریر، و علمی تصوورو اؤگره‌دیر.

تاپماجالار عئینی‌زاماندا، اگلنجه و وقت‌گئچیرمک واسطه‌سی‌دیر. کئچمیشده اوزون قیش‌گئجه‌لری تاپماجاسیز گئچمزدی. اوناگؤره ده تاپماجالار، قورو، ماراقسیز دیلله دگیل، استعاره‌ای،طنزلی،مزه‌لی و گولمه‌لی افاده‌لرله سؤیله‌نیر.

تاپماجالار، نثر و شعر شکلینده اولابیلیر. بونلاردا مثتافورا، مقایسه، تشبئه و دیگر بدیعی‌تصویر واسطه‌لریندن استفاده ائدیلمیشدیر. منظوم تاپماجالار ایکی و داها چوخ مصراعلی، وزنلی و قافیه‌لی پارچالاردان عبارتدر مثلا: ساری ساری صاندیقلار ایچی دولو فیندیقلار (بالقاباق)

دؤرد مصراعلی تاپماجالارین بعضیلرینده هرمصراعین اؤزو ده بیر تاپماجا-دیر. مثال: داغدا تاپپیلدار (بالتا) - سودا شاپپیلدار (بالیق)

اوبادا فرمان (ایت) - کندده سلیمان (خوروز)

تاپماجالارین بیر نوعو ده "باغلامالار" دیر. باغلامالار ماهنی شکلینده، و تاپماجا مضمونلو، سئواللی- جوابلی، آغیز ادبیاتی نوعودور. مثال:

زولفون اوجو ایلاندیر سال بوینونا، دولاندیر
وار وئرر، کؤلگه‌سالماز عاشیق، بو دومبالان دیر

زولفون اوجو گوموشدور سال بوینونا ایلیشدیر
وار وئرر، کؤلگه سالماز عاشیق، نئجه یئمیشدیر

بورادا، قافیه، وزن، آهنگ هامیسی گؤزلنمیشدیر و صنعتکارین بدیعی استعدادی، ذکاسی و حاضرجوابلیغی تام‌شکیلده اؤزونو گؤسترمیشدیر. بؤیله باغلامالارین بعضاً" همان مسابقه‌میدانیندا بداهتاً" سؤیلندیگینی نظره‌آلارساق آغیز ادبیاتیندا صنعت‌و باجاریغین نه‌قده‌ر اینجه، و نه‌قده‌ر اوجا اولدوغونا حئیران اولماماق اولماز (ح. زینالّلی)

بایاتیلار

****

بایاتی‌لار خلق ادبیاتی‌نین ان چوخ یاییلمیش لیریک شعرلری دیر. بوشعرلر هجا وزنیله‌سؤیلنمیش دؤرد مصراعدان عبارت‌دیر و قافیه‌لنمه‌باخیمیندان رباعی‌کیمی‌دیر. یعنی ۱، ۲ و ۴- نجو مصراعلار هم‌قافیه‌اولوب، ۳- نجومصراع آزاددیر. بایاتیدا اساس‌مضمون و فکر، صونایکی مصراعدا وئریلیر. مثلا:

قیزیل گول اولمایایدی ساراليب، سولمایایدی
بیر آیریلیق، بیر اؤلوم هئچ‌بیری اولمایایدی

بایاتیلاردا عشق،محبت ، فلسفی و اخلاقی ـ اجتماعی فکرلر قیصا و ییغجام شکیلده ترنم‌ائدیلیر . بایاتیلار اسلامدان قاباقکی تورک ادبیاتیندا تورک شعرینین ملی‌شکلینی‌تشکیل ائتمیشدیر . بایاتی آدی آلتیندا آغیلار ،اوخشامالار ، لایلا و هولاوارلار ، سایاجی‌سؤزلری و بعضی ماهنیلار دا توپلانیر . لاکین بونلار ، شکل باخیمیندان بایاتیلارا اوخشاسا دا ،مضمون اعتباریله اوندان فرقلی دیر .

بایاتیلارین توپلانماسی و نشری قدیم جُنگ و ال یازمالاریندا بیر چوخ آذری بایاتیلاری یازیلمیشدیر . الیاس موشق ۱۷۲۱ـ ده ترتیب ائتدیگی "نغمه‌لر" کتابینا بیرچوخ آذربایجان بایاتیلاری دا علاوه ائتمیشدیر .

۱۹ـ نجو عصرده بیرچوخ شاعر و یازیچیلار اثرلرینده بایاتیلاری‌ایشلتمیشلر.

۲۰ـ نجی‌عصرین اوللرینده بیرچوخ درس‌کتابلاریندا بایاتیلار درج‌ائدیلمشدر. فریدون کؤچرلی‌و عبداللـه‌شائقین، و ر.افندیفون درس‌کتابلاری بونا مثال اولا بیلر . ۱۹۳۸ـ ده ه.علیزاده کندلری گزه‌رک توپلادیغی‌بایاتیلاری کتاب شکلینده نشر ائتمیشدیر دونیا محاربه‌سی‌ایللرینده باکیدا م.ح. طهماسب طرفیندن بایاتیلار توپلانیب نشر ائدیلمیشدیر . بوکتابدا ،بایاتیلار قروپلارا آیریلمیش و ماهنیلار ،لایلایلار ، و آغیلار آیری ـ آیری بؤلوملر حالیندا درج ائدیلمیشدیر . بایاتیلار دؤردونجو مصراع حرفلری الفباصیراسیله‌دوزولموش‌دور . ۱۹۶۸ـ ده عراق تورکلری بایاتیلاری توپلانیب " کرکوک بایاتیلاری" آدیله باکیدا نشر ائدیلمیشدیر .

"بایاتی"آدی اوغوز قبیله‌لریندن اولان" بایات "آدیندان گلمیشدیر . نتیجه‌کی "وارساقی" (۸ هجالی‌قوشما یا بنزر دؤردلوک لر) ده "وارساق"قبیله آدیندان آلینمیشدیر . بایاتیلار ، اولجه بیریسی طرفیندن سؤیلنمیشسه‌ده صونرادان خلقین دیلینه کئچه‌رک دیلدن ـ دیله و ائلدن ـ ائله کئچمیش و زامانلا مؤلفلری اونودولاراق، خلقین مالی‌اولموشدور . لاکین بیرصیرا عاشق ـ لاریمیز واردیرکی،خصوصیله بایاتی یاراتماقلا مشغول اولموشلار (ساری عاشق کیمی .

بایاتیلارین مضمونو آذربایجان بایاتیلاری‌خلقین یاشاییشی ، معیشتی معنویاتی و دونیاگؤروشو ایله باغلی‌دیر . وطن سئوگیسی ،غربتده وطن حسرتی بو بایاتیلارین اساس موضوعلاریندان دیر :

عزیزیم ، وطن یاخشی / گئیمه‌گه کتن یاخشی
غریبلیک جنت اولسا / گفته ده وطن یاخشی

عزیزیم ، هئی آغلارام / دردیمه درد باغلارام
غربت یئر جنت اولسا / وطن دئییب ، آغلارام

عزیزیم، ایراق منـــم   بو یانان چیراغ منـــم
قول تک اللره دۆشدوم   وطنـدن ایراق منــــم

بایاتیلاردا ، شاه ، خان و بیگ لرین ظلمو ده عکس ائتمیشدیر :

من عاشیق ،بیلن اولماز   بو یئرده گولن اولمـــاز
شاهین ظلمو یوز اولسا   رحمینی بیلن اولمـــاز

عزیزیم، شـکر جانیـــم   بو دردی چکر جانیـــم
نه حقیم‌وار،نه مزدوم،   بیگلره نوکر جانیـــم

خلق چوخ وقت چکدیگی‌محرومیتلرین و ظلمون سببی‌نی‌فلکدن گۆرموش و "فلک" سۆزو آلتیندا زمانه‌نی و دۆوورون آغیر و آجینا جاقلی‌حیاتینی تنقیــــد ائتمیشدیر :

من عاشیق ، اسدی فلک   صبریمی کسدی فـــلک
هریاندا چادیر قوردوم   طنفیم کسدی فـــلک

بایاتیلار اساساً غنائی‌شعرلردیر و موسیقی‌آهنگی‌ایله علاقه‌داردیر .بونلاردا محبت ،وفا ، و عشق تبلیغ ائدیلیر :

داغ باشیندا قوزو وار   آهو کیمی گۆزو وار
بیرقلب بیر .قلبی تۆتسا   کیمین اۆنا سۆزو وار

بو داغلار،قوشا داغلار   وئریب باش باشا داغلار
یاریم سنده گزیبدیر   سنی یوز یاشا ، داغـــلار

قارا آت‌نالی نئیـــلر   قارا قاش‌خالی نئیـــلر
سن کیمی یاری اولان   دولتی، مالی نئیــــلر

بایاتیلاریمیزین چوخوندا قادینلارین یاشاییشی،معیشتی و حقوقسوزلوقـــدان شکایتی تصویر اولونور. قادین و قیزلارین معنوی اضطرابلاری و زمانـــه‌دن ناراضی‌لیغی ترنم ائدیلیر :

داغلار داغیم‌دی منیـــم   غـم اویلاغیم‌دی منیـــم
دیندیرمه ، قان آغلارام   یامان چاغیم‌دی منیـــم

داها قاباقدان گۆرمه‌دیگی بیر قوجاکیشی‌یه اره وئریلن قیز ،اۆز وصفحالینی بئله بیان ائدیر :

آغ آلما آللانیبـــدی   بوداقدان سالانیبـــدی
جوان دئیه وئردیلـــر   ساققالی چاللانیبـــدی

بایاتیلار خلق ادبیاتی‌نین تۆکنمز خزینه‌سی‌دیر. اۆنلارین هربیرینده ، بیر منظومه‌ده‌کی قده‌ر فکر و دۆیغو افاده ائدیلمیشدیر.

بایاتیلارین اۆزونه مخصوص قافیه ،ردیف ، و جناسلاری واردیر :

عزیزینم ، سالیانا دارا زولفون، سال یانا
نئجه‌سن بیر آه چکیم کؤر قورویا ، سال یانا

بورادا ،بیرینجی‌مصراعدا "سالیان" یئر آدی دیر ،ایکینجی‌ده " سالماق" فعلی، دؤردونجو مصراعدا دا " سال" قایق یئرینه‌ایشله‌دیلن تخته‌پارچاسی معناسیندا ایشله‌دیلمیشدیر.

شمالی‌آذربایجاندا ، سووئت رژیمی ایش‌باشینا گلدیکدن صونرا ، پارتیا، مشهور امک قهرمانلاری،صلح و سووئت اوردوسو و سایره حقینده ده بایاتیلار یارانمیشدیر.

لایلالار لایلالار ،بئشیک کئشیگینده ،آنالارین بالالارینا اوخشاماق اوچون اوخودوقلاری بایاتیلاردیر. بونلاردا آنانین بالاسینا صونسوز سئوگیسی، و آرزولاری افاده اولونور. آنا اوشاغینی دوعا ائدیر، و اونا اوزون عؤمور و موفقیت دیله‌ییر. آنالار بالالارینی بو لایلالارلا یوخویا وئریرلر. جوجوق لایلالاری دینلرکن اوندا موسیقی و ادبیاتا ذوق و هوس‌اویانیر:

لایلای ، بئشیگیم لایلای ائویم ،ائشیگیم لایلای
سن گئت شیرین یوخویا چکیم کئشیگین لایلای

لایلاسی درین بالا یوخوسو شیرین بالا
تانریدان عهدیم بودور تویونو گؤروم، بالا

لایلالاردا ، بعضاً "لای ـ لای" کلمه‌سی شعرین باشیندا گلیر ،بعضاً‌ده شعرین صونوندا ، ایکی مصراعدا تکرار اولور:

آتیبان توتدوم سنی عجب اوْووتدوم سنی
عمر اوزدوم ،جفا چکدیم شوکور ،بؤیوتدوم‌سنی
بالام لایلای، آلای ـ لای گولوم‌لایلای، آلای ـ لای

اوْخشامالار اوخشامالار مقصد و موضوع باخیمیندان لایلالارا بنزه‌ییرلر، لاکین شکل‌لری اونلاردان فرقلی‌دیر. بونلار، ایکی‌و یا دؤرد مصراعدا سؤیله‌نیرلر:

بالاما قوربان اینک‌لر بالام نه‌واقت ایمکلر
بالاما قوربان بیزوْولار بالام نه‌واقت دوز اوینار

داغدا داری لار سونبولو ساری لار
قوجا قاری‌لار بو بالاما قوربان.

لایلا و اوخشامالار هم‌نثر، همده نظم‌ایله سؤیله‌نیر. نثرله سؤیله‌نن‌لرین ثابت متنی اولمور. آنالار بورادا اؤز شخصی وضعیت و آرزولاریندان

دا نیشیرلار .

آغی‌لار. ماتم ، یاس و دفن مراسملرینده سؤیله‌نن دؤردلوک لردیر . قدیم زامانلاردان اؤلونون دفن و ماتم مراسمینده آغیلار اوخونور، و اؤلونون یاخشی‌ایشلریندن، ایگیت لیک و قهرمانلیغیندان تعریف ائدیلیردی. صون عصرلرده یارانان آغیلار، شکل اعتباریله بایاتیلارین عئینی‌دیر. بو آغیلاردا بالاسی اؤلموش آنانین، نشانلیسی‌نی الدن وئرمیش قیزلارین، و اری اؤلموش گلینلرین ناله و کدرلری و اؤرک آجیلاری ترنم ائدیلیر :

کوچه‌دن خونچا گئدیر　　ایچینده نیمچه گئدیر

عالمین گولو گئتسه　　بیزیمکی غنچه گئدیر

سایاجی سؤزلری و وصف حاللار دا شکل اعتباریله بایاتیلار کیمی‌دیر . بونلاردان قاباقکی فصللرده بحث ائدیلمیشدیر .

منابع :

۱ ـ آتالارسؤزو (گفتارنیاکان) . ج ـ ۱ یعقوب قدس . تهران ۱۳۵۹

۲ ـ آذربایجان شفاهی‌خلق ادبیاتی. بابایف و افندیف . باکی ۱۹۷۰

۳ ـ آذربایجان خلق یازینی‌اؤرنکلری(آذربایجان فولکلورو آنتولوژیاسی) اهلیمان آخوندوف ـ،سمیح تئزجان. تورک دیل‌قورومو یاییناری ۱۹۷۸

۴ ـ آذربایجان فولکلوروندان نمونه‌لر . ایکی‌جلدده دوکتورس، جاوید ۱۳۵۸

۵ ـ آذربایجان نثر آنتولوژیاسی. انگلیز متنی. باکی. ۱۹۷۷

۶ ـ آذربایجان سووئت انسیکلوپدیاسی. بیرینجی‌جلد . باکی ۱۹۷۶

۷ ـ اسلام آنسیکلوپدیاسی. جلد ۹ (نصرالدین خوجا) ماده‌سی. احمدقدسی‌تجر .

۸ ـ ادبیات شفاهی‌مردم آذربایجان. ترجمه و اقتباس ح . روشن

۹ ـ بررسی ادبیات شفاهی آذربایجان. ر. پوراکبر. انتشارات بهروز ـ تبریز

۱۰ ـ باباقورقود. جفریل ویس . ترجمه فریبا عزبدفتری و محمدحریری اکبری نشر ابن سینا . تبریز ۱۳۵۵

۱۱ ـ تورک ادبیاتی. ۳ جلد . احمدقاباقلی. تورکیه یایین‌ائوی. ۱۹۶۷

۱۲ ـ تورک خلق ادبیاتی. نعیم آلقان. آنکارا ۱۹۷۳

۱۳ ـ تورک ادبیاتی‌تاریخی. پروفسور م .فوأد کؤپرولو . استانبول ۱۹۸۰

۱۴ ـ حماسه دده‌قورقود . اثر انار . ترجمه :ابراهیم‌دارابی. نشرنوبهار تبریز . ۱۳۵۵

۱۵ ـ دده‌م قورقودون کتابی. اورخان شائق . گؤک یای. استامبول ۱۹۷۳

۱۶ ـ دده‌قورقودون کتابی. محرم ارگین . مین تمل اثر . ۲ـ نجی‌چاپ ۱۹۷۱

۱۷ ـ رسملی تورک ادبیاتی‌تاریخی. نهاد سامی بانارلی. ۱۹۷۱ و ۱۹۷۳

۱۸ ـ بؤیوک تورک ادبیاتی‌تاریخی. وصفی‌ماهرقوجاتورک . آنکارا ۱۹۷۰
۱۹ ـ عاشیقلار. تألیف و ترجمه‌حسین صدیق. آذرکتاب ۱۳۵۵
۲۰ ـ عاشیق شمشیر (طرلان قوجالسادا ، گئنه‌آدی طرلاندیر). الیاس تاپدیق
آذربایجان ژورنالی . سایی ۴ باکی ۱۹۷۸
۲۱ ـ ملاجمعه . شعرلر. آذربایجان نشریاتی. باکی ۱۹۶۶ پافندیف

ایچینده‌کیلر

ایچینده‌کیلر	صحیفه
اؤن سؤز	۵
آذربایجان شفاهی‌خلق ادبیاتی	۷
علمی تدقیق	۱۴
فولکلورون منشائی	۱۵
آذربایجان فولکلورشناسلیغی	۱۷
۱۹- نجو عصرده آذربایجان فولکلورشناسلیغی	۱۸
۲۰- نجی عصرده آذربایجان فولکلورشناسلیغی	۲۳
شفاهی‌خلق ادبیاتی‌نین مختلف نوعلری	۳۲
داستانلار	۳۲
اسلامدان قاباقکی داستانلارین مهم‌لری	۳۴
افراسیاب داستانی	۳۴
شو داستانی	۳۵
هون - اوغوز داستانی	۳۵
اوغوز خاقان داستانی	۳۵
گؤک تورک داستانی	۳۶
اویغور داستانی	۳۶
ایشیق	۳۶
آغاج	۳۷
قادین	۳۷
آت	۳۸
بؤزقورد	۳۸
صو	۳۹
موسیقی	۳۹
قوپوز	۳۹
اسلامدان صونراکی تورک داستانلاری	۳۹
صاتوق بوغراخان داستانی	۴۰
ماناس داستانی	۴۰
چنگیزنامه	۴۰
کتاب دده‌قورقود داستانلاری	۴۱
کتاب دده‌قورقود و صونراکی خلق داستانلاری	۵۱

۱ ــ دیرسه‌خان اوغلو بوغاجین بؤیو	۵۳
۲ ــ سالورقازانین ائوی نین یغمالانماسی	۵۴
۳ ــ بایبورانین اوغلو بامسی بگره‌ک بویو	۵۵
۴ ــ قازان بیگین اوغلو اؤروزون دوستاق اولدوغو	۵۷
۵ ــ دوخاقوجا اوغلو دلی دؤمرؤل بؤیو	۵۷
کوراوغلو داستانی	۶۶
محبت داستانلاری	۷۱
عاشیق غریب داستانی	۷۴
اصلی و کرم داستانی	۷۹
عباس و گؤلگز داستانی	۸۳
شاه اسماعیل داستانی	۸۶
عالیخان و پری خانم‌داستانی	۸۹
عاشیق شعری وساز شاعرلری	۹۱
صیغیر مراسمی	۹۱
شولن مراسمی	۹۲
یوغ مراسمی	۹۲
عاشیق شعری نین نوعلری	۹۳
قوشما	۹۴
گرایلی	۹۴
تجنیس	۹۴
استادنامه	۹۵
دئییشمه	۹۵
مخمس	۹۶
عاشیق قربانی	۹۷
عباس توفارقانلی	۹۸
ساری عاشیق	۱۰۰
عاشیق واله	۱۰۱
خسته‌قاسم	۱۰۲
عاشیق علسگر	۱۰۴
ملاجمعه	۱۰۸
عاشیق عالی (علی)	۱۱۲
عاشیق بستی	۱۱۲

عاشیق بلال ۱۱۲
عاشیق آواک ۱۱۳
عاشیق میرزه ۱۱۳
عاشیق موسا ۱۱۳
عاشیق اسد ۱۱۳
عاشیق اسلام ۱۱۳
عاشیق حسین بوزالقانلی ۱۱۴
عاشیق شمشیر ۱۱۴
عاشیق پناه ۱۱۶
عاشیق قشم ۱۱۷
عاشیق حسین جوان ۱۱۹
عاشیق حسین شمکیرلی ۱۱۹
عاشیق آصلان ۱۱۹
عاشیق علی ۱۲۰
امک و مراسم‌نغمه‌لری ۱۲۲
۱ ـ موسم مراسم‌نغمه‌لری ۱۲۳
۲ ـ معیشت مراسم‌نغمه‌لری ۱۲۵
یاس و دفن مراسم‌لری ۱۲۶
توْی مراسم‌لری ۱۲۶
خلق اوْیون و دراملاری ۱۲۷
۱ ـ مراسملرله علاقه‌دار اوْیوُنلار ۱۲۸
۲ ـ اجتماعی اوْیوُنلار ۱۲۹
۳ ـ عائله ـ معیشت اوْیوُنلاری ۱۲۹
ناغیللار: ۱۲۹
۱ ـ سئحرلی‌ناغیللار ۱۳۱
۲ ـ حیوانلار حقینده اولان ناغیللار ۱۳۱
۳ ـ تاریخی ناغیللار ۱۳۳
۴ ـ معیشت ناغیللاری ۱۳۴
لطیفه‌لر ۱۳۵
ملانصرالدین لطیفه‌لری ۱۳۵

آتالارسؤزو و مثل لر ۱۳۸
آتالارسؤزو و مثللرین منشائی ۱۴۰
آتالارسؤزو و یازیلی ادبیات ۱۴۲
تاپماجالار ۱۴۲
تاپماجالارین نشری و تدقیقی ۱۴۲
تاپماجالارین موضوعو ۱۴۳
تاپماجالارین غایه‌سی ۱۴۳
بایاتیلار ۱۴۴
بایاتیلارین توپلانماسی و نشری ۱۴۵
بایاتیلارین مضمونو ۱۴۵
لایلالار ۱۴۷
اوخشامالار ۱۴۷
آغیلار ۱۴۸
فهرست ۱۵۱
سؤزلوک ۱۵۵

سؤزلوک

آبیده ـ تاریخی و بؤیوک اثر
آبدست ـ وضو
آغیت ـ مرثیه
آلپ ـ قهرمان
آلپ ارتونقا ـ افراسیاب
آلقیش ـ دعا ، آفرین
اتنوگرافی ـ قومی ضبط لر
اوتاق ـ چادر، اطاق
اوْل ـ اوْ
اوْزان ـ سازشاعری، عاشیق ، باقسی
اوْلقون ـ کامل، پخته
اوْووتماق ـ تسلی، دلدارلیق ، مشغول ائت
اگلنمک ـ تفریح ائتمک
اؤتمک ـ اوخوماق
اؤتەری ـ گذرا
اوْرتاق ـ شریک
اُوسلو ـ عقیللی
اُولو ـ بؤیوک
اؤزللیک ـ خصوصیت
ایرلاماق ـ تغنی، آهنگله اوخوماق
اُولوس ـ خلق ، ملت
ایرْماق ـ نهر، چای
ایلقار ـ عهد
ایسیدمک ـ ایستیلشدیرمک ،قیزدیرماق
بوْی ـ داستان
بوْغا ـ کل
بیلیک ـ علم
بینیت ـ مرکب
بوْران ـ کولک لی قار ـ یاغیش ،چوْوغوُن
بیرگه ـ باهم
بیتگی ـ گیاه ، نبات

بۇغونتو ـ خفقان
تانیق ـ شاهد
تۇپلانتی ـ ییغینجاق
تۇکنمک ـ تمام اولماق ، قورتولماق
تۇره‌ییش ـ خلقت
چئشیت ـ نوع
چیخیش ـ نطق
چنلی ـ دومانلی
چۆوغون ـ بۇران، کولک‌لی قار ـ یاغیش
دنیز ـ دریا
دۇغوم ـ تولد
دۇلایی ـ غیرمستقیم
ساو ـ آتالارسؤزو
ساتیرا ،ساتیریک ـ جمعیتده عیبه‌جرلیکلری طنزله افشا ائدن بدیعی‌اثر
سارسیلماق ـ تیتره‌مک
سایری، سایرو ـ مریض ، خسته
سئویملی ـ محبوب
سۇسماق ـ ساکت اولماق
سرت ـ سخت
سۆرگون ـ تبعید
سیمبولیک ـ رمزی، علامتی
سـیْخ ـ محکم ، بول، انبوه
شنلیک ـ خوشلوق، شادلیق
شـؤلن ـ دینی قوناقلیق
صاغو ـ مرثیه
صیْرا ـ نوبت
صیْغینماق ـ پناه‌گتیرمک
قاییغی ـ غصه
قۇپۇز ـ ساز
قۇشما ـ ۱۱ هجالی‌خلق شعری شکلی
قارشیلیقلی ـ متقابل
قۇووخ ـ حفره
قوراقلیق ـ خشکسالی

قاورا ماق ـ درک ائتمک
قوْشا ـ جفت
کوٚتله‌وی ـ جمعی
کؤک ـ ریشه
کؤگ ، کؤک ـ آهنگ
گئری ـ دالی
گؤزگوٚ ـ آینا
گوٚوه‌ن ـ اعتماد
ماهنی ـ نغمه ، تصنیف
ماراق ـ علاقه
مئتافور ـ مجاز ، بنزرلیگه‌اساسا سؤز ویا افاده‌نین مجازی‌معنادا ایشلنمه‌سی
واریانت ـ نوع مختلف
وارساق ـ قدیم ساز شاعری
وئرگی ـ مالیات
یاریش ـ مسابقه
یاریم‌آدا ـ شبه‌جزیره
یابانجی ـ بیگانه
یانشاق ـ قدیم ساز شاعری
یاناشماق ـ یاخینلاشماق
یئنمک ـ غلبه‌ائتمک
یایقین ـ منتشر
یوٚکلت ـ یوک مرکبی
یوُغ ـ ماتم
ییغلاماق ـ آغلاماق

ادبیات

شفاهی آذربایجان

تالیف

دکتر جواد هیئت

طهران – ۱۳۶۷

ضمیمه مجله وارلیق

AZERBAYDJAN ORAL LITERATUR

BY

DR - JAVAD HEYAT

1988 - TEHRAN

قیمت ٦٠٠ ریال